

ISSN 2413-3558
eISSN 2521-6465

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Дінтану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия Религиоведение

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Religious Studies

№2 (46)

Алматы
«Қазақ университеті»
2026

ХАБАРШЫ

ДІНТАНУ СЕРИЯСЫ №2 (46) маусым

ISSN 2413-3558
eISSN 2521-6465

29.07.2015 ж. Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитеті

Күәлік №15490-Ж

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Байжума С. (Қазақстан)

Тел.: +7 700 789 0987

E-mail: ejrs@kaznu.kz

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Байтенова Н.Ж., филос.ғ.д., профессор – бас редактор (Қазақстан)

Борбасова Қ.М., филос.ғ.д., профессор – бас редактордың дінтану ғылыми бағыты бойынша орынбасары (Қазақстан)

Абжалов С.Ө., филос.ғ.к., қауымд. профессор – бас редактордың исламтану ғылыми бағыты бойынша орынбасары (Қазақстан)

Мейрбаев Б.Б., филос.ғ.к., қауымд. профессор (Қазақстан)

Құрманәлиева А.Д., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Бегалинова К.К., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Әлжанова Н.Қ., PhD, аға оқытушы (Қазақстан)

Сатершинов Б.М., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Затов Қ.А., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ташкын А., PhD, қауымд. профессор (Түркия)

Муминов Ә.Қ., т.ғ.д., профессор (Түркия)

Ачилов Д., PhD, профессор (АҚШ)

Лусиан Турсеску, PhD, профессор (Канада)

Луиза Райан, PhD, профессор (Ұлыбритания)

Мухаметшин Р.М., с.ғ.д., профессор (Ресей)

Мухетдинов Д.В., с.ғ.к., теол.ғ.д., профессор (Ресей)

Алиева З., PhD, профессор (Әзірбайжан)

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕДАКТОР

Шалкарова А.С., магистр (Қазақстан)

Дінтану сериясы журналында қоғам үшін өзекті діни мәселелерді арқау еткен зерттеулер жарияланады.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаққозова

Телефон: +7 701 724 29 11

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 9,75 б.т.

Офсетті қағаз. Сандық басылыс.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

Баспа журналдың ішкі мазмұнына жауап бермейді.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2026

A. Akhmetova¹ , E. Ongar^{1*} ,
G. Rakhimova² , İ. Çalışkan³

¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

³Ankara University, Ankara, Turkey

*e-mail: ershat.ongarov@gmail.com

RELIGIOSITY TRENDS AND PSYCHOLOGICAL EFFECTS OF RELIGIOUS COPING IN POST-SECULAR SOCIETY

The article systematically examines the role of religious coping in personal adaptation within post-secular society, based on a comprehensive theoretical analysis. The aim of the study is to analyze the processes of institutional transformation and semantic restructuring of religion in relation to the phenomenon of new religiosity and to identify their psychological consequences. The scientific novelty of the study lies in considering religious coping as a meaningful structure that ensures an individual's psychological adaptation in post-secular context, as well as in systematically identifying the psychological effects of its positive and negative forms. The research methodology is based on the integration of classical sociological and psychological theories, the use of contemporary empirical studies, and a comparative analysis of theoretical and empirical data. The comparative analysis demonstrates that the impact of religious coping depends on its content orientation: positive religious strategies enhance cognitive reappraisal and coping self-efficacy and are associated with a stable increase in resilience and subjective well-being, whereas negative religious interpretations are characterized by higher levels of psychological distress, anxiety, and internal conflict. The practical significance of the study lies in substantiating that religion in contemporary society functions not only as a social institution but also as a dynamic socio-psychological resource that structures an individual's system of meaning and ensures psychological stability and adaptation. The results of the study contribute to the development of new theoretical approaches at the intersection of philosophy of religion and psychology of religion by providing a deeper understanding of the mechanisms of personal adaptation through religious coping.

Keywords: Post-Secular Society, Religious Coping, Meaning System, Psychological Adaptation, Subjective Well-Being

A. Ахметова¹, Е. Оңғар^{1*}, Г. Рахимова², И. Чалышкан³

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

³Анкара университеті, Анкара, Түркия

*e-mail: ershat.ongarov@gmail.com

Постсекулярлы қоғамдағы діндарлық тенденциялары және діни копингтің психологиялық әсері

Мақалада постсекулярлық қоғам жағдайындағы діни копингтің тұлғалық бейімделудегі рөлі кешенді теориялық талдау негізінде жүйелі түрде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – діннің институционалдық трансформациясы мен мағыналық қайта құрылуы үдерістерін жаңа діндарлық феноменімен өзара байланыста саралап, оның психологиялық салдарын айқындау. Зерттеудің ғылыми жаңалығы діни копингті постсекулярлық қоғам жағдайында тұлғаның психологиялық бейімделуін қамтамасыз ететін мағыналық құрылым ретінде кешенді түрде қарастыруымен және оның позитивті және негативті формаларының психологиялық салдарын жүйелі түрде айқындауымен анықталады. Мақаланың әдіснамасын психологиялық және әлеуметтанулық теориялар интеграциясы, эмпирикалық әдістер, сондай-ақ теориялық және эмпирикалық деректерге жүргізілген салыстырмалы талдау әдістері құрайды. Мұндай талдаулар негізінде діни копингтің ықпалы оның мазмұндық бағытына тәуелді екенін дәлелдесе, ал негативті діни интерпретациялар психологиялық дистресс, мазасыздық және ішкі қақтығыс деңгейінің артуымен сипатталатыны дәлелденді. Жұмыстың тәжірибелік мәні діннің қазіргі қоғамда тек әлеуметтік институт емес, тұлғаның мағына жүйесін құрылымдайтын, психологиялық тұрақтылық пен бейімделуді қамтамасыз ететін динамикалық әлеуметтік-психологиялық ресурс ретінде негізделетінімен айқындалады. Қолжеткізілген зерттеу нәтижелері діни копингтің тұлғалық

терең түсіндіру арқылы дін философиясы мен дін психологиясы салаларының тоғысында жаңа теориялық пайымдауларды дамытуға үлес қосады.

Түйін сөздер: постсекулярлы қоғам, діни копинг, мағына жүйесі, психологиялық бейімделу, субъективті игілік

А. Ахметова¹, Е. Онгар^{1*}, Г. Рахимова², И. Чалышкан³

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

³Анкарский университет, Анкара, Турция

*e-mail: ershat.ongarov@gmail.com

Тенденции религиозности и психологические эффекты религиозного копинга в постсекулярном обществе

В статье на основе комплексного теоретического анализа исследуется значение религиозного копинга в процессах личностной адаптации в условиях постсекулярного общества. Цель исследования – проанализировать процессы институциональной трансформации и смысловой реконфигурации религии во взаимосвязи с феноменом новой религиозности и выявить их психологические последствия. Научная новизна исследования заключается в рассмотрении религиозного копинга как смысловой структуры, обеспечивающей психологическую адаптацию личности в постсекулярном контексте, а также в системном выявлении психологических эффектов его позитивных и негативных форм. Методология исследования основана на интеграции классических социологических и психологических теорий, использовании современных эмпирических исследований, а также сравнительном анализе теоретических и эмпирических данных. Сравнительный анализ теоретических и эмпирических данных показывает, что влияние религиозного копинга зависит от его содержательной направленности: позитивные религиозные стратегии усиливают когнитивную переоценку и копинг-эффективность, связаны с устойчивым повышением резильентности и субъективного благополучия, тогда как негативные религиозные интерпретации характеризуются ростом психологического дистресса, тревожности и внутреннего конфликта. Практическая значимость заключается в обосновании того, что религия в современном обществе выступает не только как социальный институт, но и как динамический социально-психологический ресурс, структурирующий систему смыслов личности и обеспечивающий психологическую устойчивость, и адаптацию. Результаты исследования способствуют развитию новых теоретических подходов на стыке философии религии и психологии религии за счёт более глубокого понимания механизмов личностной адаптации через религиозный копинг.

Ключевые слова: постсекулярное общество, религиозный копинг, система смыслов, психологическая адаптация, субъективное благополучие

Introduction

Present-day society is undergoing a rapid and internally complex phase of socio-cultural transformation. Globalization has intensified the interconnectedness of cultural spaces, expanding the diversity of value systems and reinforcing the plurality of meanings. Alongside this, the rise of individualization has foregrounded personal autonomy, leading to a relative decline in the regulatory influence of traditional institutions that once structured social life. Simultaneously, the fast advancement of digitalization and information technologies has radically changed the mechanisms by which belief is created, maintained, and transferred as well as the channels through which religious knowledge and practice are spread. The topic of existential security has become more pertinent in times of socioeconomic instability, geopolitical upheaval, and future uncertainty. This has increased the need to look for sources of

meaning that might maintain a person's inner stability. In this intricate setting, the phenomena of religiosity is being studied more and more as a possible tool for socio-psychological adaptation rather than just as a conventional belief system.

Religion occurs in the post-secular sphere as a modified source of meaning and symbolic resource rather than as a phenomena completely removed from public life. Later developments have shown processes of desecularization, with religion reemerging as an important institution of meaning within public discourse, despite theories of secularization predicting a reduction in the social importance of religion. However, this “return” is mostly achieved through unique, selective, and syncretic forms of belief rather than through conventional institutional frameworks. In academic literature, this phenomenon is referred to as “new religiosity.” New religiosity is based more on individual experience, subjective belief, and spiritual quest than it is

on institutional limiting factors. It involves semantic syncretism, the blending of diverse religious and cultural elements, and also encompasses quasi-religious and pseudo-religious phenomena. In this context, religion appears not merely as a set of dogmatic norms, but as a phenomenon that shapes an individual's own structure of meaning and provides an internal system for interpreting life experience. Thus, religiosity becomes a meaning-oriented framework formed within the individual's inner world, guiding their interaction with social reality.

On this theoretical basis, the research problem is formulated as follows: through what mechanisms does new religiosity influence an individual's psychological adaptation? In conditions of social instability and existential uncertainty, how does it shape strategies for coping with stress and crisis? These questions call for an analysis of religiosity not merely as a cultural or social phenomenon, but as an integral component of the individual's adaptive system.

Psychological adaptation refers to an individual's capacity to maintain inner stability in situations of stress, uncertainty, and crisis. This phenomenon is closely related to the concepts of resilience, subjective well-being, and emotional balance. Under conditions of ongoing change, individuals face the weakening of external supports and are compelled to rely more on internal resources. One such resource may be religiosity. Through its role in meaning-making, religion influences cognitive reappraisal: interpreting difficulties as tests, fate, or opportunities for spiritual growth facilitates emotional regulation and promotes more adaptive forms of acceptance. Belief in God strengthens a sense of existential security and helps preserve inner stability in situations where control is limited.

In this process, religious coping takes on particular importance. It refers to the use of resources connected with the sacred to make sense of stress and crisis. Its positive forms include faith, prayer, hope, patience, and interpreting difficulties as a spiritual test; its negative forms may appear as spiritual doubt, viewing suffering as punishment, or inner spiritual conflict. Theoretically, this relationship can be described through the sequence "new religiosity → meaning system → religious coping → psychological adaptation": the structure of belief shapes an individual's orientation toward meaning, which in turn influences coping strategies in situations of stress. At the same time, the impact of new religiosity is not one-dimensional. It can strengthen inner stability, hope, and existential meaning, thereby enhancing resilience. However, if the system of be-

lief is fragmented or remains superficial, it may lead to cognitive dissonance and spiritual instability. In such cases, negative forms of religious coping may intensify, contributing to increased psychological distress. Therefore, the influence of new religiosity at the personal level depends on the depth, coherence, and internal integration of the belief system.

Thus, in the context of contemporary socio-cultural transformations, new religiosity may occupy an important place in the system of an individual's psychological adaptation. It functions as a source of meaning orientation, a coping strategy, and a basis of existential security; however, its psychological effects vary depending on the qualitative characteristics of the individual's belief system.

Justification of the choice of articles and goals and objectives

The current period is characterized by complex and multi-layered socio-cultural change. Globalization, digitalization, and individualization have transformed not only the structure of society but also the ways in which individuals orient themselves in terms of meaning. While the regulatory role of traditional religious institutions has to some extent declined, the meaning-related function of religion has not been lost. Rather, belief structures are being reconfigured within the individual's inner world, taking on new forms and serving as a source of meaning at the level of personal experience. To describe this process, the term "new religiosity" is used in the academic literature. Individualized and selected forms of belief that emerge outside of institutional structures are what characterize this phenomena. New religiosity shapes personal spiritual constructs and offers a distinct way of interpreting social reality. In this context, religion appears not merely as a dogmatic system, but as a dynamic mechanism of identification and meaning-making.

In conditions of social instability, uncertainty about the future, and existential tension, the issue of psychological adaptation comes to the forefront. Identifying the resources that support inner stability in situations of stress and crisis has become an important task of research. In this regard, religiosity needs to be considered not only as a cultural or social phenomenon, but also as a potential factor of psychological adaptation.

However, current research has not yet provided a systematic analysis of the mechanisms through which new religiosity influences psychological adaptation. In particular, the mediating role of re-

ligious coping between meaning structures and adaptation remains insufficiently conceptualized. For this reason, the choice of the research topic is determined by the need to interpret the transformational trends of religiosity in contemporary society from a psychological perspective and to provide a theoretical grounding for the place of religious coping within individual adaptation strategies.

The aim of the study is to identify the mechanisms through which new religiosity influences an individual's psychological adaptation in the context of post-secular society, based on an analysis of contemporary trends in religiosity, and to provide a theoretical justification of the adaptive function of religious coping. The study addresses several interrelated tasks. It examines the transformational trends of religiosity in contemporary society from a theoretical perspective and clarifies the content, structural features, and main characteristics of the concept of "new religiosity." It also analyzes the meaning-making and identificational functions of religion within post-secular context. In addition, the research explores the theoretical foundations of psychological adaptation and determines its relationship with resilience and subjective well-being. Particular attention is given to systematizing the mechanisms of religious coping and to a comparative analysis of its positive and negative forms. On this basis, the study proposes a conceptual model structured around the sequence "new religiosity → meaning system → religious coping → psychological adaptation".

Scientific research methodology

The methodological framework of the study is developed at the intersection of post-secular theory, the psychology of religion, and the concept of religious coping. The research is based on an approach that treats religiosity not as a confessional attribute, but as a socio-psychological phenomenon. This perspective corresponds to the dominant orientation of contemporary studies indexed in the Scopus database, where religiosity is examined in relation to psychological adaptation, meaning-making, and the regulation of stress. A content analysis of publications within the Scopus field reveals several stable research directions.

First, the empirical relationship between religiosity and subjective well-being has been widely examined. Quantitative models, including structural equation modeling (SEM) and regression analysis, demonstrate significant associations between religi-

osity and indicators such as life satisfaction, mental health, and resilience.

Second, religious coping is often considered as a mediator between religiosity and psychological adaptation. Many models show that the influence of religion is not direct, but operates through processes of cognitive reappraisal and interpretive meaning-making.

Third, the differentiation between positive and negative forms of religious coping has become an established line of research: positive forms tend to enhance adaptation, whereas negative forms may increase psychological distress.

Finally, particular attention is given to the role of religion in contexts of war, migration, and trauma, as well as to the regulatory functions of concepts such as *sabr*, *tawakkul*, and *shukr* within the Islamic context. However, these studies are largely empirical in nature, and a conceptual model that integrates the semantic transformation of "new religiosity" with the mediating role of religious coping remains insufficiently systematized. This gap in the literature determines the methodological orientation of the present study.

The research employs a systematic review of the literature, a comparative-analytical method, conceptual modeling, and an interpretive approach. As a result, an integrative model based on the sequence "new religiosity → meaning system → religious coping → psychological adaptation" is proposed. This model is intended to provide a theoretical synthesis of findings from international empirical studies.

Results and discussion

The understanding of religiosity in contemporary scholarship. In current social sciences, religiosity is treated as a broad phenomenon that cannot be reduced to a system of beliefs or the level of ritual practice. It is closely connected with the individual's capacity for meaning-making, existential orientation, and ways of interpreting social reality. From this perspective, religion is not a marginal element of personal life; rather, it functions as a resource that shapes the structure of worldview and determines the logic by which life events are evaluated. The role of religion in social integration and in the formation of collective consciousness has been systematically examined in classical sociology, while later studies have shown its transformation under conditions of modernization (Berger, 1999). This initial premise leads to an important conclusion: in analyzing reli-

gion, it is not sufficient to rely solely on institutional indicators, since religion also operates at the internal level of the individual, in processes such as interpreting events, assigning meaning, and forming life orientation (Durkheim, 1912).

The limits of the secularization thesis and the re-emergence of religion. Although secularization theories, widely распространённые in the era of modernization, predicted a decline in the social influence of religion, later research has shown that this claim is not universal. In the contemporary world, religion has not only remained an active component of public and political discourse, but in some regions has even gained renewed strength in new forms. This can be understood not as the “disappearance” of religion, but as its manifestation in new forms through adaptation to changing historical and social conditions (Berger, 1999). Thus, the issue is not a binary question of whether religion exists or not, but an analytical question of the forms it takes and the functions through which it exerts its influence (Casanova, 1994).

The post-Soviet context and revival in Kazakhstan. Processes in the post-Soviet space further refine classical assumptions about secularization. Although religion was institutionally restricted under state atheistic policy, structures of belief persisted in latent form within cultural memory and everyday traditions. During the period of independence, these latent forms became more explicit, and a process of religious revival was observed. Studies in Kazakhstan show that religion has begun to occupy an important place in the structure of public consciousness and has developed in connection with national renewal (Shaukenova et al., 2014). However, it is insufficient to explain this period solely in terms of “quantitative growth,” since the internal content of religious revival does not always correspond to statistical increases.

The relationship between quantitative growth and qualitative transformation. Empirical observations show that an increase in confessional identification does not always correspond to the depth of actual religious practice. This discrepancy indicates a qualitative shift in religiosity: on the one hand, individuals may identify themselves as “Muslim” or “religious”; on the other, religious practice is realized at different levels and in diverse forms in everyday life. At this point, the thesis of the relative weakening of institutional control and the individualization of belief provides an important explanation: religion shifts into the individual’s inner space of meaning and takes on a form based on

personal interpretation (Luckmann, 1967). As a result, religious transformation in Kazakhstan proceeds simultaneously in two directions: on the one hand, religious identification becomes stronger and religion acquires public significance; on the other hand, institutional forms of belief weaken, while individualized and meaning-oriented forms of religiosity become more widespread (Shaukenova et al., 2014, Berger, 2014). This dual movement shows that understanding the contemporary role of religion requires considering both quantitative dynamics and qualitative change together (Berger, 2014).

Institutionalization, legal regulation, and symbolic influence. In classical theory, religion was understood as an institutional expression of collective consciousness and as a mechanism of social integration (Durkheim, 1912). Developing this line of reasoning, Max Weber showed that religious charisma over time becomes transformed into an organizational structure, that is, through a process of “routinization” it turns into a stable institution (Weber, 1922). Thus, religion functions not only as a structure that reinforces social order, but also as a mechanism that legitimizes certain norms.

However, in contemporary society the institutional function of religion is realized through its interaction with the state. In a pluralistic environment, where different worldviews coexist, religion is compelled to reaffirm its legitimacy within the public sphere (Berger, 2014). The reflexive character of belief also indicates not the disappearance of institutional forms, but their adaptation (Taylor, 2007). Post-secular analyses emphasize that the relationship between the state and religion is not one of strict opposition, but more often takes the form of regulated interaction (Beckford, 2019).

In the case of Kazakhstan, this interaction is defined through legal regulation: the 2011 Law “On Religious Activity and Religious Associations” established mechanisms for the registration and oversight of religious organizations, and studies relate this to the logic of social stability and security (Omelicheva, 2011). At the same time, regional research highlights the symbolic role of religion in reinforcing national identity and social order (Peyrouse, 2010). In this context, the reinterpretation of religion can also be explained through its function as *symbolic capital*: acting as a resource of social prestige and legitimacy, it contributes to the formation of a shared space of public trust (Bourdieu, 1991). Thus, religion operates not only at the legal and organizational levels, but also at the symbolic

level, becoming a resource that sustains social order and identity (Beckford, 2019; Bourdieu, 1991).

The coexistence of institutional religion and individualized practice. Contemporary social theory shows that it is insufficient to explain changes in religion solely in terms of “decline.” Peter Berger notes that in modern society there is no single dominant system of belief; rather, different religious and secular worldviews coexist. In such a context, religion does not disappear, but loses its monopolistic status (Berger, 2014). Charles Taylor likewise argues that in the secular age belief is no longer an obligatory norm, but becomes a matter of personal choice (Taylor, 2007). This logic also applies to Kazakhstan: although official Islamic institutions remain in place, recent studies point to the growing importance of individual religious experience (Zhandossova et al., 2025). The main conclusion is that in contemporary society religion exists simultaneously as an institutional structure and as personal system of meaning; therefore, explaining it through a single dimension is theoretically limited.

In general, the theoretical and empirical analyses indicate that in modern and postmodern society religion is not a “declining phenomenon,” but rather an institution and a form of practice that has been reconfigured and has acquired new meanings at legal, social, and symbolic levels (Berger, 1999; Casanova, 1994). Since it is insufficient to treat secularization as a one-sided scheme of “religion declining,” the focus of research needs to shift from the idea of religion being displaced from society to the ways in which it is reorganized (Berger, 2014; Taylor, 2007). This shift calls for examining religion not only as an institution, but as a framework of meaning that takes shape in everyday experience (Ammerman, 2020). As belief is no longer an obligatory norm and moves into the sphere of personal choice and inner responsibility, religion is expressed mainly through its role in interpreting events, assigning meaning, and providing orientation (Berger, 1967; Taylor, 2007). These functions become especially visible in situations of crisis, stress, and uncertainty. For this reason, it is necessary to introduce a mechanism that makes the everyday effects of religion more concrete – religious coping, which shows how belief works not as an abstract theory, but as a form of psychological regulation (Pargament, 1997).

In the contemporary social space, religion can no longer be explained solely within the framework of a confessional institution or a dogmatic system. It appears in the individual’s everyday life as a structure of meaning that guides decision-making, the

regulation of values, the interpretation of difficulties, and even patterns of behavior in digital environments (Ammerman, 2020). Globalization and digitalization have expanded the horizon of worldviews, creating a plural space of spiritual experience that is not confined to a single tradition. As a result, religion is increasingly perceived not only as a means of social control, but also as a symbolic resource that constructs life meaning and provides inner support in situations of uncertainty and crisis (Ammerman, 2020). Within this plural environment, instead of a single dominant sacred order, multiple interpretive frameworks operate simultaneously. Under such conditions, the mode of religious experience also changes: belief is no longer an externally imposed norm, but becomes an orientation grounded in personal choice and individual responsibility (Berger, 1967). Consequently, religious commitment depends less on external pressure and more on inner reflection, on how individuals answer fundamental questions such as “what do I believe in?” and “what do I rely on?” (Berger, 1967).

A defining feature of the secular age is that religion no longer operates in a “single truth” mode, but exists in the public sphere as one of several cultural alternatives. This does not mean that religion has disappeared; rather, it indicates that the conditions under which it is realized have changed. Individuals no longer accept religious commitment as a ready-made, unified system; instead, they reconfigure it in relation to their own experience, family life, professional environment, and social ties. In this context, the stability of belief depends on how well it aligns with the individual’s personal trajectory, which in turn intensifies reflexivity (Taylor, 2007).

A key substantive feature of these changes is the prominence of selective religiosity and the combination of diverse elements of belief. Rather than accepting a traditional system in its entirety, individuals tend to adopt those components that are meaningful to them, moral principles, prayer or dhikr, practices of spiritual calm, and a sense of belonging to a community, integrating them into the language of everyday life. This situation provides grounds for understanding religion not only as an institutional structure, but also as a space for the production of cultural and civic meaning (Casanova, 1994). Therefore, what comes to the fore here is not so much a logic of “mixing,” but rather a logic of preserving and adapting meaning within a new context.

A central premise of international research in this area is that religion should not be confined to

the “space of worship,” but examined in terms of how it operates in everyday life. The focus shifts to how religious experience “works” at home, at work, in digital communication, and in social interaction (Ammerman, 2020). At the same time, studies point to the growing importance of forms of religiosity grounded in personal experience rather than institutional order (Woodhead, 2017). In secular societies, the spread of “spirituality,” self-development practices, and quasi-religious forms alongside traditional religion is likewise explained by this plural environment and the expansion of individual choice (Stolz et al., 2016). At the core of these observations lies a single point: even practices outside formal institutions can perform functions of sacralization, meaning-making, and the consolidation of personal identity (Ammerman, 2020).

In the Kazakhstani context, this transformation of meaning is intertwined with post-Soviet historical specifics. Although religion has re-entered the public sphere, its forms of reception are not uniform: on the one hand, it appears as part of national identity and cultural code; on the other, it becomes a resource for individual meaning-making. Among young people, the strengthening of religious identification is often connected with the demands of everyday life: moral orientation, a sense of belonging, inner stability, and confidence in the future (Kaidarova, 2019). In addition, the spread of Islamic content in the digital space: online lectures, short sermon formats, religious blogging, and selective practices, has reinforced a form of religion that “lives through media,” adapting its content and style to the contemporary communication environment.

At this point, the logic of the study naturally shifts to the psychological level: if religion has become an active resource in meaning-making and everyday orientation, then it should also be reflected in how individuals respond to stress, crisis, and uncertainty. It is here that the concept of religious coping becomes necessary. In contemporary psychology, religious coping is described as the ways in which individuals draw on spiritual resources in situations of distress, crisis, or life difficulty; it is not limited to acts of worship or prayer, but involves how a person interprets hardship, assigns meaning to it, and thereby maintains emotional balance. The focus, therefore, is not on the ritual itself, but on the mechanism of meaning-making through a person’s relation to the sacred (Pargament, 1997).

Religious coping is not a uniform phenomenon; its positive and negative strategies are distinguished. Positive religious coping includes reliance on faith,

seeking spiritual support, and interpreting difficulties as a “test”; such strategies are described as positively related to psychological adaptation. Negative religious coping, by contrast, is expressed through forms such as feeling punished, experiencing spiritual conflict, or perceiving abandonment, and may increase levels of anxiety and psychological distress. Thus, the impact of religious coping on adaptation depends not on its mere presence, but on its content orientation (Pargament, 1997).

Meta-analytic studies clarify this distinction: positive religious strategies are associated with higher levels of subjective well-being, whereas negative forms are linked to psychological difficulties (Ano & Vasconcelles, 2005). These findings point to the decisive role of religious coping in the process of meaning-making. More specifically, the impact of religious experience on psychological well-being is often indirect, operating through cognitive reappraisal and self-efficacy (Dolcos et al., 2021). Interpreting hardship not as a random blow but as a situation with spiritual significance alters emotional responses, and this shift can strengthen an individual’s resilience.

Above mentioned studies note that positive religious coping may function as a compensatory resource among individuals with lower levels of hope. Personality traits also play a role: for example, extraversion and agreeableness have been linked to the use of positive religious strategies (Aminnuddin et al., 2024). Research on Muslim students confirms a positive relationship between religious coping and subjective well-being (Rahimi et al., 2021), although in certain contexts associations with higher levels of anxiety have also been observed (Fekih-Romdhane & Cheour, 2021). These findings point to a consistent conclusion: the outcomes of religious coping depend on the socio-cultural context, the content of interpretation, and the structure of belief practices (Rahimi et al., 2021; Fekih-Romdhane & Cheour, 2021). At the same time, as a general trend, a positive relationship between religiosity and subjective well-being has been reported among Muslim populations. For this reason, religious coping can be described as a multi-level mechanism of personal adaptation: it supports emotional stability through the reinterpretation of stressors, strengthens resilience through cognitive reappraisal, and contributes to subjective well-being. Therefore, it is theoretically justified to consider religious coping not as a static indicator of religiosity, but as a dynamic mechanism of meaning-making and psychological regulation (Pargament, 1997).

Conclusion

This study examines the transformation of religiosity in post-secular context through a theoretical analysis. It argues that religion cannot be reduced to an institution losing influence under secularization. Under conditions of globalization, digitalization, and individualization, religion changes its social forms and takes on a renewed role as a source of meaning and identification. Its position in the social structure may have shifted, but its personal and symbolic significance remains and, in some respects, has become more visible. It also clarifies the content of the concept of “new religiosity” and identifies its main features. It is treated as a form of religiosity that is not fully determined by institutional frameworks, but is based on individual experience, reflection, and selective practice. Its defining traits include syncretism, subjective meaning-making, and flexibility of identification. In addition, the analysis considers the role of religion in shaping meaning and identity in post-secular setting. Religion is approached not only as a mechanism of social integration, but as a framework through which individuals interpret experience, orient their values, and maintain a sense of stability. This makes it possible to consider religion at the intersection of institutional structures and personal worldview. The theoretical content of psychological adaptation is clarified, its connection with resilience and subjective well-being is outlined, and it is understood as an individual’s ability to maintain inner balance under conditions of stress and uncertainty, with particular attention to the influence of religiosity on psychological regulation.

The mechanisms of religious coping are systematized, and their positive and negative forms are examined comparatively. Positive religious coping is shown to contribute to resilience through meaning-making, cognitive reappraisal, and the support of hope, whereas its negative forms may be associated with psychological distress. These results suggest that personal adaption outcomes are significantly influenced by the content orientation of religious coping. One of the study’s main findings is the pro-

posal of a conceptual model based on the order “new religiosity → meaning system → religious coping → psychological adaptation.” This paradigm enables one to comprehend the impact of religion on an individual’s life as a multifaceted process that is indirectly realized through coping strategies and meaning-making. The theoretical synthesis also substantiates the mediating and potentially moderating role of religiosity in psychological adaptation.

Thus, the study achieves its stated objectives by outlining the transformational tendencies of religiosity in contemporary society, clarifying the content and structure of “new religiosity,” analyzing the meaning-making and identificational functions of religion in post-secular context, specifying the theoretical content of psychological adaptation and its relationship with resilience and subjective well-being, systematizing the structure and forms of religious coping, and substantiating the proposed conceptual model; in this regard, the scientific novelty of the research lies in approaching religiosity not only as a social institution but as an integral element of the individual’s system of meaning-making and mechanisms of psychological adaptation, while the proposed model provides a theoretical basis for a comprehensive understanding of the psychological influence of religion and points to its empirical verification as a key task for further research.

Author contribution

Akhmetova, A.: developed the research concept, defined the problem, conducted the literature review, wrote the manuscript, and finalized the paper.

Ongar, E.: contributed to the discussion of the theoretical arguments, provided консултации on specific scholarly issues, and participated in editing the manuscript.

Rakhimova, G.: took part in the analysis of the research results, assisted in preparing individual sections of the text, and carried out scientific editing.

Çalışkan, İsmail: provided academic guidance, reviewed the content of the article, and participated in the overall review of the manuscript prior to submission.

References

- Aminnuddin, N. A., Puasa, S., & Iqbal, N. (2024). Mapping personality traits to religious coping styles and struggle: Evidence from Malay Muslim undergraduates in Brunei. *Personality and Individual Differences*, 220, 112523. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2023.112523>
- Ammerman, N. (2020). *Studying Lived Religion: Contexts and Practices*. NYU Press. <https://doi.org/10.18574/nyu/9781479802238.001.0001>
- Ammerman, N. T. (Ed.). (2020). *Studying lived religion: Contexts and practices*. New York University Press.

- Ano, G. G., & Vasconcelles, E. B. (2005). Religious coping and psychological adjustment to stress: A meta-analysis. *Journal of Clinical Psychology*, 61(4), 461–480. <https://doi.org/10.1002/jclp.20049>
- Beckford, J. (2019). Post-Secular Society and Religion. *Social Compass*, 66(1), 3–20. <https://doi.org/10.1177/0037768619833314>
- Berger, P. L. (1967). *The sacred canopy: Elements of a sociological theory of religion*. Anchor Books.
- Berger, Peter L. (1999). *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Grand Rapids, MI: Wm. B. Eerdmans.
- Berger, Peter L. (2014). *The Many Altars of Modernity: Toward a Paradigm for Religion in a Pluralist Age*. De Gruyter.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Harvard University Press.
- Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*. University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226095356.001.0001>
- Dolcos, F., Hohl, K., Hu, Y., & Dolcos, S. (2021). Religiosity and resilience: Cognitive reappraisal and coping self-efficacy mediate the link between religious coping and well-being. *Journal of Religion and Health*, 60(4), 2892–2905. <https://doi.org/10.1007/s10943-020-01160-y>
- Durkheim, É. (1912). *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Félix Alcan.
- Fekih-Romdhane, F., & Cheour, M. (2021). Psychological distress during the COVID-19 pandemic: Correlations with religious coping. *Journal of Religion and Health*, 60(6), 4335–4353. <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01230-9>
- Luckmann, Th. (1967). *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. Macmillan.
- Omelicheva, M. (2011). Islam in Kazakhstan: a survey of contemporary trends and sources of securitization. *Central Asian Survey*, 30(2), 243–256. <https://doi.org/10.1080/02634937.2011.567069>
- Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. Guilford Press.
- Peyrouse, S. (2010). Why do Central Asian governments fear religion? A consideration of Christian movements. *Journal of Eurasian Studies*, 1(2), 193–202. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2010.04.006>
- Rahimi, A. C., Bakar, R. S., & colleagues. (2021). Psychological well-being of Malaysian university students during COVID-19 pandemic: Do religiosity and religious coping matter? *Healthcare*, 9(11), 15–35. <https://doi.org/10.3390/healthcare9111535>
- Stolz, J. et al. (2016). Religion and Spirituality in a Secular Age. *Sociology of Religion*, 77(1), 1–29. <https://doi.org/10.1093/socrel/srv047>
- Taylor, Ch. (2007). *A Secular Age*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Weber, M. (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft (Economy and Society)*. Tübingen: Mohr.
- Woodhead, L. (2017). Intensified Individual Religion. *Journal of Contemporary Religion*, 32(2), 181–192. <https://doi.org/10.1080/13537903.2017.1303080>
- Zhandossova, A., Abdrakhmanova, A., & Kassenova, N. (2025). Islam and state regulation in Kazakhstan. *Frontiers in Political Science*, 7, 1606705. <https://doi.org/10.3389/fpos.2025.1606705>
- Қайдарова, Г. С. (2019). Қазақстандағы діни трансформация және жастар діндарлығы. *Адам өлемі*, (3), 45–52.
- Шаукенова, З. К., Бурова, Е. Е., & Назарбетова, А. К. (2014). *Ценностно-смысловые и духовно-нравственные основания консолидации этнических и религиозных групп Республики Казахстан в гражданскую общность*. Институт философии, политологии и религиоведения Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

References

- Aminnuddin, N. A., Puasa, S., & Iqbal, N. (2024). Mapping personality traits to religious coping styles and struggle: Evidence from Malay Muslim undergraduates in Brunei. *Personality and Individual Differences*, 220, 112523. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2023.112523>
- Ammerman, N. (2020). *Studying Lived Religion: Contexts and Practices*. New York: NYU Press. <https://doi.org/10.18574/nyu/9781479802238.001.0001>
- Ammerman, N. T. (Ed.). (2020). *Studying lived religion: Contexts and practices*. New York, NY: New York University Press.
- Ano, G. G., & Vasconcelles, E. B. (2005). Religious coping and psychological adjustment to stress: A meta-analysis. *Journal of Clinical Psychology*, 61(4), 461–480. <https://doi.org/10.1002/jclp.20049>
- Beckford, J. (2019). Post-Secular Society and Religion. *Social Compass*, 66(1), 3–20. <https://doi.org/10.1177/0037768619833314>
- Berger, P. L. (1967). *The sacred canopy: Elements of a sociological theory of religion*. New York, NY: Anchor Books.
- Berger, Peter L. (1999). *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Grand Rapids, MI: Wm. B. Eerdmans.
- Berger, Peter L. (2014). *The Many Altars of Modernity: Toward a Paradigm for Religion in a Pluralist Age*. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226095356.001.0001>
- Dolcos, F., Hohl, K., Hu, Y., & Dolcos, S. (2021). Religiosity and resilience: Cognitive reappraisal and coping self-efficacy mediate the link between religious coping and well-being. *Journal of Religion and Health*, 60(4), 2892–2905. <https://doi.org/10.1007/s10943-020-01160-y>
- Durkheim, É. (1912). *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris: Félix Alcan.
- Fekih-Romdhane, F., & Cheour, M. (2021). Psychological distress during the COVID-19 pandemic: Correlations with religious coping. *Journal of Religion and Health*, 60(6), 4335–4353. <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01230-9>

- Kaidarova, G. S. (2019). Qazaqstandagy dini transformaciya jane jastar dindarlygy [Religious transformation and religiosity of youth in Kazakhstan]. *Adam Alemi*, (3), 45–52. (in Kazakh)
- Luckmann, Th. (1967). *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. New York: Macmillan.
- Omelicheva, M. (2011). Islam in Kazakhstan: a survey of contemporary trends and sources of securitization. *Central Asian Survey* 30(2), 243–256. <https://doi.org/10.1080/02634937.2011.567069>
- Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. New York, NY: Guilford Press.
- Peyrouse, S. (2010). Why do Central Asian governments fear religion? A consideration of Christian movements. *Journal of Eurasian Studies*, 1(2), 193–202. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2010.04.006>
- Rahimi, A. C., Bakar, R. S., & colleagues. (2021). Psychological well-being of Malaysian university students during COVID-19 pandemic: Do religiosity and religious coping matter? *Healthcare*, 9(11), 1535. <https://doi.org/10.3390/healthcare9111535>
- Shaukenova, Z. K., Burova, E. E., & Nazarbetova, A. K. (2014). *Tsennostno-smyslovye i dukhovno-nravstvennye osnovaniya konsolidatsii etnicheskikh i religioznykh grupp Respubliki Kazakhstan v grazhdanskuyu obshchnost'* [Value-semantic and spiritual-moral foundations for the consolidation of ethnic and religious groups of the Republic of Kazakhstan into a civic community]. Institut filosofii, politologii i religiovedeniya Komiteta nauki Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan.
- Stolz, J. et al. (2016). Religion and Spirituality in a Secular Age. *Sociology of Religion*, 77(1), 1–29. <https://doi.org/10.1093/socrel/srv047>
- Taylor, Ch. (2007). *A Secular Age*. Harvard University Press.
- Weber, M. (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft (Economy and Society)*. Tübingen: Mohr.
- Woodhead, L. (2017). Intensified Individual Religion. *Journal of Contemporary Religion*, 32(2), 181–192. <https://doi.org/10.1080/13537903.2017.1303080>
- Zhandossova, A., Abdrakhmanova, A., & Kassenova, N. (2025). Islam and state regulation in Kazakhstan. *Frontiers in Political Science*, 7, 1606705. <https://doi.org/10.3389/fpos.2025.1606705>

Information about the authors

Akhmetova, Aruzhan Nurlybekkyzy (corresponding author) – PhD Student of the Department of Religious Studies of the Faculty of Islamic Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aruzhanakhmetova2025@gmail.com.

Ongar, Ershat Agybayuly – PhD, Vice rector of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, e-mail: ershat.ongarov@gmail.com.

Rakhimova, Gulnara Duisenkyzy – Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Humanities, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Guleke_75@mail.ru.

Çalışkan, İsmail – Professor of Ankara University, Ankara, Turkey, e-mail: iscaliskan@ankara.edu.tr.

Авторлар туралы мәлімет

Ахметова Аружан Нұрлыбекқызы – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті исламтану факультеті дінтану кафедрасының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail: aruzhanakhmetova2025@gmail.com.

Оңғар Ершат Ағыбайұлы (корреспондент автор) – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің проректоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: ershat.ongarov@gmail.com.

Рахимова Гүлнара Дүйсенқызы – философия ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті гуманитарлық ғылымдар кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, e-mail: Guleke_75@mail.ru.

Чалышкан Исмаил – Анкара университетінің профессоры, Анкара, Түркия, e-mail: iscaliskan@ankara.edu.tr.

Сведения об авторах

Ахметова Аружан Нурлыбекқызы – PhD докторант кафедры религиоведения факультета исламоведения Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, e-mail: aruzhanakhmetova2025@gmail.com.

Оңғар Ершат Ағыбаевич (автор-корреспондент) – PhD, проректор Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, e-mail: ershat.ongarov@gmail.com.

Рахимова Гульнара Дуйсеновна – кандидат философских наук, старший преподаватель кафедры Гуманитарных наук Казахского Национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: Guleke_75@mail.ru.

Чалышкан Исмаил – профессор Анкарского университета, Анкара, Турция, e-mail: iscaliskan@ankara.edu.tr.

2026 жылы 21 ақпанда тіркелді.
2026 жылы 20 маусымда қабылданды.

A. Beisembayeva^{1*} , A. Kurmanaliyeva¹ , M. Nawawi²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²University of Malaya, Kuala-Lumpur, Malaysia

*e-mail: aiman0303@mail.ru

STRATEGIC DIRECTIONS OF IMPROVING RELIGIOUS STUDIES EDUCATION IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

This article presents a comprehensive and comprehensive analysis of the current state and prospects for the development of religious studies education within the framework of the secular education system of the Republic of Kazakhstan. The role of religious studies in the country is becoming particularly relevant in the context of the transformation of spiritual values in the era of globalization. The article examines the main goals of religious studies education, the established institutional structures, existing modern pedagogical approaches, and external social and political factors that directly influence the evolution of this field. The article pays special attention to the strategic role of religious studies education in improving religious literacy in society, strengthening interethnic and interfaith dialogue, as preventing destructive religious movements and extremism. At the same time, problematic issues that are faced in the modern system have been identified. These include a shortage of highly qualified personnel, insufficient educational resources and modern resources, as well as insufficient government funding for scientific research. In addition, the article highlights key issues such as staff shortages, insufficient teaching and metodological resources, and insufficient research funding, as well as provides strategic recommendation for updating curricula, expanding international cooperation, and improving statistical data. These measures are aimed at improving the academic quality and social significance of religious studies education.

Keywords: Religious Studies, Kazakhstan, Secularism, Religious Literacy, Interfaith Dialogue

A. Бейсембаева^{1*}, А. Құрманалиева¹, М. Нәуәуи²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Малайя университеті, Куала-Лумпур, Малайзия

*e-mail: aiman0303@mail.ru

Қазақстан Республикасындағы жоғары оқу орындарында дінтану білімін жетілдірудің стратегиялық бағыттары

Бұл зерттеуде Қазақстанның зайырлы мектептері мен жоғары оқу орындарындағы дінтану білімінің бүгінгі сипаты мен болашақ бағыттары егжей-тегжейлі сараланады. Қазіргі жаһандану қыспағында рухани құндылықтар құбылып жатқан уақытта бұл саланың маңызы қоғам үшін бұрыңғыдан да арта түсті. Мақалада отандық дінтанудың түпкі мақсаттары, қалыптасқан құрылымдық жүйесі, заманауи оқыту әдістері, сондай-ақ осы бағыттың дамуына ықпал ететін әлеуметтік саяси факторлар кешенді түрде бағаланады. Сонымен қатар дінтану пәнінің қоғамдағы діни сауаттылықты көтеру, конфессияаралық татулықты сақтау және деструктивті ағымдар мен радикализмнің алдын алудағы стратегиялық рөліне ерекше екіпін берілген. Дегенмен, қазіргі жүйенің ішкі әлеуетін толық ашуға кедергі болып отырған бірнеше күрделі түйткілдер де бар. Олардың ішінде жоғары білікті мамандардың жетіспеушілігі, сапалы оқу-әдістемелік құралдардың аздығы мен іргелі ғылыми жобаларды мемлекеттік қаржыландыру деңгейінің төмендігі өзекті мәселе ретінде қарастырылады. Аталған кедергілер саланың академиялық деңгейін ұзақ уақыт бойы тежеп келді. Мақаланың соңында аталған қиындықтарды еңсеруге бағытталған нақты стратегиялық ұсыныстар топтамасы берілген. Авторлар оқу бағдарламаларын заман талабына сай жаңартуды, жетекші халықаралық зерттеу орталықтарымен әріптестікті нығайту мен мониторинг жүйесін оңтайландыруды ұсынады. Аталған қадамдар дінтану білімінің академиялық сапасын жаңа деңгейге көтеріп, оның мемлекеттік тұрақтылықты сақтаудағы қоғамдық маңызын арттыруға жол ашады.

Түйін сөздер: дінтану, Қазақстан, зайырлылық, діни сауаттылық, конфессияаралық диалог

А. Бейсембаева^{1*}, А. Курманалиева¹, М. Науауи²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Университет Малайя, Куала-Лумпур, Малайзия

*e-mail: aiman0303@mail.ru

Стратегические направления совершенствования религиоведческого образования в высших учебных заведениях Республики Казахстан

В статье представлен комплексный анализ современного состояния и ключевые тенденции развития религиоведческого образования в светских учебных заведениях Республики Казахстан. Актуальность темы обусловлена стремительной трансформацией духовных ценностей общества под влиянием глобализационных процессов. В работе детально исследуются базовая структура, педагогические методики и институциональные основания данного образовательного направления, а также внешние социополитические факторы, определяющие его динамику. Особое внимание уделено как стратегическим задачам – от формирования религиозной грамотности до укрепления межконфессионального согласия, – так и спектру существующих системных проблем, требующих научно-практического решения. Среди них наиболее остро стоят дефицит сильных специалистов, устаревшие учебно-методические ресурсы и нехватка государственного финансирования для глубоких научных проектов. Из-за этих барьеров академический потенциал дисциплины долгое время оставался нереализованным в полной мере. В финальной части работы авторы предлагают комплексные стратегические рекомендации. Они включают в себя радикальное обновление учебных программ, расширение партнерства с международными исследовательскими центрами и улучшение сбора статистических данных для более точного мониторинга ситуации. Все эти меры призваны заметно повысить качество преподавания, укрепить академическую честность и, самое главное, усилить общественную значимость религиоведения как инструмента внутренней стабильности.

Ключевые слова: религиоведение, Казахстан, светскость, религиозная грамотность, межконфессиональный диалог

Introduction

The independence of Kazakhstan marked the beginning of a new era in the spiritual and religious spheres. The atheistic ideology of the Soviet period-imposed restrictions on religion which led to the decline of the religious education system. Following its transition to a sovereign secular state, the Republic of Kazakhstan institutionalized religious pluralism and guaranteed freedom of conscience. This systemic shift brought the issue of public religious literacy to the forefront of national policy, demanding an upgraded educational framework. Under the pressures of modern globalization, this form of instruction has evolved into a critical mechanism for maintaining social tolerance, mitigating extremist risks, and fostering interfaith dialogue, thereby prompting targeted state-led quality reforms.

By synthesizing academic literature, legislative documents, and expert assessments, the present study delivers a critical evaluation of Kazakhstan's secular religious education, mapping out both its developmental trajectory and current structural vulnerabilities (Suleimenov, 2008). Ultimately, the findings underscore the core objective of which remains

the delivery of objective, non-confessional knowledge regarding the historical, philosophical, and social dimensions of global world religions.

This framework contributes to religious tolerance, interfaith dialogue, and mutual understanding. In a secular state, religious education serves a vital function, as it promotes a tolerant attitude toward diverse religious perspectives within society, contributes to the prevention of extremism and radicalism, and strengthens inter-confessional harmony (Absattarov, 2005).

The core objectives of religious studies education include the study of the origins and historical development of religions, their core doctrines, and ritual practices. It also involves the examination of religion's influence on culture, art, literature, and public life; the prevention of religious extremism and terrorism through the development of ideological immunity; the promotion of tolerance and mutual respect in a context of religious pluralism; and the training of specialists capable of providing expert analysis and consulting on religious issues (Smagulov, 2010). By achieving these objectives, religious studies education advances religious literacy, facilitates dialogue among diverse religious groups and prevents religious extremism.

Religious studies education in Kazakhstan's higher education institutions is a significant issue that requires particular attention. Throughout its years of independence, a system of religious studies education has been established and developed in Kazakhstan. This process is directly linked to the need for training qualified specialists who can study the history and culture of world religions, contribute to the prevention of religious extremism, and promote interfaith harmony. Higher education institutions play a leading role in this field, as they are responsible for preparing religious studies researchers, analysts, educators, and personnel for religious organizations (Kartabayeva, Soltyeva, Beisegulova 2015).

Justification of the Choice of Article and Goals and Objectives

This issue has already been brought to the attention of domestic and foreign researchers. The formation of secular religious education in Kazakhstan and its impact on the stability of society were well considered by such well-known scientists as B.M. Satershinov, A.G. Kosichenko and Ya.F. Trofimov. In their works, they focused on how to increase the religious literacy of the population while maintaining the principles of a secular state. As for the direct educational process, G. Nadirova and her colleagues (2016), as well as E. Kartabaeva, B. Soltyeva and A. Beisegulova (2015) revealed specific pedagogical difficulties and structural gaps that occur in the training of religious studies specialists in universities.

To consider the issue on a larger scale, it is also necessary to look at international experience. For example, M. Zengin and Zh. Badagulova (2017) in their research studied how the secular policy of Kazakhstan and its cultural identity are combined, comparing them with global trends. In addition, the reference collection, edited by D.H. Davis and E. Miroshnikova (2012), offers a great overview of how secular schools around the world use religious knowledge in countering radicalism. Although these studies have a good theoretical basis, the specific practical problems that have arisen recently –

for example, low funding and a shortage of modern textbooks-still require a deep analysis from a new perspective. The main goal of our work is also to fill these gaps.

Scientific research methodology

Since it is not enough to simply observe the direction of religious studies in higher educational in-

stitutions in our country, we have chosen a method in this work that brings theory and real life face to face. For this purpose, the mixed Methods research strategy was taken as the basis for the study. The reason for this choice is simple: if we had limited ourselves to statistics or just documents, we would have seen only one side of the problem. And the parallel use of quantitative and qualitative data allowed us to avoid erroneous conclusions and delve deeper into the problem.

In the course of the study, we relied on the following three main directions:

Consistency: we did not consider the subject of religious studies as an isolated lesson, lying separately from other sciences. On the contrary, we analyzed its place in the education system, its connection with the ideology of the state and how much it affects the internal security of the country as a whole system.

Historical: to understand the state of Religious Studies today, it was necessary to look at its date yesterday. Therefore, we have followed step by step the path of development of this discipline from the first steps after the fall of the Soviet government to the existing system today.

Comparative analysis: we can only give a true assessment by comparing what we have with what we have with others. At the same time, we put the domestic model of religious studies on a par with foreign secular education systems and found out what features our approaches have and where they meet world trends.

First, we conducted a large-scale content analysis of the country's legislative framework and educational programs. We analyzed the Laws of the Republic of Kazakhstan "On Education" and "On Religious Activities and Religious Associations", State Mandatory Standards of Education (State Educational Standards), carefully filtered the content of textbooks used in schools and universities.

By comparing the various information obtained in this way with each other, we were convinced that our strategic advice, which we propose at the end of the article, is not just a forecast on paper, but effective solutions that come to practical use from real life.

Results and discussion

There are several universities in Kazakhstan that offer bachelor's, master's, and doctoral degrees in Religious Studies. These academic programs cover a broad range of subjects, including the history, philosophy, sociology, and cultural dimensions of world

religions. In addition, students explore topics related to the prevention of religious extremism, the promotion of interfaith dialogue, and the maintenance of inter-confessional harmony. The educational programs include the lectures, seminars, practical sessions, and research activities (Shyngysova, 2015). The faculty at these universities are qualified scholars in the field of Religious Studies, which dedicated to providing students with in-depth knowledge and developing their academic potential.

There are various strategic measures being implemented to improve the quality of religious studies education in Kazakhstani universities.

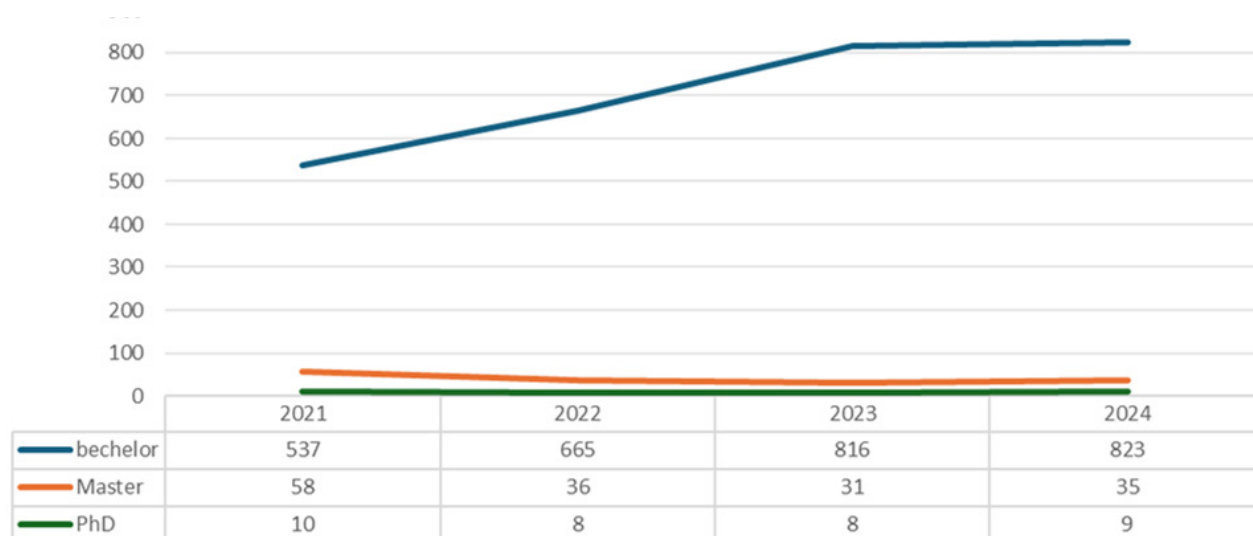
Driven by shifting academic standards, universities systematically update their curricula. Today, institutions actively integrate digital tools and student-centered pedagogy into the learning process. International partnerships also remain a priority, fostering global mobility for faculty and students. Nevertheless, the continuous expansion of secular religious studies faces significant system obstacles.

These include a shortage of qualified experts in religious studies, the substandard quality of textbooks and instructional materials, insufficient funding for academic research, a limited practical orientation within educational programs, and a generally low societal demand for such education. The identification of these challenges is based on a comparative review of educational reports, Ministry data, and expert interviews conducted between 2021 and 2024.

Addressing these issues requires coordinated efforts among the state, higher education institutions, and society at large. The further development and improvement of religious studies education in Kazakhstan's higher education system can be achieved by expanding specialist training programs, improving the quality of textbooks and instructional resources, increasing funding for academic research, strengthening the practical components of education, and raising public awareness and demand for religious studies.

Table 1

Trends in Student Enrollment at the Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, 2020-2024

In Kazakhstan, religious studies education is provided across multiple educational levels, including general secondary education, technical and vocational training, higher education, and postgraduate studies. At the general secondary education level, the course “Fundamentals of Religious Studies” is offered as an elective subject in upper secondary school grades. The primary aim of this course is to introduce students to world religions, promote re-

ligious tolerance, and prevent religious radicalism. The current state legislation sets the core boundary for national education. It strictly details the placement of religious disciplines across all academic tiers. For instance, high schools provide “Fundamentals of Religious Studies” solely as an elective module. However, this optional status frequently diminishes the practical impact of the discipline. Many students simply miss the chance to enroll.

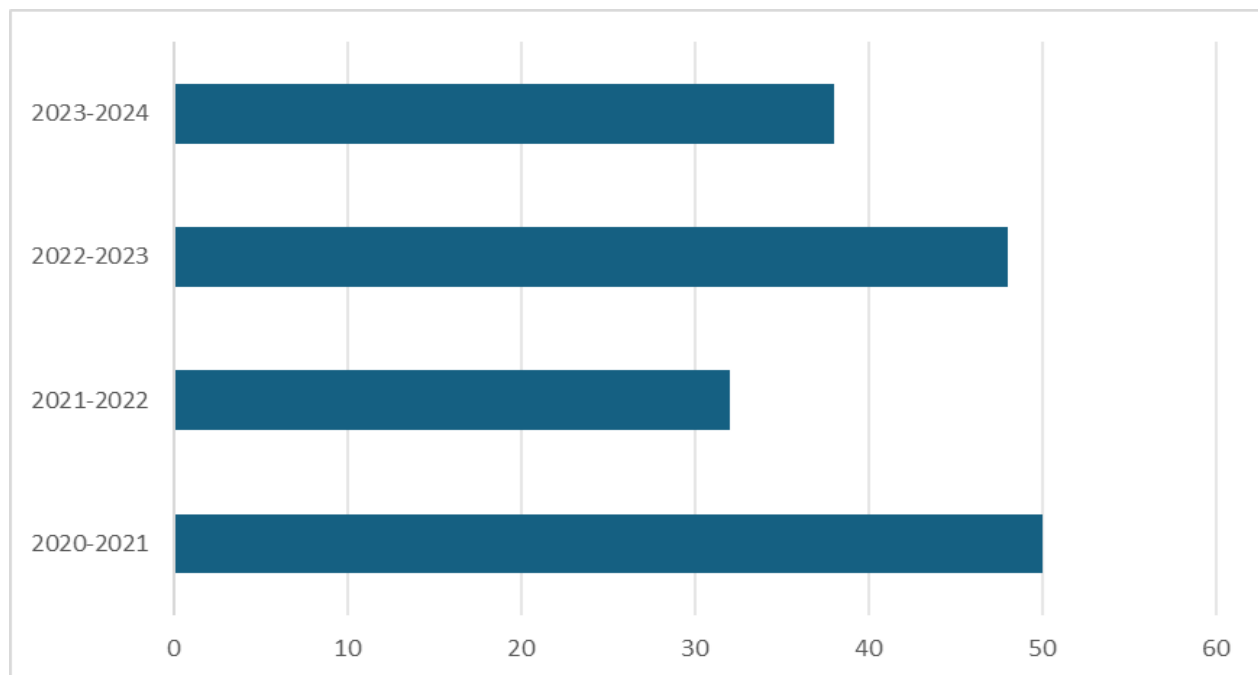
Meanwhile, vocational institutions follow an entirely different approach. Technical colleges directly embed “Religious Studies” into their compulsory general curricula. This mandatory format effectively aims to elevate basic public religious literacy among young specialists. Finally, the higher education sector maintains a complete academic vertical. Multiple Kazakhstani universities successfully run full-scale bachelor’s, master’s, and doctoral tracks in this field. These programs are designed to prepare researchers, analysts, educators, and personnel for religious organizations. At the postgraduate level, PhD programs in Religious Studies are offered by universities and research institutes. These programs focus on training highly qualified scholars in the field of religious studies (Kartabaeva, 2015). As of 2024, this course remains an elective subject in grades 10–11 under the curriculum approved by the Ministry of Enlightenment (Order No. 456-B, 2023).

Religious studies programs are available in full-time, part-time, evening, and distance formats, as indicated in the academic catalogs of major universities such as Al-Farabi Kazakh National University and L.N. Gumilyov Eurasian National University. These formats are confirmed by their official university websites and the national regis-

ter of accredited programs. In addition, retraining and professional development courses on religious studies are organized for public servants, educators, journalists, and representatives of religious sectors (Nadirova et al., 2016). These courses are an essential part of religious education, as they aim to increase religious literacy and improve knowledge of religious issues for professionals working in diverse fields.

The key institutions involved in religious studies education in Kazakhstan include Al-Farabi Kazakh National University, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Abai Kazakh National Pedagogical University, the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, and the Research and Analysis Center of the Committee for Religious Affairs. In reality, local scholars and educators remain the actual driving force behind this discipline. These specialists develop updated textbooks and consistently run key research projects. Annual academic conferences also provide them with a vital platform for debate. Moreover, their regular expert consultations directly guide state structures and public organizations. In the end, such active work is what truly shapes healthy religious literacy within the broader population.

Table 2
Student Enrollment at Al-Farabi Kazakh National University, 2020–2024

In practice, Kazakhstan's secular religious education faces a severe deficit of qualified personnel. Resolving this critical shortage demands a complete overhaul of current professional training models. Half-measures simply will not work here. Instead, the academic sector needs a comprehensive suite of highly practical, immediate solutions.

Addressing the current staff shortage starts with scaling up the training of religious studies specialists. We can achieve this by introducing advanced qualification courses and hands-on seminars for educators. Crucially, the state must also offer better financial incentives, such as higher pay and improved working conditions. Together, these steps will build a stronger talent pool, boost professional standards, and make the field far more attractive to future experts (Kartabayeva, Soltyeva, Beisegulova 2015).

Another priority is upgrading the quality of textbooks used in religious studies. Addressing this issue requires state support and financial assistance, the establishment of expert advisory boards to enhance the quality of textbooks, and the involvement of qualified authors in writing textbooks are essential. Furthermore, extra funding should be allocated for the publication and distribution of high-quality textbooks (Smagulov, 2010).

Thirdly, increasing financial support for religious studies research is essential. This can be achieved by increasing funding for religious studies research, providing grants for scientific projects, and supporting research institutes. The increase in funding for religious studies research will contribute to the development of religious studies as a field and facilitate access to objective and scientifically-based knowledge on religious issues (Nurqasymov, 2018).

Fourthly, it is necessary to strengthen the practical orientation of religious studies education. It can be achieved by integrating practical training into the curriculum, organizing internships for students of religious organizations and government agencies, and offering specialized courses aimed at improving the qualifications of religious studies specialists. Such measures will increase the demand for religious studies professionals in the labor market (Shyngysova, 2015).

Fifthly, it is important to increase the societal demand for religious studies education. This requires raising awareness of its societal relevance, enhancing the role of religious studies specialists in society, and promoting the unique value of religious studies education. These efforts will help inspire young people to pursue religious studies as a profession (Suleimenov, 2008).

Public engagement matters just as much as classroom instruction. To build real social prestige for religious studies, experts must step out of academia. This means frequent media appearances, open public lectures, and direct participation in civic life. Such a multi-layered approach will gradually bridge the gap between academic theory and public discourse. However, structural changes must happen on the ground first. Real progress in Kazakhstan depends on specific priority zones.

Curriculum Modernization. Standardizing the educational program across all levels is a baseline necessity. This new framework must balance global academic benchmarks with Kazakhstan's specific regional and cultural heritage.

Teacher Empowerment. Quality teaching requires formal institutional backing. The state needs to introduce rigorous certification paths and specialized training tracks. Furthermore, career longevity for educators depends heavily on regular workshops, international academic exchanges, and collaborative research initiatives.

Resource Reallocation. Academic departments cannot function on enthusiasm alone. Universities and schools require direct financial injections to upgrade specialized libraries and fund research labs. This money must specifically target the creation of interactive digital platforms and modern textbooks.

Preventive Alignment. Secular religious literacy is a powerful shield. The curriculum should naturally reinforce state-led efforts against radicalism by teaching civic values, community tolerance, and cross-cultural dialogue.

Ultimately, moving the field forward requires a shift toward practical skills, better funding, and global partnerships. Only modern teaching methodologies and active public interest will turn these academic goals into reality.

A healthy secular society relies heavily on robust education to anchor its stability and cultural identity. Building this foundation demands a few immediate, practical shifts. To start, universities need dedicated departments that can attract top-tier students and effectively groom the state should directly fund high-quality textbooks, ensuring they pass through rigorous peer-review boards before entering classrooms. Finally, target-driven research grants and stronger institutional backing will keep the entire discipline academically competitive. (Kartabayeva et al., 2015).

Real-world application is what truly transforms secular religious studies. Universities must embed mandatory internships into their programs, sending

students directly into state agencies and non-governmental religious organizations. Experiencing the field firsthand changes everything. Furthermore, this practical foundation requires continuous support through tailored professional development courses for early-career specialists.

Driving public interest also requires actively promoting the field's social value and elevating the role these experts play in communities. In the context of international exchange, it is essential to establish partnerships with foreign universities and research centers, as well as provide opportunities for students and faculty to participate in international academic exchange programs. Furthermore, by utilizing modern technologies, distance learning courses can be developed and introduce interactive teaching methods to elevate the quality of education to a new level (Davis, Miroshnikova, 2013). The implementation of all these measures will not only strengthen the foundation of religious studies education in Kazakhstan but also contribute to the enrichment of the nation's spiritual life. This will stand as one of the most valuable legacies for future generations (Zhumagulov, 2020).

According to available statistics, the accessibility of information related to religious studies education in Kazakhstan is limited. Specific data – such as the number of students enrolled in religious studies programs, the number of qualified scholars and experts in the field, and the amount of funding allocated for research – are often difficult to obtain, only some general data are provided. There is no exact information on the total number of students studying in the “Religious Studies” program at universities in Kazakhstan, but it can be stated that several hundred students enroll in this program annually. The total number of scholars and experts in religious studies is also unknown (Orynbayev, 2012). To address the lack of reliable and comprehensive data in the field of religious studies education in Kazakhstan, it is essential to implement the following recommendations:

Establish a Centralized National Database

- Developing a centralized digital platform under the Ministry of Science and Higher Education or the Committee on Religious Affairs is an essential step.

This new digital infrastructure will track, organize, and publish vital statistical metrics on an annual basis. Key areas of observation must include compressive faculty. Furthermore, the platform will archive actual scientific publications alongside exact funding figures allocated by both state and pri-

vate institutions. Data cannot exist in a vacuum; it needs a solid regulatory backbone to be useful.

Enforcing Institutional Reports. Academic transparency requires strict administrative pressure. The state must legally obligate universities, national research centers, and affiliated government offices to file detailed yearly activity resorts.

Standardization and Public Access. Raw documentation alone is insufficient. All submitted educational metrics must follow a unified national template and entirely open to the general public, establishing genuine academic accountability across the sector.

Encourage Interagency Collaboration

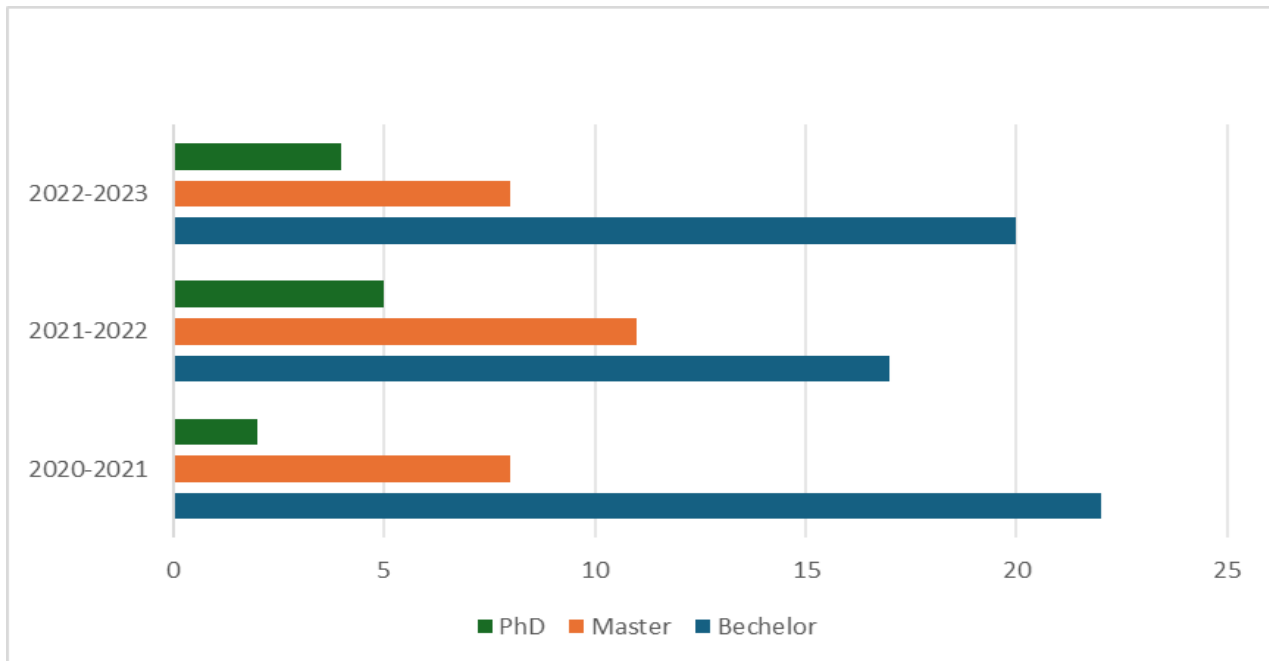
- Strengthen coordination between educational institutions, statistical offices, and religious affairs bodies to improve data collection and verification processes.

However, most of them work in universities, research institutes, and government agencies. The funding allocated for religious studies research is not publicly disclosed. Nevertheless, it can be stated that the amount of this funding is insufficient. The absence of comprehensive data hinders an accurate assessment of the current state of religious studies education. Therefore, it is important to improve the accessibility of statistical information in this field (Zengin, Badagulova, 2017). Therefore, it is recommended to establish a centralized national database to collect and publish religious studies education statistics annually.

The table presents statistical data on the number of students enrolled in the Religious Studies program at Eurasian National University over the past three years. This indicator chart is a critical reflection of the trends in religious studies education within one of Kazakhstan's leading academic institutions.

The data shows varying enrollment figures year over year, reflecting both growing and declining interest in the program. These fluctuations may be influenced by public perception of the profession, employment opportunities for graduates, and broader socio-political factors affecting the demand for religious education specialists. Ultimately, student enrollment numbers tell a clear story.

Positive enrollment dynamics directly indicate shifting public priorities. Today, citizens increasingly view religious literacy as a core pillar of national security, social statistical shifts typically signal underlying structural weaknesses. These include limited career paths for recent graduates and a general deficit of institutional promotion.

Table 3*Trends in Student Enrollment at L.N. Gumilyov Eurasian National University*

Kazakhstan has undeniably made significant breakthroughs in this sector. The state successfully institutionalized a functional academic framework, launched targeted specialist training, and stimulated foundational scientific research. These coordinated domestic initiatives have established a completely new baseline for religious literacy across the country. Yet, despite these achievements, serious structural hurdles remain. The field is still held back by a noticeable shortage of highly qualified professors, poorly written textbooks, and a chronic lack of funding for research. Moreover, many academic programs focus too much on theory rather than real-world practice, which in the end, keeps the public demand for this degree relatively low.

Conclusion

Since independence, Kazakhstan has seen its religious education develop along with the changing spiritual and political realities of the country. Religious diversity proactive protection. As a strictly secular state, Kazakhstan leverages this educational sector to systematically promote tolerance and open interfaith dialogue. Secular instruction also serves as a vital shield against external radical risks. Consequently, over the last few years, the government has actively integrated specialized religious studies

programs across all academic levels. This institutional expansion into schools, colleges, and universities directly address modern societal shifts and pressing global demands. However, despite these efforts, there are serious obstacles in this area. Today, it is struggling with a lack of qualified professors, outdated or poorly written textbooks, and a lack of funding for deep academic research. In addition, many university programs are too theoretical and lack of practical attention ultimately leads to a significant decrease in the interest of society and prospective students. Overcoming these issues requires coordinated efforts among the state, educational institutions, civil society, and international partners.

In the context of the complex processes of de secularization and transformation of the confessional space in the post-Soviet period, the state managed to create a unique institutional model for regulating religious pluralism and social harmony, while maintaining its principles of constitutional secularism. In this architectonics, religious education is not just a set of academic disciplines, but, first of all, is recognized as the main preventive and ideological mechanism for promoting intercultural and interfaith dialogue in society, establishing civic tolerance and preventing destructive phenomena such as religious extremism and radicalism. Today,

the model of continuous religious studies education has been fully institutionalized, combining the levels of secondary, technical and vocational, as well as higher and postgraduate education. However, the processes of modern globalization, the digitalization of information flows and the transformation of religious identities pose new scientific, theoretical and practical tasks for this system. The analysis shows that there are still a number of systemic dysfunctions that prevent the full realization of the internal potential of Russian religious studies science and education. The shortage of specialists, the conceptual obsolescence of educational and methodological content, the asymmetry of funding for empirical and applied research, as well as the remoteness of educational programs from the real pragmatic demands of the labor market indicate the need for comprehensive and rapid reforms in this area. At the same time, the issue of a clear distinction between the concepts of “religious scholar” and “priest” in the public consciousness, the elimination of marginal social demand by increasing the prestige of the profession, is also on the agenda.

Overcoming these structural and substantive crises requires the synergy of the state apparatus, educational institutions, the scientific community, the civil sector and international experts. Within the framework of this study, the proposed strategic directions – from the reconceptualization of Personnel potential to the introduction of digital didactics, increasing funding for scientific research on an evidence-based basis and establishing international academic partnership-are scientifically based mechanisms for raising the domestic School of religious studies to a qualitatively new level. Only by combining educational programs with practical (expert-analytical, conflictological) skills can we form a universal body of specialists who are competitive in

the labor market, able to quickly respond to modern challenges.

Ultimately, the modernization of the religious education system and the expansion of its scientific field in the Republic of Kazakhstan is a strategically important investment in the intellectual capital, cultural security and long-term internal stability of the state. The process of religiosity Education, organized competently, objectively and academically impartially, develops a critical thinking system of the individual, strengthens internal immunity to religious manipulation, and also serves to strengthen the foundations of an inclusive society that is resistant to modern shocks. The systematic and successful implementation of reforms in this direction will allow Kazakhstan Not only to ensure stability within itself, but also to show a benchmark model for managing secular religious education and interfaith harmony in the Central Asian region, thereby demonstrating its commitment to building a harmonious and peaceful future at the global level. It contributes not only to the spiritual development of individuals but also to the strengthening of a cohesive, tolerant, and resilient society. Ensuring the success of these efforts will allow Kazakhstan to set a regional example in the field of religious education and demonstrate its commitment to fostering a harmonious and inclusive future.

Author contribution

Aiman Beisembayeva: conceptualization and data processing, conducting the research process, project management, writing the original draft of the manuscript, and reviewing and editing the text.

Ainura Kurmanaliyeva: supervision, methodology, methodology development, investigation, formal analysis, validation of results, and reviewing & editing.

References

- Aldiyarova, Zh., Tutinova, N., Seifullina, G., Zaton, K., Bagasharov, K. & Mussabekov, M. (2023). Peculiarities of Kazakhstan and Malaysia in View of the Relationship between State and Religion. *Journal of Islamic Thought and Civilization (JITC)*, 13(1), 75–88. <https://doi.org/10.32350/jitc.131.06>
- Arzayeva, M., & Paltore, Y. (2016). Religious education in a comparative perspective: Kazakhstan’s searching. *The Anthropologist*, 26(1–2), 97–103. <https://doi.org/10.1080/09720073.2016.11892134>
- Department of Religious Studies (n.d.). *Training and employment*. L.N. Gumilyov Eurasian National University. <https://fjps.en.kz/en/page/department-of-religious-studies/training-and-employment>
- Davis, D., Miroshnikova, E. (2013). *The Routledge International Handbook of Religious Education*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203106075>
- Kartabayeva, Y., Soltyeva, B., & Beisegulova, A. (2015). Teaching religious studies as an academic discipline in higher education institutions of Kazakhstan. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 214, 290–296. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.648>
- Nadirova, G., Kaliyeva, S., Mustafayeva, A., & Kokeyeva, D. (2016). Religious education in a comparative perspective: Kazakhstan’s searching. *The Anthropologist*, 26(1–2), 97–103. <https://doi.org/10.1080/09720073.2016.11892134>

Zengin, M., & Badagulova, Z. (2017). Religion and religious education in Kazakhstan [Kazakistan'da din ve din eğitimi]. *Karaelmas Journal of Educational Sciences*, 5(2), 177–187. https://www.researchgate.net/publication/336937059_Religion_and_Religious_Education_in_Kazakhstan_Kazakistan'da_Din_ve_Din_Egitimi

Әбсәттаров, Р. Б. (2005). *Қазақстандағы ислам: тарихы мен қазіргі жағдайы*. Қазақ университеті.

Әмірбеков, Қ. (2013). *Дінтану: оқу құралы*. Фолиант.

Байсалова, Г. (2021). *Қазақстандағы діни туризм: мүмкіндіктер мен қауіптер*. Яссауи атындағы ХҚТУ.

Жұмағұлов, С. (2020). *Дін және зайырлылық: Қазақстандық тәжірибе*. LEM.

Кенжеғожин, М. (2007). *Дін және ұлттық сана*. Арыс.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі (2018). *Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы* (ҚР БҒМ 2018 жылғы 31 қазандағы № 604 бұйрығы). Әділет құқықтық ақпарат жүйесі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669>

Қалиев, Ф. (2003). *Ислам мәдениеті және қазіргі заман*. Білім.

Молдабеков, Ж. (2011). *Қазақстандағы дәстүрлі діндер: тарихы мен өзара ықпалы*. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы.

Нұрқасымов, Б. (2018). *Қазақстандағы діни радикализм: себептері мен алдын алу жолдары*. ҚСЗИ.

Орынбаев, Ә. (2012). *Қазақстан Республикасындағы діни ахуал: үрдістер мен перспективалар*. ҚСЗИ

Садықова, Г. (2019). *Дін және гендер: Қазақстандық контекст*. Print-S.

Сейітқұлова, А. (2022). *Діни экстремизмнің алдын алудағы жастардың рөлі*. Nur-Print.

Смағұлов, Е. (2010). *Дінтану негіздері*. NURPRESS.

Сүлейменов, М. Қ. (2008). *Қазақстандағы дін және қоғам: қазіргі жағдайы мен болашағы*. Ғылым.

Төреқұлов, Н. (2016). *Қазақстандағы жаңа діни қозғалыстар: талдау және болжам*. Көкжиек.

Шыңғысова, Н. (2015). *Қазақстандағы діни білім беру жүйесі: қалыптасуы мен дамуы*. Қазақ университеті.

References

Absattarov, R.B. (2005). *Qazaqstandagy islam: tarihy men qazirgi zhagdagy* [Islam in Kazakhstan: tarikhs and modern zhagh-dags]. Kazakh University Press. (in Kazakh)

Aldiyarova, Zh., Tutinova, N., Seifullina, G., Zaton, K., Bagasharov, K. & Mussabekov, M. (2023). Peculiarities of Kazakhstan and Malaysia in View of the Relationship between State and Religion. *Journal of Islamic Thought and Civilization (JITC)*, 13(1), 22–30. <https://doi.org/10.32350/jitc.131.06>

Amirbekov, Q. (2013). *Dintanu: oqu quraly* [Religious Studies: a training manual]. Foliant. (in Kazakh)

Arzayeva, M., & Paltore, Y. (2016). Religious education in a comparative perspective: Kazakhstan's searching. *The Anthropologist*, 26(1–2), 97–103. <https://doi.org/10.1080/09720073.2016.11892134>

Baisalova, G. (2021). *Qazaqstandagy dini turizm: mumkindikter men qauipter* [Religious tourism in Kazakhstan: opportunities and dangers]. Turkistan: Yassawi atyndagy HQTU. (in Kazakh)

Davis, D. & Miroshnikova, E. (2013). *The Routledge International Handbook of Religious Education*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203106075>

Department of Religious Studies (n.d.). *Training and employment*. L.N. Gumilyov Eurasian National University. <https://fjps.enk.kz/en/page/department-of-religious-studies/training-and-employment>

Kaliyev, G. (2003). *Islam madenieti jane qazirgi zaman* [Islamic culture and modernity]. Bilim. (in Kazakh)

Kartabayeva, Y., Soltyeva, B., & Beisegulova, A. (2015). Teaching religious studies as an academic discipline in higher education institutions of Kazakhstan. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 214, 290–296. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.648>

Kenzhegozhin, M. (2007). *Din jane ulttyq sana* [Religion and National Consciousness]. Arys. (in Kazakh)

Moldabekov, Zh. (2011). *Qazaqstandagy dasturly dinder: tarihy men ozara yqpaly* [Traditional religions in Kazakhstan: history and interaction]. Duniejuzi qazaqtarynyn qauymdastygy. (in Kazakh)

Nadirova, G., Kaliyeva, S., Mustafayeva, A., & Kokeyeva, D. (2016). Religious education in a comparative perspective: Kazakhstan's searching. *The Anthropologist*, 26(1–2), 97–103. <https://doi.org/10.1080/09720073.2016.11892134>

Nurqasymov, B. (2018). *Qazaqstandagy dini radikalizm: sebepteri menaldyn alu joldary* [Religious radicalism in Kazakhstan: causes and ways to prevent]. QSZI. (in Kazakh)

Orynbaev, A. (2012). *Qazaqstan Respublikasyndagy dini ahual: urdister men perspektivalar* [Religious situation in the Republic of Kazakhstan: trends and prospects]. QSZI. (in Kazakh)

Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (2018). *Bilim berudin barlyq dengeiinin memlekettik jalpyga mindetti bilim beru standarttaryn bekitu turaly* [On approval of state compulsory educational standards for all levels of education] (Order of the MES RK No. 604 dated October 31, 2018). Adilet Legal Information System. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669> (in Kazakh)

Sadyqova, G. (2019). *Din jane gender: Qazaqstandyq kontekst* [Religion and gender: Kazakhstan context]. Print-S. (in Kazakh)

Seiytqulova, A. (2022). *Dini ekstremizmniin aldyn aludagy jastardyn roli* [The role of youth in the Prevention of religious extremism]. Nur-Print. (in Kazakh)

Shyngysova, N. (2015). *Qazaqstandagy dini bilim beru juiesi: qalyptasuy men damuy* [The system of religious education in Kazakhstan: formation and development]. Qazaq universiteti. (in Kazakh)

Smagulov, E. (2010). *Dintanu negizderi* [Fundamentals of religious studies]. NURPRESS. (in Kazakh)

- Suleimenov, M. Q. (2008). *Qazaqstandagy din jane qogam: qazirgi jagdaiy men bolashagy* [Religion and society in Kazakhstan: current state and prospects]. Gylym. (in Kazakh)
- Torequlov, N. (2016). *Qazaqstandagy zhana dini qozgalystar: taldaу jane boljam* [New religious movements in Kazakhstan: analysis and forecast]. Kokzhiiek. (in Kazakh)
- Zengin, M., & Badagulova, Z. (2017). Religion and religious education in Kazakhstan [Kazakistan'da din ve din eğitimi]. *Karaelmas Journal of Educational Sciences*, 5(2), 177–187. https://www.researchgate.net/publication/336937059_Religion_and_Religious_Education_in_Kazakhstan_Kazakistan'da_Din_ve_Din_Egitimi
- Zhumagulov, S. (2020). *Din jane zaiyrlylyq: Qazaqstandyq tajiribe* [Religion and secularism: Kazakhstan's experience]. LEM. (in Kazakh)

Information about the authors

Beisembayeva, Aiman Muratkyzy (corresponding author) – PhD Student of the Department of Religious Studies and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aiman0303@mail.ru.

Kurmanaliyeva, Ainura Durbelenkyzy – Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of Religious Studies and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Ainura.Kurmanaliyeva@kaznu.kz.

Mohd Saiful Anwar Mohd Nawawi – Associate Professor, Department of Fiqh-Usul and Applied Sciences, Academy of Islamic Studies, Universiti Malaya, Kuala-Lumpur, Malaysia, e-mail: saifulanwar@um.edu.my.

Авторлар туралы мәлімет

Бейсембаева Айман Мұратқызы (корреспондент автор) – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail: aiman0303@mail.ru.

Құрманалиева Айнура Дүрбелеңқызы – философия ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі, Алматы, Қазақстан e-mail: Ainura.Kurmanaliyeva@kaznu.kz.

Мохд Сәйфул Әнуар Мохд Нәуәуи – қауымдастырылған профессор, Малайзия университеті исламтану академиясы фихһ, усул және қолданбалы ғылымдар кафедрасы, Куала-Лумпур, Малайзия, e-mail: saifulanwar@um.edu.my.

Сведения об авторах

Бейсембаева Айман Муратовна (автор-корреспондент) – PhD докторант кафедры религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: aiman0303@mail.ru.

Құрманалиева Айнура Дурбелиновна – доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой религиоведения и культурологии факультета философии и политических наук Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: Ainura.Kurmanaliyeva@kaznu.kz.

Мохд Сайфул Анвар Мохд Навави – ассоциированный профессор, кафедра фикха, усуля и прикладных наук академии исламских исследований Университета Малайя, Куала-Лумпур, Малайзия, e-mail: saifulanwar@um.edu.my.

Registered 20 January 2026

Accepted 20 June 2026

U. Kalyakbar¹ , K. Bishmanov^{1*} , D. Achilov²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²University of Massachusetts Dartmouth, Massachusetts, USA

*e-mail: bkm58@mail.ru

DERADICALIZATION AND RELIGIOUS LITERACY: THE ROLE AND POTENTIAL IN KAZAKHSTAN'S SECULAR SOCIETY

In the context of globalization, religious radicalism and extremism have become significant challenges affecting national security, social stability, and the worldview orientations of young people. In this regard, deradicalization and the promotion of religious literacy are increasingly regarded as essential mechanisms for preventing extremist ideologies within Kazakhstan's secular society. The purpose of this article is to analyze the socio-cultural and ideological prerequisites of religious radicalization in Kazakhstan, to determine the role of religious literacy in preventing extremism, and to assess the potential of deradicalization measures within the framework of a secular state. The study employs historical-comparative, systemic, socio-philosophical, and hermeneutical methods. The findings indicate that religious extremism is influenced by socio-economic inequality, insufficient religious knowledge, identity crises among youth, and the spread of misleading religious narratives. The study also demonstrates that strengthening religious literacy, promoting critical thinking, providing scientifically grounded explanations of traditional religious values, and implementing theological, psychological, and social rehabilitation measures constitute effective components of deradicalization. The connection between religious education, public awareness, and social reintegration in opposing extremist ideologies is given special consideration. The study's thorough analysis of religious literacy and deradicalization as complementing strategies for fostering social cohesiveness and thwarting religious extremism in Kazakhstan is what gives it scholarly relevance. The findings might provide a useful foundation for enhancing public and governmental policies meant to guarantee social stability and religious security.

Keywords: Deradicalization, Religious Literacy, Religious Extremism, Kazakhstan's Secular Society, Religious Education

Ұ. Қалықбар¹, К. Бишманов^{1*}, Д. Ачилов²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Дартмут Массачусетс университеті, Массачусетс, АҚШ

*e-mail: bkm58@mail.ru

Дерадикализация және діни сауаттылық: Қазақстанның зайырлы қоғамындағы рөлі мен әлеуеті

Қазіргі жаһандану үдерісі жағдайында діни радикализм мен экстремизм мәселесі қоғамдық қауіпсіздік пен әлеуметтік тұрақтылыққа ықпал ететін факторлардың бірі ретінде өзектілікке ие болып отыр. Қазақстандағы діни кеңістіктің соңғы жылдардағы трансформациясы радикализация құбылысын оның әлеуметтік және дүниетанымдық негіздері тұрғысынан қарастыру қажеттігін алға шығарып отыр. Радикалды идеялардың таралуы көбіне діни білімнің үстірт игерілуімен, жастардың өмірлік бағдарларындағы белгісіздікпен және цифрлық ортада таралатын діни мазмұнның бақылаусыз тұтынылуымен сабақтас келеді. Осы мәселені талдау барысында діни радикализацияға ықпал ететін факторлар мен олардың өзара байланысы қарастырылып, діни сауаттылықтың алдын алу сипатындағы мүмкіндіктеріне назар аударылды. Зерттеу материалы тарихи-салыстырмалы, әлеуметтік-философиялық және герменевтикалық талдау аясында зерделенді. Қарастырылған деректер экстремистік идеялардың таралуын бір ғана себеппен түсіндіру жеткіліксіз екенін, бұл құбылыстың әлеуметтік жағдайлармен, білім беру үдерістерімен және ақпараттық ықпалдармен астасып жататынын көрсетті. Осы тұрғыдан алғанда, дәстүрлі діни танымды ғылыми негізде түсіндіру, діни мәселелер бойынша сыни пайымдау мәдениетін қалыптастыру, теологиялық сүйемелдеу мен әлеуметтік қолдау тетіктерін дамыту радикалдану тәуекелін төмендетуге ықпал ететін бағыттар ретінде бағаланады. Қазақстанның зайырлы қоғамдық моделінде дерадикализация тек қауіпсіздік шараларының жиынтығы емес, тұлғаның дүниетанымдық орнықтылығын нығайтуға бағытталған кешенді әлеуметтік үдеріс ретінде көрініс табады. Мақалада радикалды идеологияларға қарсы тұрудағы діни білім беру, қоғамдық сана және әлеуметтік реинтеграция арасындағы өзара байланысқа ерекше назар аударылады.

құндылығы дерадикализация мен діни сауаттылықты Қазақстандағы діни экстремизмнің алдын алуға бағытталған өзара толықтырушы тетіктер ретінде кешенді қарастыруында. Зерттеу нәтижелері діни қауіпсіздік пен қоғамдық тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік және қоғамдық бағдарламаларды жетілдіруге тәжірибелік негіз бола алады.

Түйін сөздер: дерадикализация, діни сауаттылық, діни экстремизм, қазақстандық зайырлы қоғам, діни білім беру

У. Калякбар¹, К. Бишманов^{1*}, Д. Ачилов²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Университет Массачусетс Дартмут, Массачусетс, США

*e-mail: bkm58@mail.ru

Дерадикализация и религиозная грамотность: роль и потенциал в светском обществе Казахстана

В условиях глобализации религиозный радикализм и экстремизм становятся серьезными вызовами, оказывающими влияние на национальную безопасность, общественную стабильность и мировоззренческие ориентиры молодежи. В этой связи процессы дерадикализации и повышения религиозной грамотности рассматриваются как важнейшие механизмы профилактики экстремистских идеологий в светском обществе Казахстана. Цель статьи заключается в анализе социально-культурных и идеологических предпосылок религиозной радикализации в Казахстане, определении роли религиозной грамотности в предупреждении экстремизма и оценке потенциала мер дерадикализации в условиях светского государства. В исследовании использованы историко-сравнительный, системный, социально-философский и герменевтический методы. Результаты показывают, что распространение религиозного экстремизма обусловлено социально-экономическим неравенством, недостаточным уровнем религиозных знаний, кризисом духовных ориентиров молодежи, а также воздействием ложной религиозной информации. Вместе с тем установлено, что научное разъяснение традиционных религиозных ценностей, развитие критического мышления, повышение религиозной грамотности, теологическая коррекция, психологическая поддержка и социальная реабилитация являются эффективными компонентами дерадикализации. Особое внимание уделяется взаимосвязи религиозного образования, общественного сознания и социальной реинтеграции в противодействии радикальным идеологиям. Научная значимость исследования заключается в комплексном рассмотрении дерадикализации и религиозной грамотности как взаимодополняющих механизмов профилактики религиозного экстремизма в Казахстане. Полученные результаты могут служить практической основой для совершенствования государственных и общественных программ, направленных на обеспечение религиозной безопасности и социальной стабильности.

Ключевые слова: дерадикализация, религиозная грамотность, религиозный экстремизм, светское общество Казахстана, религиозное образование

Introduction

In the context of globalization, religious radicalism and extremism have emerged as significant challenges affecting national security, social stability, and the value orientations of contemporary societies. The growing complexity of social, political, and cultural processes has increased the influence of religious factors on public consciousness and social relations. Even while religion is still a significant source of moral and spiritual principles, extreme ideologies and attitudes may proliferate as a result of misinterpretations of religion. As a result, preventing religious extremism has grown in importance for academics and governments.

Kazakhstan has historically been a place where many cultures, ethnic groupings, and religious traditions have coexisted harmoniously, creating a

special paradigm of tolerance and interreligious dialogue. However, after independence, grounds for the spread of radical religious beliefs were created by the liberalization of the religious domain, the entry of foreign religious movements, and the low level of religious literacy among some demographic segments. In this sense, the problem is not religion per se, but rather the rise of perverted theological interpretations that go against the values of national security, civic duty, and social peace.

The Republic of Kazakhstan's Constitution states that democratic, secular, legal, and social foundations form the basis of the state. Within this framework, the state maintains its neutrality toward religious institutions while guaranteeing freedom of conscience and religion. At the same time, effective strategies for avoiding radicalization and bolstering public resistance to extremist narratives are neces-

sary to preserve a balance between social security and religious freedom.

In recent years, deradicalization has gained increased attention as a complex process that attempts to prevent violent extremism and assist those exposed to radical ideologies in reintegrating into society. Consequently, special academic emphasis should be paid to the connection between deradicalization and religious literacy. It is crucial to consider their potential and position in Kazakhstan's secular society in order to comprehend modern strategies for combating religious extremism, fostering social stability, and bolstering the state's spiritual security. This study aims to assess how important religious literacy is as a defense against radicalization and how deradicalization strategies contribute to the growth of a strong and diverse secular society in Kazakhstan.

Justification of the choice of articles and goals and objectives

The choice of sources for this study is determined by the interdisciplinary nature of the research topic, which combines the issues of religious extremism, religious literacy, deradicalization, religious education, social rehabilitation, and the functioning of religion within a secular society. Contemporary challenges associated with the spread of radical ideologies cannot be adequately explained through a single disciplinary perspective. Rather, they require an integrated approach that takes into account religious, social, educational, political, cultural, and psychological factors influencing both radicalization and deradicalization processes (Huntington, 1998; Fuller, 2003).

It constitutes a coherent body of research that addresses different dimensions of the same phenomenon. Together, they provide a comprehensive understanding of how religious literacy contributes to the prevention of extremism and how deradicalization mechanisms facilitate rehabilitation and social reintegration. The integration of these studies allows the present research to examine the relationship between preventive and corrective approaches within Kazakhstan's secular social framework.

The issue of religious extremism has attracted considerable scholarly attention in both international and regional academic literature. Researchers have emphasized that radicalization is a multidimensional process shaped by political, social, cultural, and ideological factors. Where some researches indicate that religious education is crucial to uphold-

ing traditional religious values and preventing the emergence of erroneous religious interpretations. Similarly, Khabibullina (2008a, 2008b) emphasizes the importance of modernizing Islamic educational institutions and employing innovative instructional techniques that could answer contemporary ideological concerns. Sardar (2016) argues that critical thinking has historically occupied an important place within Islamic intellectual tradition and should be revitalized in modern educational practice. According to this perspective, religious education should not merely transmit doctrinal knowledge but should also encourage analytical thinking, dialogue, and intellectual reflection. Such an approach contributes to the development of informed religious identities capable of resisting extremist narratives and ideological manipulation. Similar conclusions are found in studies devoted to religious education and the intellectual development of Muslim communities (Khabibullina, 2008a; Sardar, 2016).

In modern academia, the connection between religion, secularism, and social cohesiveness has also drawn a lot of attention. According to Seitakhmetova and Smagulov (2015), societal cohesion in multicultural society is largely dependent on interreligious communication and mutual respect between various religious communities. Their examination of Kazakhstan's experience shows that religious diversity and secular government are not mutually exclusive but rather may serve as components of societal stability. The significance of intercultural and interreligious communication in fostering public unity and averting ideological polarization is further highlighted by related research by Seitakhmetova, Bektenova, and Zhandosova (2017).

In the meanwhile, researchers studying religious extremism in Kazakhstan have emphasized how critical it is to deal with the issue using both preventative and rehabilitative measures. Beisembaev (2015) argues that rather than being only ascribed to theological factors, modern religious extremism in Kazakhstan has to be considered in the context of broader social and political tendencies. Similar conclusions are drawn by Nurgalieva (2011), who emphasizes the necessity for comprehensive solutions that include public awareness, education, and cooperation between governmental organizations and religious organizations in order to address the issue of religious extremism.

In a similar vein, Bovin, Moskvitina, and Bovina (2020) emphasize the significance of psychological elements in comprehending female radicaliza-

tion, stressing the part played by emotional fragility, social isolation, and identity-related difficulties. Herrington (2019) additionally argues that effective prevention policies must incorporate gender-sensitive approaches capable of addressing the specific pathways through which women become involved in extremist networks.

The literature additionally demonstrates that contemporary deradicalization programs increasingly rely on multidisciplinary approaches integrating theology, psychology, education, and social work. Research conducted in various countries indicates that sustainable rehabilitation outcomes depend on long-term support mechanisms, community participation, family engagement, and opportunities for social reintegration (Bjorgo & Horgan, 2011; Hedges, 2017). Such approaches reflect a broader shift from purely security-oriented responses toward more comprehensive models of prevention and rehabilitation.

Particular attention is devoted to the role of religious education, critical thinking, psychological support, social rehabilitation, and community engagement in strengthening societal resilience. Through a synthesis of contemporary theoretical and empirical research, the study seeks to identify the opportunities and challenges associated with implementing effective prevention and rehabilitation strategies within the framework of Kazakhstan's secular model of statehood.

The purpose of this study is to determine the role and potential of deradicalization and religious literacy in preventing religious extremism and strengthening social cohesion within Kazakhstan's secular society.

To achieve this purpose, the following objectives have been formulated:

- to identify the socio-cultural and ideological factors contributing to religious radicalization in Kazakhstan;
- to analyze the role of religious literacy in preventing extremist interpretations and strengthening critical religious awareness;
- to examine the relationship between secular principles, religious education, and religious security;
- to evaluate the significance of theological, psychological, and social components of deradicalization;
- to assess the potential of deradicalization and religious literacy as complementary mechanisms for ensuring social stability and preventing religious extremism in Kazakhstan.

Scientific research methodology

The methodological framework of this study is based on three complementary research methods: comparative analysis, content analysis, and the hermeneutical approach. By combining these methods, the relationship between religious literacy, deradicalization, and the functioning of Kazakhstan's secular society may be thoroughly examined. The comparative analysis method is employed to identify similarities and differences in scholarly approaches to religious extremism, religious education, religious literacy, and deradicalization. Through comparison of the selected studies, common factors contributing to radicalization and the principal mechanisms for preventing extremist ideologies are identified. The content analysis method is used to examine the main concepts, arguments, and conclusions presented in the selected academic publications. Particular attention is devoted to the notions of religious extremism, religious literacy, religious education, social rehabilitation, and deradicalization. This method makes it possible to identify the dominant themes and conceptual links between the studies and to evaluate their contribution to understanding contemporary religious challenges in Kazakhstan.

Religious Radicalization in Contemporary Kazakhstan

Following independence, Kazakhstan experienced an active religious revival accompanied by a significant increase in religious diversity and the emergence of various religious movements. The liberalization of the religious sphere created favorable conditions for freedom of conscience and religious expression. However, the absence of sufficient religious knowledge among parts of the population and the lack of systematic religious education created opportunities for the dissemination of radical religious ideas (Bishmanov & Orynbekov, 2021; Bishmanov & Orynbekov, 2022).

Researchers emphasize that religious extremism does not emerge solely from theological disagreements. Rather, it develops through the interaction of social, economic, political, cultural, and psychological factors. Socio-economic inequality, unemployment, social marginalization, identity crises, dissatisfaction with state institutions, and the weakening of traditional social structures often increase individuals' susceptibility to radical ideologies (Huntington, 2001; Bishmanov & Orynbekov, 2022).

Due to globalization and growing transnational religious networks, Kazakhstan, which has historically been known for its tolerance and interfaith coexistence, has seen significant changes in its religious landscape. This has increased the significance of coordinated efforts by educational institutions, religious organizations, and state agencies to foster intellectual curiosity, scientific thinking, social responsibility, and respect for religious diversity among adolescents and young adults, who are particularly vulnerable to simplified ideological interpretations during the formation of their identities (Kurmanaliyeva & Orynbekov, 2019).

Furthermore, scholars emphasize that religious education should be harmonized with national cultural traditions and the principles of secular governance. Such an approach contributes to the preservation of social stability, interfaith harmony, and national security while reducing the attractiveness of radical narratives (Seytakhmetova & Smagulov, 2015; Bishmanov & Orynbekov, 2022).

The term “deradicalization” is a methodical procedure designed to change extreme viewpoints and make it easier for a person to reintegrate into society. According to recent studies, a multidisciplinary strategy that incorporates theological correction, psychological therapy, social rehabilitation, educational assistance, and community participation is necessary for successful deradicalization (Zhetpisbay et al., 2025), while the deradicalization’s theological component aims to refute erroneous interpretations of religious doctrine and substitute them with fair views based on conventional religious studies. Participants are urged to reevaluate extreme ideas and create more positive religious identities via discussion, instruction, and critical reflection (Bishmanov & Orynbekov, 2021). Ideological change by itself, however, is insufficient. Psychological vulnerabilities, such as social isolation, mental anguish, identity uncertainty, trauma, and a weakened sense of personal purpose, are common among those who engage with extreme settings. Receptivity to radical narratives is typically influenced by these variables. Thus, a key element of deradicalization efforts is psychological assistance (Frankl, 1963; Rogers, 1961).

Equally important is the process of social rehabilitation. Former adherents of extremist groups frequently encounter difficulties in rebuilding relationships with family members, obtaining employment, continuing education, and restoring trust within local communities. Effective deradicalization programs address these challenges by providing vo-

cational training, educational opportunities, family counseling, and community-based support mechanisms (Zhetpisbay et al., 2025).

Psychological and Social Rehabilitation Mechanisms

Studies examining victims of destructive religious movements demonstrate that psychological manipulation often plays a central role in recruitment and retention processes. Through systematic psychological influence, recruits may gradually lose their capacity for independent judgment and become increasingly dependent on group authority (Baitenova & Dauletbekkyzy, 2019).

In line with the latest research, women play a variety of roles in radicalized environments, from being actively involved in recruitment and propaganda activities to being victims of ideological influence. This underscores the need for gender-sensitive approaches to be incorporated into religious literacy programs and deradicalization initiatives in Kazakhstan’s secular society (Zhetpisbay et al., 2025). In order to prevent radicalization and promote long-term social reintegration, special attention should be given to bolstering family relationships, increasing social support networks, and raising women’s religious understanding and civic involvement.

The findings of recent research indicate that successful reintegration depends largely on the availability of comprehensive support systems that address psychological, social, educational, and economic needs simultaneously. Such programs contribute not only to individual rehabilitation but also to broader social stability and community resilience (Zhetpisbay et al., 2025).

Deradicalization and Religious Literacy in Kazakhstan’s Secular Society

The relationship between deradicalization and religious literacy is particularly significant within Kazakhstan’s secular social framework. The secular model guarantees freedom of conscience and religious practice while establishing legal and institutional mechanisms to prevent the spread of extremist ideologies that threaten public security and social cohesion (Bishmanov & Orynbekov, 2023).

The integration of educational, psychological, theological, and social approaches reflects the multidimensional nature of contemporary radicalization processes. Therefore, sustainable prevention and rehabilitation strategies require continuous cooperation among state institutions, educational organizations, religious communities, civil society actors, and local communities. Such cooperation creates the conditions necessary for strengthening resilience

against extremism and fostering a stable, inclusive, and secure secular society.

Results and discussion

The analysis of the contemporary religious situation in Kazakhstan demonstrates that deradicalization and religious literacy should not be considered as separate mechanisms. Rather, they function as interconnected components of a comprehensive strategy aimed at preventing religious extremism and strengthening social stability. The findings reveal that radicalization emerges through the interaction of ideological, social, economic, psychological, and educational factors, confirming the multidimensional nature of the phenomenon (Huntington, 2001; Fuller, 2003).

One of the principal findings of this study is that insufficient religious literacy remains a significant factor contributing to individual vulnerability to extremist ideologies. The analysis indicates that individuals possessing limited knowledge of religion are more likely to accept simplified interpretations of sacred texts and ideological narratives promoted by radical groups. Effective protection against radicalization requires critical thinking skills, media literacy, civic awareness, and the ability to evaluate religious content independently. These findings correspond with psychological theories emphasizing the importance of existential needs and social attachment in human behavior (Frankl, 1963; Rogers, 1961). Individuals recruited into destructive religious movements often seek certainty, identity, and emotional support rather than ideological confrontation.

The study further reveals that theological correction alone is insufficient for achieving sustainable deradicalization outcomes. While correcting distorted religious interpretations remains necessary, long-term success depends on the integration of psychological counseling, social rehabilitation, educational support, and community engagement. Such findings correspond with contemporary rehabilitation models emphasizing holistic intervention and social reintegration (Hassan, 2000; Rogers, 1961).

Another significant result concerns the role of social rehabilitation in preventing recidivism. Former adherents of extremist ideologies often encounter substantial challenges when attempting to reintegrate into society. Family conflicts, social stigmatization, unemployment, and weakened social networks may increase the likelihood of renewed

radical involvement. The findings indicate that effective reintegration requires cooperation among educational institutions, psychologists, religious scholars, social workers, local communities, and family members (Frankl, 1963; Hassan, 2000).

The analysis also highlights the importance of gender-sensitive deradicalization strategies. Studies on women in extremist settings show that they play a variety of roles, from passive victims to active recruiters and propagandists. As a result, consistent rehabilitation methods might not be sufficient to meet the demands of every participant. The results imply that tailored treatments including religious counseling, psychological support, career training, family support, and social reintegration strategies are necessary for effective programs for women (Achilov, 2020; Hassan, 2000).

Contrary to claims that secularism weakens religious identity, the evidence suggests that secular governance creates institutional conditions enabling constructive interaction between religion, state institutions, and civil society (Seytakhmetova & Smagulov, 2015). Within this framework, religious literacy contributes to the formation of informed religious identities, while deradicalization mechanisms address existing manifestations of extremism.

The findings additionally reveal the importance of youth-oriented preventive measures. Young people remain one of the primary target groups of extremist organizations due to ongoing identity formation, active engagement with digital environments, and increasing exposure to transnational ideological influences. The results suggest that educational initiatives focused exclusively on religious instruction are insufficient. Instead, comprehensive prevention strategies should include opportunities for participation in science, technology, sports, cultural activities, and civic engagement (Sardar, 2016; Fuller, 2003).

Overall, the results demonstrate that deradicalization and religious literacy represent complementary mechanisms within a broader system of counter-extremism measures. Religious literacy primarily functions as a preventive instrument that decreases vulnerability to radical narratives, whereas deradicalization serves as a corrective mechanism aimed at rehabilitation and reintegration. Their combined implementation strengthens social stability, enhances interfaith harmony, supports national security, and contributes to the development of a resilient secular society (Huntington, 2001; Fuller, 2003; Sardar, 2016; Frankl, 1963).

Conclusion

The present study examined the role and potential of deradicalization and religious literacy within the context of Kazakhstan's secular society. The findings demonstrate that religious extremism and radicalization are multidimensional phenomena shaped by the interaction of ideological, social, psychological, cultural, and educational factors. Contemporary studies increasingly suggest that radicalization develops not through a single determinant but through a combination of structural conditions and individual vulnerabilities, making comprehensive prevention strategies essential (Gelfand et al., 2013; Herrington, 2019).

The research confirms that religious literacy remains one of the most effective preventive instruments against extremist narratives. Religious literacy contributes not only to a better understanding of religious traditions but also to the development of critical thinking, civic responsibility, and resistance to ideological manipulation. In this regard, strengthening religious knowledge within the framework of national traditions and social values contributes to the formation of a stable religious identity and reduces susceptibility to extremist interpretations.

The findings further indicate that deradicalization should be understood as a long-term and multidimensional process rather than a simple ideological correction. Successful rehabilitation requires the simultaneous application of theological, psychological, educational, and social interventions. International experience demonstrates that sustainable disengagement from extremism becomes possible when ideological transformation is accompanied by social reintegration and psychological recovery (Bjorgo & Horgan, 2011; Bovin et al., 2020).

An important conclusion concerns the significance of psychological support within rehabilitation programs. Individuals affected by extremist ideologies frequently experience social isolation, emotional instability, identity crises, and reduced trust in social institutions. Consequently, rehabilitation efforts should prioritize psychological resilience, social adaptation, and the reconstruction of personal identity. These measures contribute substantially to reducing the risk of recidivism and improving long-term reintegration outcomes (Bovin et al., 2020; Hedges, 2017).

The study also demonstrates the growing importance of gender-sensitive deradicalization policies. Contemporary research emphasizes that women should not be viewed solely as passive victims of

extremist movements. Their participation in radical environments may involve multiple social and ideological roles, requiring rehabilitation approaches specifically adapted to their experiences and needs. Therefore, individualized interventions and community-based support systems remain essential elements of effective deradicalization strategies (Bloom & Lokmanoglu, 2020; Atran, 2014).

Another important finding concerns the role of education and socialization in preventing radicalization among young people. The development of educational opportunities, civic participation, technological literacy, and constructive social engagement reduces the attractiveness of extremist narratives. Research conducted in Kazakhstan and other countries indicates that strong educational environments and positive social integration significantly strengthen societal resilience against extremist recruitment (Nurmanova & Izbairov, 2009; Nurgalieva, 2011).

The results additionally suggest that Kazakhstan's secular model creates favorable conditions for balancing religious freedom, interfaith dialogue, and social stability. The preservation of traditional spiritual values alongside modern educational and civic institutions contributes to the formation of a tolerant social environment capable of resisting extremist influences. In this regard, interreligious dialogue, cultural continuity, and social cohesion remain important resources for strengthening national security and social harmony (Seitakhmetova et al., 2017; Shajmerden, 2018).

In conclusion, deradicalization and religious literacy possess considerable potential for strengthening social resilience in Kazakhstan's secular society. Their effectiveness increases when implemented through integrated educational, psychological, theological, and community-based approaches. Future policies should focus on expanding religious literacy, promoting critical thinking, supporting vulnerable social groups, and strengthening rehabilitation programs aimed at sustainable social reintegration. Such measures will contribute to the prevention of religious extremism, the protection of social stability, and the development of an inclusive and harmonious society capable of responding effectively to contemporary ideological challenges (Beisembaev, 2015; Khabibullina, 2008; Gelfand et al., 2013).

Acknowledgement

This scientific article was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the

basis of the Project (Grant No. AP26104327 «Development of an Artificial Intelligence algorithm to promote interreligious dialogue and strengthen national unity: algorithms for analyzing religious texts and creating a platform for cultural interaction»).

Author Contributions

Kalyakbar, U.N. – conducting an extensive literature review, systematization of theoretical approaches, data collection and analysis, interpretation

of the findings, and preparation of the original manuscript draft.

Bishmanov, K.M. – conceptualization of the study, development of the research design, contribution to the analytical framework, and assistance in structuring and editing the article.

Achilov, D. – scientific supervision of the research, methodological guidance, critical review of the manuscript, and contribution to the interpretation of the results.

References

- Atran, S. (2014). Martyrdom's would-be myth buster. *Behavioral and Brain Sciences*, 37(4), 362–363. <https://doi.org/10.1017/S0140525X13003555>
- Beisembaev, S. (2015). *Religious extremism in Kazakhstan: Between crime and jihad*. Public Foundation Strategy.
- Bishmanov, K., & Orynbekov, N. (2021). The threat of religious extremism in Kazakhstan and the role of religious education in limitation. *Eurasian Journal of Religious Studies*, 26(2), 33–40. <https://doi.org/10.26577/EJRS.2021.v26.i2.r5>
- Bishmanov, K., & Orynbekov, N. (2022). Opportunities and trends in the emergence of religious extremism and terrorism in Kazakhstan society. *Eurasian Journal of Religious Studies*, 30(2), 56–67. <https://doi.org/10.26577/EJRS.2022.v30.i2.r6>
- Bishmanov, K., & Orynbekov, N. (2023). Enhancing religious literacy to counter extremism and terrorism in Kazakhstan's religious context. *Eurasian Journal of Religious Studies*, 34(2), 23–33. <https://doi.org/10.26577/EJRS.2023.v34.i2.r>
- Bjorgo, T., & Horgan, J. (Eds.). (2011). *Leaving terrorism behind: Individual and collective disengagement*. Routledge.
- Bloom, M., & Lokmanoglu, A. (2020). *From pawn to knight: Women's evolving role in terrorism and counterterrorism*. *Studies in Conflict & Terrorism*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2020.1759263>
- Bovina, I. B., Moskvitina, M. M., & Bovin, B. G. (2020). Radicalization of women: The explanatory potential of social psychological knowledge. *Journal of Modern Foreign Psychology*, 9(3), 97–107.
- Frankl, V. E. (1963). *Man's search for meaning: An introduction to logotherapy*. Beacon Press.
- Gelfand, M. J., LaFree, G., Fahey, S., & Feinberg, E. G. (2013). Culture and extremism. *Journal of Social Issues*, 69(3), 495–517. <https://doi.org/10.1111/josi.12026>
- Hassan, S. (2001). *Releasing the bonds: Empowering people to think for themselves*. Freedom of Mind Press.
- Hedges, P. (2017). Radicalisation: Examining a concept, its use and abuse. *Counter Terrorist Trends and Analyses*, 9(10), 12–18.
- Herrington, L. (2019). Predicting and preventing radicalization: An alternative approach to suicide terrorism in Europe. *Intelligence and National Security*, 34(4), 480–502. <https://doi.org/10.1080/02684527.2018.1560670>
- Kurmanaliyeva, A. D., & Orynbekov, N. A. (2019). Islamic education in the context of the secular state policy. *Eurasian Journal of Religious Studies*, 17(1), 10–20.
- Malthaner, S. (2017). Radicalization: The evolution of an analytical paradigm. *European Journal of Sociology*, 58(3), 369–401. <https://doi.org/10.1017/S0003975617000182>
- Rogers, C. R. (1994). *On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy*. Houghton Mifflin.
- Sandybayev, Zh., & Sabdin, A. (2023). Quran as the philosophy of rights. *Eurasian Journal of Religious Studies*, 33(1), 41–49. <https://doi.org/10.26577/EJRS.2023.v33.i1.r5>
- Zhetpisbay, N., Kalyakbar, U., Bishmanov, K., & Achilov, D. (2025). Key aspects of conducting deradicalization efforts among women. *Eurasian Journal of Religious Studies*, 42(2), 30–39. <https://doi.org/10.26577/EJRS20254223>

Information about the authors

Kalyakbar, Uldana Naurzbaikyzy – PhD student of the Department of Religious Studies and Cultural Studies of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: umka_993@mail.ru.

Bishmanov, Kakimzhan Muratshanuly (corresponding author) – Candidate of Legal Sciences, Acting Professor of the Department of Religious Studies and Cultural Studies of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: bkm58@mail.ru

Achilov, Dilshod – PhD, Associate Professor (Political Science) at the University of Massachusetts Dartmouth, Massachusetts, US, e-mail: dachilov@umassd.edu.

Авторлар туралы мәлімет

Қалықбар Ұлдана Наурызбайқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail: umka_993@mail.ru.

Бишиманов Кәкімжан Мұратжанұлы (корреспондент автор) – заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының профессоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: bkm58@mail.ru.

Ачилов Дилиод – PhD, Массачусетс Дартмут университетінің қауымдастырылған профессоры, саясаттану, (Массачусетс, АҚШ, e-mail: dachilov@umassd.edu.

Сведения об авторах

Калякбар Улдана Наурзбайқызы – PhD докторант кафедры религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: umka_993@mail.ru.

Бишиманов Какимжан Муратжанович (автор-корреспондент) – кандидат юридических наук, профессор кафедры религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: bkm58@mail.ru.

Ачилов Дилиод – PhD, ассоциированный профессор (политология) университета Массачусетс Дартмут, Массачусетс, США, e-mail: dachilov@umassd.edu.

Registered 23 December 2025

Accepted 20 June 2026

Б. Нургалиев^{1*}, Ж. Кантарбаева¹,
М. Акмади², З. Че³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

³Университет Малайя, Куала-Лумпур, Малайзия

*e-mail: nurgaliyevbyrzhn@gmail.com

КАРТИРОВАНИЕ РЕЛИГИОЗНЫХ МОТИВОВ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ИСЛАМИСТСКОМ ЭКСТРЕМИЗМЕ: БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ И КОНТЕНТ-АНАЛИЗ

В данном исследовании рассматривается роль религиозных мотивов девиантного поведения в исламистском экстремизме. Целью исследования было проанализировать религиозные мотивы лежащих в основе девиантного поведения в экстремизме, через инструменты библиометрического и контент-анализа. Результаты обзора литературы показали, что, хотя и было написано много исследований в данной области, некоторые аспекты все еще остаются недостаточно изученными в связи с постоянным развитием и расширением данной области. В качестве базы для проведения исследования выступили публикации из индексируемых журналов Scopus, с которыми был проведен количественный анализ, далее для проведения углубленного анализа были выбраны ряд ключевых текстов. В результате качественного анализа было выделено пять доминирующих категорий религиозных мотивов как нормативно-религиозные, эсхатологические, социально-религиозные, политико-религиозные и культурно-психологические. Также результаты исследования подтверждают, что религиозные мотивы действуют не только как вторичные подкрепления социального недовольства, но и как основные легитимирующие нарративы девиантного поведения. В контексте Центральной Азии данные мотивы приобретают особую форму, акцентируя внимание на справедливости, идентичности, а не на апокалиптических темах, более распространенных в ближневосточном дискурсе, что показывает, что религиозные нарративы обеспечивают как моральное оправдание, так и структурную основу для девиантных практик. Исследование вносит теоретический вклад, предлагая структурированную карту религиозных мотивов и подчеркивая региональные особенности, а также практический, предполагая, что эффективные стратегии профилактики должны быть контекстно-зависимыми и нарративно-ориентированными.

Ключевые слова: девиантное поведение, религиозные мотивы, библиометрический анализ, Центральная Азия, радикализация

B. Nurgaliyev^{1*}, Zh. Kantarbaeva¹, M. Akmadi², Z. Che³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

³University of Malaya, Kuala Lumpur, Malaysia

*e-mail: nurgaliyevbyrzhn@gmail.com

Mapping of Religious Motives of Deviant Behavior in Islamic Extremism: Bibliometric and Content Analysis

This study examines the role of religious deviant behavior in Islamist extremism. The aim of the study was to analyze the religious motives underlying deviant behavior in extremism using bibliometric and content analyses. The results of the literature review showed that although considerable research has been conducted in this area, some aspects remain insufficiently studied due to the field's ongoing development and expansion. Based on publications in Scopus-indexed journals, a quantitative analysis was performed, and key texts were further selected for in-depth analysis. As a result of qualitative analysis, five dominant categories of religious motives were identified: normative-religious, eschatological, socio-religious, politico-religious and cultural-psychological. The results of the study also confirm that religious motives act not only as secondary reinforcement of social discontent, but also as the main legitimizing narratives of deviant behavior. In the context of Central Asia, these motives take a distinct form, focusing on justice and identity, rather than on apocalyptic themes more common in Middle Eastern discourse.

This suggests that religious narratives provide not only a moral justification but also a structural basis for deviant practices. The study makes a theoretical contribution by proposing a structured map of religious motives and emphasizing both regional and practical aspects, suggesting that effective prevention strategies should be context-dependent and narrative-oriented.

Keywords: Deviant Behavior, Elastic Motives, Bibliometric Analysis, Central Asia, Radicalization

Б. Нұрғалиев^{1*}, Ж. Қантарбаева¹, М. Ақмади², З. Че³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

³Малайя университеті, Куала-Лумпур, Малайзия

*e-mail: nurgaliyevbyrzhn@gmail.com

Исламистік экстремизмдегі девиантты мінез-құлықтың діни мотивтерін картаға түсіру: библиометриялық және мазмұнды талдау

Мақалада исламдық экстремизмдегі девиантты мінез-құлықтағы діни мотивтердің рөлі зерттеледі. Зерттеудің мақсаты библиометриялық және мазмұндық талдауды қолдана отырып, экстремизмдегі девиантты мінез-құлықтың негізінде жатқан діни мотивтерді талдау болды. Әдеби шолудың нәтижелері бұл салада көптеген зерттеулер жазылғанымен, саланың дамуы мен кеңеюіне байланысты кейбір аспектілер әлі де толық зерттелмегенін көрсетті. Scopus-тағы индекстелген журналдардан алынған басылымдар зерттеудің негізі болды. Терең сандық талдау жүргізу үшін негізгі мәтіндер таңдалды. Сапалық талдау діни мотивтердің бес басым санатын анықтады: нормативтік-діни, эсхатологиялық, әлеуметтік-діни, саяси-діни және мәдени-психологиялық. Зерттеу нәтижелері діни мотивтердің әлеуметтік наразылықтың екінші реттік күшейтуі ретінде ғана емес, сонымен қатар девиантты мінез-құлықтың негізгі заңдастыратын баяндары ретінде де әрекет ететінін растайды. Орталық Азия контекстінде бұл мотивтер «Таяу Шығыс» дискурсында кең таралған апокалиптикалық тақырыптардың орнына әділеттілік пен жеке адамды бөле отырып, ерекше формаға ие болады. Бұл діни баяндаулардың девиантты тәжірибелер үшін моральдық негіздеме мен құрылымдық негіз беретінін көрсетеді. Діни мотивтердің құрылымдық картасын ұсыну және аймақтық ерекшеліктерді көрсету арқылы теориялық үлес қосады, сондай-ақ тиімді алдын алу стратегиялары контекстке сезімтал және баяндауға негізделген болуы керек деген пікірді алға тарту арқылы практикалық үлес қосады.

Түйін сөздер: девиантты мінез-құлық, діни мотивтер, библиометриялық талдау, Орталық Азия, радикалдану

Введение

Религиозные мотивы занимают центральное, но, как ни странно, недостаточно систематизированное место в современной научной среде по изучению девиантного поведения внутри исламистских экстремистских движений. Большая часть существующей литературы смещается в сторону пояснительных рамок, основанных на политической маргинализации, социально-экономической нестабильности, психологической уязвимости или кризисах формирования идентичности. Бедность, отчуждение, изоляция и раздробленная принадлежность стали доминирующими категориями интерпретации в исследовании процессов радикализации. Хотя эти подходы сохраняют свою ценность, они часто оставляют недостаточное аналитическое пространство для специфически религиозных грамматик, через которые насилие становится значимым, морально оправданным или даже священным. Albadī (2022) пишет, что толкования со священными писаниями, в которых за-

конное принуждение, воинственный активизм, практика вербовки или саможертвенное насилие часто признаются только периферийно, а не рассматриваются как внутренне структурированные системы смысла. Такой дисбаланс имеет методологические последствия.

Центральная Азия находится на перекрёстке российского влияния в сфере безопасности, китайского территориального роста и глобальных исламских сетей. Sheryazdanova (2024) пишет, что ЦА играет стабилизационную роль в текущих дискуссиях о радикализации. Его близость к Афганистану и возвращение боевиков из конфликтов, связанных с Исламским государством и Талибаном, вызывают беспокойство по поводу распространения воинствующих идей в политических и религиозных контекстах региона. Sharipova (2023) отмечает, что тенденции, которые раньше считались далекими, могут начать находить отклик на местном уровне из-за политической стагнации, ограниченного религиозного выражения и продолжающихся социальных и экономических разногласий. Но изучая пробле-

му в глобальном масштабе Центральная Азия остается менее значимой. Ведь исследования исламистского экстремизма по-прежнему сосредоточены на Ближнем Востоке, Северной Африке и, в меньшей степени, Южной Азии (Sharipova, 2023). Это создает неявное разделение между «основными» и «периферийными» областями радикализации. Такая неравномерность имеет теоретические последствия. Модели, основанные главным образом на арабском политическом контексте, часто применяются к Центральной Азии без достаточного учета светской советской истории региона, его постсоциалистических изменений или уникальных способов управления религиозной властью в обществах, сформированных десятилетиями государственной религии (Omid, 2024).

Обоснование выбора темы, цели и задачи

В последние годы наблюдается рост академического интереса к теме исследования в особенности в странах Центральной Азии. В связи с этим можно увидеть, что современные научные исследования широко изучают политические, экономические и психологические аспекты экстремизма, религиозные мотивы, узаконивающие радикальные практики, остаются недостаточно систематизированными и концептуально фрагментированными. Существующий разрыв становится особенно значительным в контексте Центральной Азии, где постсоветские светские трансформации, кризисы идентичности и авторитарное правление создают конкретные условия для переосмысления религиозного дискурса. Поэтому настоящее исследование направлено на выявление и картирование доминирующих религиозных мотивов, лежащих в основе девиантного поведения в исламистском экстремизме, с помощью сочетания библиометрических методов и анализа содержания. Для достижения этой цели в исследовании рассматриваются несколько взаимосвязанных целей: изучение динамики научных публикаций в данной области; выявление основных тематических и методологических блоков в рамках академического дискурса; классифицировать доминирующие категории религиозных мотивов, связанных с девиантным поведением; и проанализировать региональную специфику этих мотивов в центрально-азиатском контексте.

Цель исследования заключается анализе тематической карты религиозных мотивов, лежа-

щие в основе девиантного поведения в дискурсах исламистских экстремистов. В исследовании используется смешанный подход, сочетающий библиометрический анализ с контент-анализом. Анализируя мировую литературу и рассматривая результаты в контексте Центральной Азии, исследование стремится выявить ключевые темы, проследить интеллектуальные пути и привлечь внимание к недостаточно представленным региональным взглядам.

Гипотеза заключается в том, что религиозные мотивы в исламистском экстремизме не просто поддерживают социально-политические недовольства, а выступают в качестве ключевых нарративов, легитимирующих девиантное поведение. Кроме того, в центральноазиатском контексте, вероятно, наблюдаются иные закономерности. Здесь религиозные мотивы в меньшей степени связаны с темами конца света, характерными для ближневосточного контекста, и в большей с вопросами справедливости, идентичности и сопротивления авторитарному правлению.

Значимость исследования заключается в обеспечении безопасности и противодействии радикализации. Изучая, как религиозные мотивы используются для оправдания девиантного поведения в исламистских экстремистских нарративах, могут разрабатываться более эффективные контрнарративные стратегии. Крайне важно определить, какие темы такие как несправедливость, мученичество или конец света находят отклик в местном религиозном контексте, чтобы адаптировать меры вмешательства. Согласно исследованию Klanjsek (2012) в изучении девиации в религиозном контексте важно понимать то, как население применяет религиозные нормы в своей повседневной жизни. Автор отмечает, что девиантное поведение в значительной степени снижается, когда вера становится частью моральных ценностей. Обратный эффект повышения девиации возникает, когда люди начинают воспринимать религиозные нормы как важный социальный инструмент существования для признания себя частью этого общества. Внутренняя религиозность в меньшей степени приводит к девиации, в сравнении с внешней религиозностью. С результатами Klanjsek (2012) сходятся данные Javed (2019), где автор также отмечает, что внутренняя религиозность в значительной степени повышает самодисциплину. Внутренняя вера становится основным элементом религиозной идентичности. Если же идентичность ориентируется на внешнюю религиозность, оно часто становится маркером

девиации. Но оба автора также отмечают что важно понимать культурный контекст и социально-политические аспекты. Религиозные идеи могут формировать взгляды на девиантное поведение в определённых культурных контекстах, что способствует возникновению насилия для контроля над поведением, ссылаясь на божественный порядок и традиции чести, основанные на кланах (Windzio, 2025).

Цифровые инструменты показывают, что девиантное религиозное поведение не ограничивается традиционными офлайн-сообществами, а оно всё больше формируется онлайн-средой. Распространение радикальных идеологий в интернете изменило взаимосвязь религиозных мотивов с девиантным поведением. Платформы, как YouTube, предлагают пользователям контент, пропагандирующий религиозное нетерпимость, распространяя экстремистские идеи и создавая алгоритмические пути к радикализации. Масштабные исследования показывают, что алгоритмическая персонализация, наряду с такими факторами идентичности пользователя, как конфессия и пол, может усиливать воздействие видеороликов, разжигающих ненависть и способствует созданию онлайн-среды, способствующей радикализации (Albadi, 2022).

В постсоветском пространстве роль религиозных мотивов в девиантном и экстремистском поведении очевидна, где десятилетия советского секуляризма привели к религиозному разрыву, за которым последовало быстрое возрождение исламской идентичности. Радикальные группы, такие как «Хизб ут-Тахрир» и «Исламское движение Узбекистана», появились, чтобы заполнить пробел альтернативными политическими и теологическими идеями (Baran, 2006, Zanca, 2004). В Казахстане молодежь выражает сильные религиозные мотивы в своем выборе образа жизни, морали и питания, однако они не поддерживают шариатские наказания или создание религиозного государства (Rashimbetov, 2024, Nussipova, 2023). Также подчёркивается сложность религиозных мотивов, которые могут варьироваться от личных этических до политических и правовых целей и свидетельствует о необходимости различать повседневную религиозность и радикальные взгляды. Исследования, посвященные безопасности, указывают на то, что религия может оказывать как стабилизирующее, так и дестабилизирующее влияние. Местные суфийские традиции и умеренные практики традиционно противостояли радикальным убеждениям, но

продолжающееся присутствие ваххабитских и салафитских идеологий создаёт напряжённость в мусульманских общинах. Религиозный радикализм, наряду с терроризмом, наркоторговлей и контрабандой оружия, неизменно рассматривается как серьёзная угроза безопасности в регионе (Laumulin, 2010, Warikoo, 2011).

Религиозные мотивы девиантного поведения нельзя сводить исключительно к идеологическим объяснениям. Они возникают в результате взаимодействия теологических идей, культурных традиций, цифрового обмена и политической ситуации. В глобальном масштабе цифровые платформы и религиозные моральные устои создают благодатную почву для девиантного поведения (Majid, 2022). В Центральной Азии уникальное сочетание постсоветского возрождения идентичности, авторитарного правления и социально-экономических проблем придаёт религиозным мотивам ярко выраженный региональный колорит. Для картирования глобальных и региональных закономерностей, выявления ключевых тем исследований и выявления упущенных из виду областей в научных дискуссиях необходим библиометрический и контент-анализ.

Научная методология исследований

В данном исследовании используется смешанный подход, сочетающий библиометрические методы с контент-анализом. Набор данных был сформирован на основе базы в Scopus в период с 2003 по 2025 год. Для поиска использовались ключевые слова: TITLE-ABS-KEY (“religion” AND “Deviant”) AND PUBYEAR > 2003 AND PUBYEAR < 2026 AND (LIMIT-TO (SUBJAREA, “SOC”) OR LIMIT-TO (SUBJAREA, “ARTS”) OR LIMIT-TO (SUBJAREA, “PSYC”) OR LIMIT-TO (SUBJAREA, “ECON”). После применения критериев включения и исключения методом PRISMA итоговое количество составило 124 статьи. Далее библиометрический этап был направлен на выявление тенденций исследований, закономерностей цитирования и тематических кластеров в данной области. В ходе исследования были использованы такие программы как Bibliometrix R и VOSviewer. В ходе проведения контент-анализа была выбрана подвыборка из 27 высоко релевантных текстов для глубокого анализа. Целью анализа было выявление и интерпретация религиозных мотивов девиантного поведения в исламистских экстремистских нарративах. Была разработана схема кодирования

посредством итеративного процесса, объединив категории из существующей литературы с кодами, полученными на основе данных. Окончательная схема кодирования включала следующие категории:

- идеолого-религиозные мотивы;
- эсхатологические мотивы;
- социально-религиозные мотивы;
- мотивы морального пуризма.

Протестировав межкодую надёжность на 20%-ной подвыборке достигли значения каппы Коэна выше 0,80, что свидетельствует о высокой согласованности. Также исследование включает контекст Центральной Азии, где были включены контекстное кодирование для выявления связи религиозных мотивов с постсоветскими светскими традициями, авторитарным правлением и социально-экономическими проблемами. Сравнительное кодирование для сопоставления тем, встречающихся в Центральной Азии, с темами, встречающимися в контекстах Ближнего Востока или Южной Азии, с целью выявления региональной специфики.

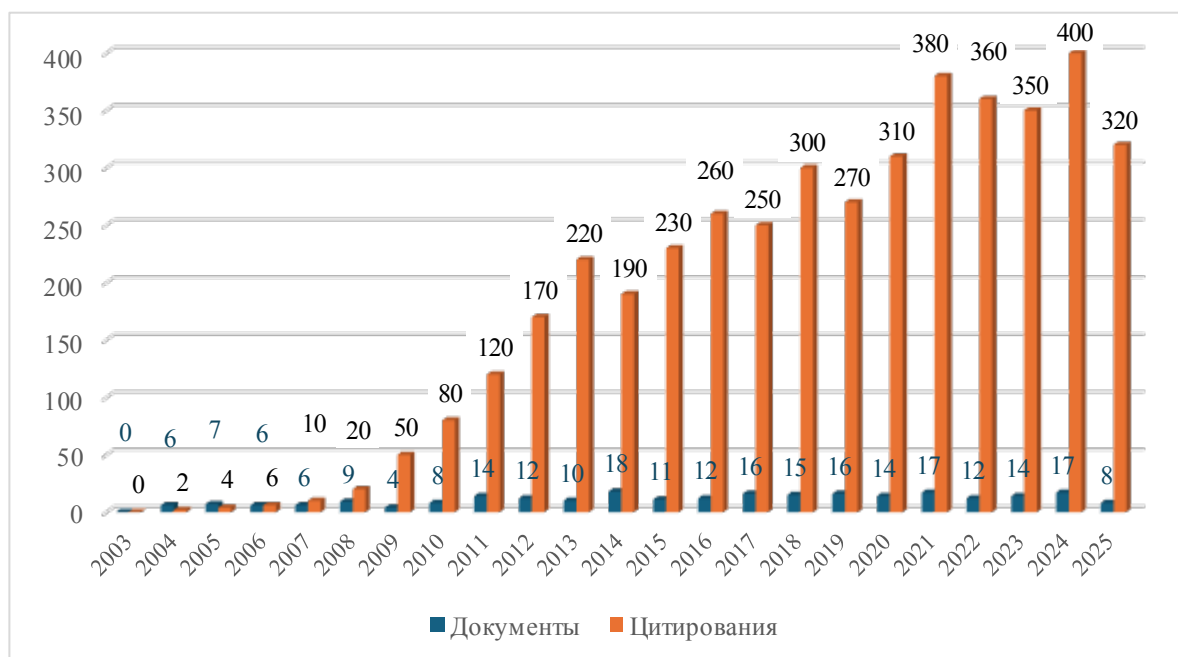
Результаты и обсуждения

Результаты исследования демонстрирует устойчивый рост научной активности, а также

рост цитируемости, что свидетельствует как о растущем академическом интересе, так и о растущем влиянии исследований религиозных мотивов и девиантного поведения. На рисунке 1 представлена динамика научных публикаций и цитирований с 2003 по 2025 год, которая выявляет некоторые определённые тенденции в развитии данной области. Наиболее примечательной тенденцией является последовательный рост на протяжении более чем двадцати лет. Начиная с 2003 года и постепенно наблюдается рост и далее к 2010 году сформировалась как самостоятельная научная область с прочным академическим признанием в 2020-х годах. Первая фаза становления (2003-2009), где публиковалось лишь несколько публикаций в год, а цитирования были редкими. Литература того времени представляла собой новаторские и исследовательские попытки теоретизировать взаимосвязь религии и девиантного поведения и появлялась спорадически в разных дисциплинах и контекстах. Вторая фаза расширения (2010-2015 гг.). Данный этап можно охарактеризовать как быстрым ростом ежегодного количества научных публикаций, и в этот период область исследований выиграла от появления более глобальных дискуссий об исламистском экстремизме, радикализации и терроризме, особенно после геополитических событий.

Рисунок 1

Динамика публикаций и цитирований в данной области в период с 2003 по 2025 года

Появилось больше публикаций в этой области, которые также начали формировать тематические кластеры, при этом частота и чёткость цитирования неуклонно росли, что свидетельствует о возросшем научном интересе. Начиная с 2016 года, динамика роста стала более стабильной, варьируясь от 10 до 18 публикаций в год. В этот же период наблюдался устойчивый рост цитируемости, достигнув пика в 2021–2023 годах, превысив 300 цитирований в год, что свидетельствует о том, что статьи, опубликованные в предыдущие годы, становятся более цитируемыми, что говорит о некоторой консолидации ранних работ, а ряд основных статей и глав книг стали канонической литературой в данной области.

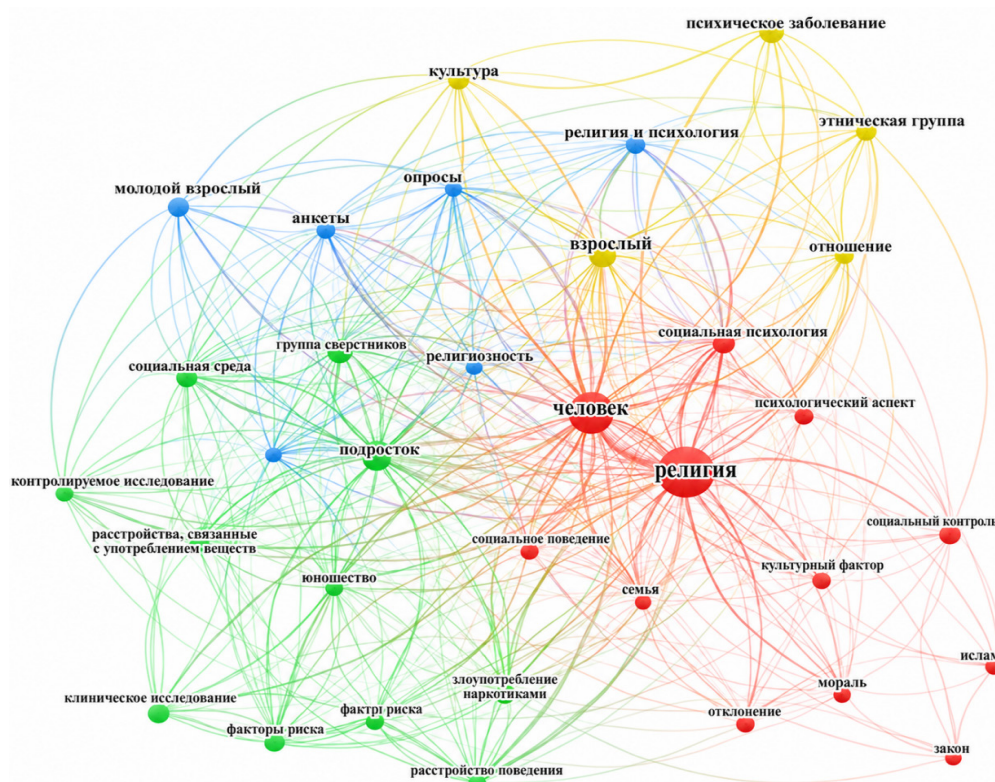
В период с 2023 по 2025 годы количество опубликованных статей демонстрирует незначительные колебания вместо стабильного роста. Тем не менее, процент цитирования все еще растет. Здесь можно сказать, что влияние этой области остается сильным, несмотря на то что в количественных показателях публикационная активность остается неизменной. Тут тенденция может указывать на постепенный сдвиг от концентрации внимания на количестве к фазе, где появляются более

сильные идеи, с меньшим числом исследований, оказывающих большее влияние в академических дискуссиях. Изначально в начале 2000-х годов исследования были фрагментарными. Далее уже через двадцать лет к середине 2020-х годов сформировались структурированные исследовательские области с четкими концепциями и общими аналитическими подходами. Рост цитирующей активности весь период остается динамичной. Это указывает не только на увеличение количества научных исследований, но и на более глубокое интеллектуальное участие в интерпретации религиозных нарративов.

Далее переходя к анализу рисунка 2 в тематической карте можно увидеть несколько важных тенденций. Первый видимый аспект связан с центральными ролями терминов «религия» и «человек». Здесь в красном кластере можно наблюдать связь морали, девиантного поведения в рамках социального контроля. Также в красном кластере важны значение слов «Ислам», «право», «мораль» и «семья». Цепочка данных связей говорит нам о том, что дискурс находится в орбите нормативных и теологических аспектах. Религия тут выступает защитным фактором.

Рисунок 2

Кластерный анализ данных, N=124

Далее зеленый кластер хоть и является вторым по значимости его направление сосредоточены в социально-психологических факторах. Связь имеется между терминами «подростки», «психотропные вещества» и «зависимости». Внутренний анализ связи красного кластера с зеленым по термину «религия» показала нам, что исследования сосредоточены на том как религиозные убеждения влияют на подростков. Проблемы социально-психологического характера, могут способствовать рискованному поведению подростков и молодежи и быть мотивом присоединения к религиозным девиантным группам. Этот вывод подтверждается наличием терминов «социальная среда» и «контролируемое исследование». То есть исследования, основаны на доказательствах, где поведенческие результаты анализируются с помощью измеримых социальных факторов вместо просто нормативных или религиозных взглядов.

Последний синий кластер связан с методологическим подходом. Здесь видны термины «анкетирование», «молодежь», «опрос» и т.д. В данном случае, исследования сосредоточены на кросс-секционных факторах, для изучения связи между религиозностью, поведенческими установками и социальными результатами. Связи между религией, психологией, установ-

кой и культурой в желтом кластере указывают на растущую интеграцию психологических и культурных аспектов в изучение религии и девиантного поведения, с растущим вниманием к психологическому благополучию и этническим группам. В результате мы видим, что тематическая карта показывает четырех основных областей:

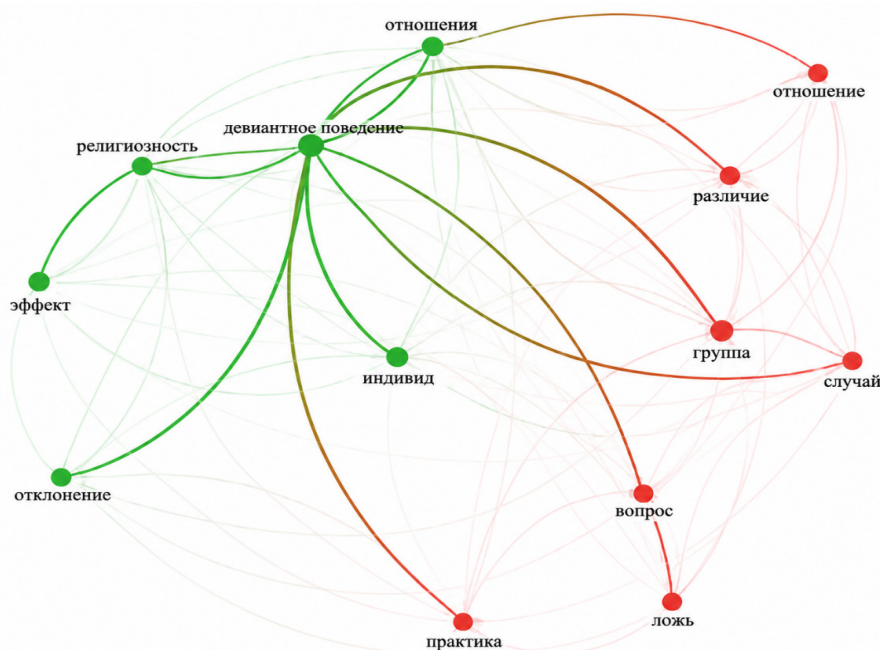
- нормативные и религиозные аспекты девиантного поведения;
- подростковый возраст и факторы риска поведения;
- методологические аспекты и эмпирические данные;
- социальные и культурно аспекты.

Структура показывает, что, хотя дискуссия прочно связана с религией как ключевым фактором, также наблюдается заметная диверсификация в сторону междисциплинарных подходов. В то же время ограниченное присутствие терминов, связанных с исламом и Центральной Азией, позволяет предположить, что региональный анализ по-прежнему недостаточно представлен в глобальной академической дискуссии.

Далее углубленный контент-анализ 27 статей подтверждает выше сказанные выводы, сосредоточившись на ключевой концепции девиантного поведения (см. рисунок 3).

Рисунок 3

Тематическая карта, составленная на основе статей для углубленного контент-анализа, N=27

Картирование выявляет два основных измерения. Во-первых, религиозность, индивидуальные черты и поведенческие эффекты создают микроуровневую связь, где личная вера влияет на последствия, связанные с девиантным поведением (Jensen, 2021, Idler, 2024). Во-вторых, коллективные практики, групповая динамика и общие жизненные контексты представляют собой макроуровневую среду, в которой религиозные мотивы реализуются в обществе (Seto, 2025). Сравнение этих уровней подчёркивает двойную роль религии, а именно как личного морального ориентира, способствующего снижению девиантного поведения, и как коллективной структуры, способной оправдать или нормализовать девиантное поведение в определённых идеологических ситуациях.

Далее контент-анализ выбранной группы показал, что религиозные мотивы, связанные с девиантным поведением в исламистском экстремизме, укладываются в пять основных тем (см. Таблицу 1), которые включают нормативно-религиозные, эсхатологические, социально-религиозные, политико-религиозные и культурно-психологические мотивы. В совокупности они иллюстрируют сложную роль религии в формировании девиантности. Нормативно-религиозные мотивы являются наиболее часто представленным измерением, где ключевые идеи, такие как шариат, закон, мораль, куфр, тафир и богохульство, играют ключевую роль в оправдании поведения, противоречащего светским правовым системам, но переосмысливаемого в сакральном контексте. Нарративы изображают девиантность не как нарушение, а как повиновение божественному порядку и способ защиты веры.

Эсхатологические, социально-религиозные и политико-религиозные мотивы коллективно демонстрируют, как девиантное поведение в рамках экстремистских дискурсов трансформируется из социально осуждённого действия в морально оправданную практику, основанную на религиозном смысле. Как ранее уже было сказано внешняя религиозность чаще приводит к девиации (Klanjsek, 2012, Javed, 2019). Категория

«Эсхатологические мотивы» как раз в тесной связке объясняет, как именно проявляется девиация в таких случаях. Такие ценности как «джихад», «мученичество» часто проявляется при внешней религиозности. При обострении социально-политических репрессии выше сказанные ценности становятся основным рычагом воздействия так как это становится священным долгом для верующего. В связи с этим в понимании верующего с сильным внешним проявлением религиозной идентичности, девиация становится не нарушением, а необходимым действием для уничтожения несправедливости. В Центральной Азии где многие страны долгое время находились в изоляции в советское время привело к распространению социально-религиозного мотива девиации. Сработал фактор коллективной защиты религиозной идентичности в переплетении с традиционными ценностями. Данная категория мотивов в меньшей степени протекает в девиацию. Однако при возникновении сильного давления под важностью сохранения религиозной идентичности, среди молодежи может пойти рост внешней религиозной идентичности что несет в себе риски.

Далее анализ позволил выделить четыре направления по методологии исследования (см. таблицу 2). Первая количественное, которое является самым объёмным и часто основано на опросах и статистическом моделировании. В этом массиве исследований последовательные результаты демонстрируют амбивалентность религии и может обладать защитой от девиантности, но также может быть использована для оправдания девиантных действий посредством доктринальной поддержки, например, через шариат или тафир. Одной из заметных проблем эмпирических исследований является опора на выборки из стран Запада и Ближнего Востока, в то время как Центральная Азия изучена в значительной степени недостаточно, что приводит к региональной предвзятости в исследованиях. Качественные исследования рассматривают это как способ описания религиозных мотивов. Также помогают глубже понять механизмы, действующие в этих связях.

Таблица 1*Религиозные мотивы девиантного поведения*

Категория	Ключевые слова / Индикаторы	Интерпретация
Нормативно-религиозные мотивы	Шариат, закон, мораль, куфр, такфир, богохульство	Девиация оправдывается как религиозный долг; закон и мораль трактуются в сакральных терминах
Эсхатологические мотивы	Мученичество, рай, загробная жизнь, джихад, апокалипсис	Насилие и девиантность интерпретируются как путь к трансценденции и награде
Социально-религиозные мотивы	Умма, община, семья, солидарность, сопротивление	Девиация легитимизируется через защиту групповой идентичности и коллективную оборону
Политико-религиозные мотивы	Радикализация, исламизм, оппозиция, авторитаризм	Девиация связывается с политическим сопротивлением репрессиям и властным структурам
Культурно-психологические мотивы	Молодёжь, подростки, группа сверстников, психология, поведенческие расстройств	Религия формирует девиантность через идентичность, психическое здоровье и уязвимость

Таблица 2*Методологические кластеры в базе из 27 статей*

Кластер	Авторы	Дизайн исследования и выборка	Фокус / Инструменты	Ключевые результаты	Выводы и импликации
Количественные исследования (опросы, мета-анализы)	Nivette (2022), da Silva (2024)	Массовые опросы (100–500 респондентов); мета-анализы; лонгитюдные базы криминологии	Анкеты, 3N-модель, статистическое моделирование	Религиозность имеет амбивалентный эффект: сдерживает девиантное поведение, но также может его легитимировать через нормы шариата и такфир. Подростки особенно уязвимы.	Необходимы межкультурные проверки измерений и включение малоизученных регионов (Центральная Азия).
Качественные исследования (кейс-стади, этнография)	Shortland (2022), Zanca (2004), региональные этнографии	Интервью, нарративные кейс-стади, дискурсивный анализ	Тематическое кодирование нарративов (мученичество, умма, шариат, сопротивление)	Девиантные практики часто переосмысляются как долг общины, духовная жертва или политическое сопротивление.	Объясняют механизмы, скрытые за статистикой; контекстуализируют религиозность в условиях авторитаризма и постсоветских обществ.
Теоретико-концептуальные работы	Majid (2022), Laumulin (2010), Baran (2006)	Концептуальные и доктринальные исследования	Текстуальный/правовой анализ, исторические источники	Выделены категории: нормативные, эсхатологические и политические мотивы.	Формируют понятийный каркас, необходимый для кодировочных схем и сравнения исследований.
Смешанные методы и библиометрия	Omidi (2024), Rashimbetov (2024), библиометрические обзоры	Библиометрическое картирование + контент-анализ	VOSviewer, тематическое кластерирование	Обнаружены кластеры: «религия–мораль», «подростки–риск», «ислам–политика». Центральная Азия представлена слабо.	Картирование выявляет пробелы и задаёт направления для дальнейших исследований, особенно региональные.

Используя интервью, этнографические исследования и дискурс-анализ, исследования создают нарративы о том, как акторы осмысливают и оправдывают девиантное поведение. Мученичество понимается как путь к возвышенному, общинная солидарность характеризуется как обязанность защиты, а политизированное инакомыслие формулируется как моральное противостояние авторитарному режиму. Исследования, основанные на смешенных методах исследования, показывают, что при проявлении внешней религиозной идентичности мотивами девиации часто выступают социально-экономические или социально-политические факторы. В то время как при внутренней религиозности больше срабатывает психологический или культурный фактор. В первом случае социально-экономический и политический фактор помогает выявить количественные измерения через индикаторы благополучия или протестного настроения. Во втором случае исследования больше ориентированы на качественные измерения через кейс-стадии или интервью. Все кластеры показывают, что исследования в данном направлении развиваются теоретически и количественно, но при этом испытывают недостаток в качественной и региональной контекстуализации.

Концептуально карта, показанная на рисунке 4 демонстрирует ряд категории. В отличие от рисунка 3 где основными терминами были «девиантное поведение» и «религия», тут выходит вперед термин «агрессия» и «человек». Такой результат весьма интересен, потому что понимание религиозных мотивов девиантного поведения часто исследователями рассматривается через призму человеческого поведения и агрессии. Девиантное поведение и экстремизм «deviant behavior», «extremism» располагаются в качестве базовых тем в нижнем правом квадранте и категории занимают центральное место в исследовательской сети, но менее развиты внутри, что отражает их статус концептуальных аспектов. То есть можно сказать, что они широко цитируются, но часто рассматриваются описательно, а не аналитически и это может указывать на пробел, хотя девиация и экстремизм являются теми самыми терминами, вокруг которых строится данная область, их теоретическая проработка и операционализация отстают от других кластеров, оставляя их скорее «само собой разумеющимися», чем критически осмысленными категориями.

Радикализация имеет парадоксальное расположение, поскольку она долгое время была

центральной темой в изучении девиации и терроризма, но сейчас данный аспект смещается к более конкретной подтеме. К примеру, цифровая радикализация, онлайн-вербовка и т.д., что сигнализирует о переходе от самостоятельного объяснительного понятия к узкоспециализированной подтеме в рамках разных направлений. «Медиа» является специализированным и отличается высокой плотностью. Здесь можно сказать, что СМИ начали играть важную роль в исследовании темы девиации. Современных технологии позволяют проводить контент или дискурс анализ нарративов в СМИ. Более того растет исследования, изучающие также роль социальных сетей в распространении радикализма и девиации в особенности среди молодых людей. Также близко к центральной теме «медиа» стоит «девиантное поведение», но в отличие от медиа она менее устойчива, так как более глубокий анализ показал, что тут исследования уходят в область нейробиологии и психологии. Тут такие результаты объясняются тем, что медицинские направления только начали свое развитие в связке с религиозными учениями. Однако нельзя отрицать того, что кластер остается тесно связанным с традиционными определениями в данной области, но имеет более слабое отношение к экспериментальным или междисциплинарным направлениям исследований.

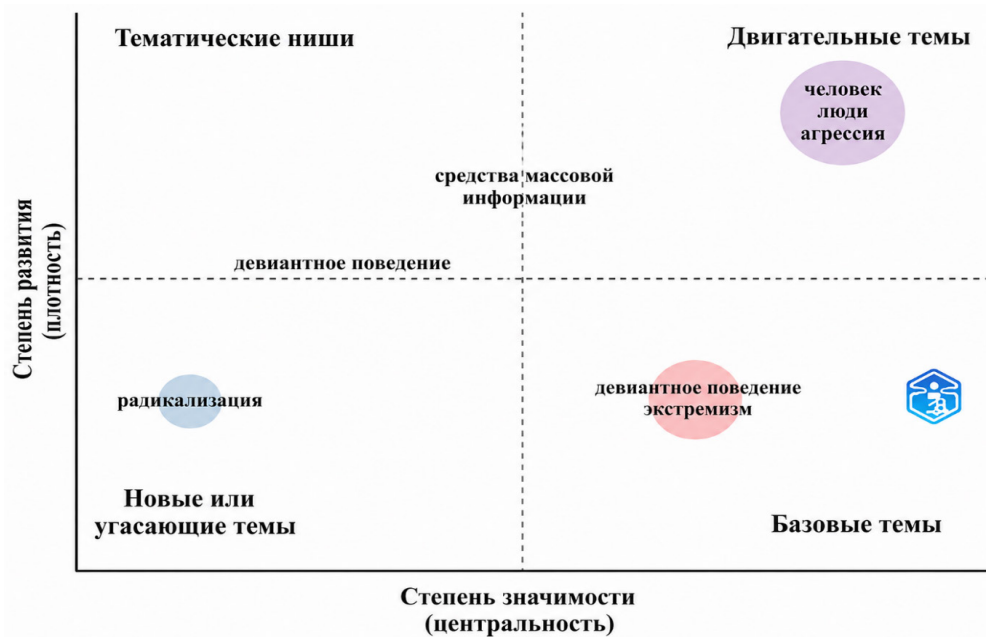
Результаты исследования согласуются с предыдущими наблюдениями о том, что религия в разной степени воздействует на девиацию. К примеру, Nivette (2022) и Baran (2006) писали, что религиозность может выступать как фактор снижения девиантного поведения. Но одновременно в деструктивных течениях может быть символом, оправдывающий насилие. Также социально-психологические и поведенческие науки как нейробиология и психология являются ключевыми направлениями исследования, которые совпадают с более ранними криминологическими и социально-психологическими исследованиями агрессии, радикализации и формирования коллективной идентичности. Далее кластерный анализ показал, что девиантное поведение и экстремизм рассматриваются как базовые категории. Основное направление в этой области сосредоточено вокруг термина «агрессия», «человеческое поведение» и «насилие». Albadi (2022) и Majid (2022) частично подтвердили результаты. Авторы отметили о необходимости рассмотрения религиозной мотивированной девиации в рамках поведенческой

науки. Снижение значимости самого термина «радикализации» в классическом понимании демонстрирует его трансформацию. В более совре-

менных исследованиях его стали рассматривать в таких направлениях как цифровая религия и онлайн пространства Omid (2024).

Рисунок 4

Контентно-концептуальное картирование научного дискурса в области девиантного поведения и экстремизма, N=27

Заключение и выводы

Подводя итоги исследования можно сказать, что исследование было разработано с целью картирования религиозных мотивов, лежащих в основе девиантного поведения в рамках исламского экстремизма, и выяснения порядка и способов мобилизации религиозных мотивов. Результаты исследования позволили достичь цели исследования четырьмя способами. Во-первых, результаты демонстрирует устойчивый рост и консолидацию научных исследований с середины 2010-х годов, сосредоточенных вокруг четырёх взаимосвязанных кластеров. Во-вторых, качественный анализ демонстрируют пять устойчивых мотивационных групп, а именно нормативно-религиозные, эсхатологические, социально-религиозные, политико-религиозные и культурно-психологические, которые в совокупности объясняют, каким образом религиозные идеи могут сдерживать девиацию, одновременно легитимируя насилие в рамках различных интерпретационных режимов. В-третьих, микро-, мезо- и макроанализ проясняет, что, хотя

личная религиозность может смягчать девиацию, коллективные нарративы, экология организаций и структуры возможностей могут реконтекстуализировать девиацию как долг, особенно в условиях конфликта или репрессий. Наконец, концептуальная карта отображает тематическое изменение приоритетов, поскольку радикализация не столько автономное объяснение, сколько семейство быстро меняющихся подтем, опосредованных цифровыми технологиями, в то время как человеческое поведение, агрессия и насилие остаются в центре анализа полей. Возвращаясь к гипотезе исследования, можно сказать, что религиозные мотивы в исламистском экстремизме не просто сопутствуют социально-политическим недовольствам, но и выступают в качестве основных нарративных рамок для легитимации девиантного поведения и что, более того, данные мотивы в Центральной Азии будут отличаться от Ближнего Востока, поскольку будут отдавать приоритет справедливости, идентичности и сопротивлению авторитаризму, а не эсхатологии. В поддержку обоих аспектов этого утверждения мы находим доказательства в различных слу-

чаях. Во всех случаях доктринальные категории, например, тафир, священный закон, общинный долг служат авторизующей логикой, контекстуализируя потенциально девиантные действия как моральные обязательства, способствуя легитимации недовольства в рамках норм, которые позволяют субъекту, входящему в моральное сообщество, действовать морально. В то же время внутренняя и личная религиозность часто препятствует отклонениям, в то время как коллективные смыслы, интерпретируемые на уровне движения, служат мостом между убеждениями и насилием, то есть не столько религия сама по себе легитимизирует поведение, сколько формулирование и мобилизация религиозного смысла.

Вклад авторов

Нургалиев Б.Б. – разработка концепции исследования, проведение библиометрического и контент-анализа, интерпретация результатов, подготовка основного текста статьи.

Кантарбаева Ж.У. – научное консультирование, методологическое сопровождение исследования, критический анализ и редактирование рукописи.

Ақмади М.А. – участие в анализе литературы, систематизации теоретических подходов, оформлении и структурировании статьи;

Че Заррина Саари – экспертная оценка методологии исследования, участие в интерпретации результатов и академическом редактировании английской версии статьи.

Литература

- Albadi, N., Kurdi, M., & Mishra, S. (2022). Deradicalizing YouTube: characterization, detection, and personalization of religiously intolerant Arabic videos. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 6, 1-25. <https://doi.org/10.1145/3555618>
- Baran, Z., Starr, F. S., & Cornell, S. E. (2006). *Islamic radicalism in Central Asia and the Caucasus: Implications for the EU*. Uppsala University.
- Idler, E. (2024). Religion among the social determinants of health: micro-, meso-, and macro views. In *Handbook on Religion and Health*, 2, 47-61. <https://doi.org/10.4337/9781802207996.00011>
- Javed, B., Fatima, T., Yasin, R. M., Jahanzeb, S., & Rawwas, M. Y. (2019). Impact of abusive supervision on deviant work behavior: The role of Islamic work ethic. *Business Ethics: a european review*, 28(2), 221-233. <https://doi.org/10.1111/beer.12212>
- Jensen, S. Q., & Larsen, J. F. (2021). Sociological perspectives on Islamist radicalization—bridging the micro/macro gap. *European journal of criminology*, 18(3), 426-443. <https://doi.org/10.1177/1477370819851356>
- Klanjsek, R., Vazsonyi, A. T., & Trejos-Castillo, E. (2012). Religious orientation, low self-control, and deviance: Muslims, Catholics, Eastern Orthodox-, and “Bible Belt” Christians. *Journal of adolescence*, 35(3), 671-682. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2011.09.003>
- Laumulin, M. (2010). Islamic Radicalism in Central Asia. In *Religion and security in South and Central Asia*, 1(1), 151-161. <https://doi.org/10.4324/9780203840238>
- Majid, N. S. N. A. (2022). Islamic Sociological Perspective on Social Deviance of Khamr Drinking. *Abqari Journal*, 27(1), 13-31. <https://doi.org/10.1080/01639625.2024.2341947>
- Nivette, A., Echelmeyer, L., Weerman, F., Eisner, M., & Ribeaud, D. (2022). Understanding changes in violent extremist attitudes during the transition to early adulthood. *Journal of Quantitative Criminology*, 38(4), 949-978. <https://doi.org/10.1007/s10940-021-09522-9>
- Omidi, A., Khan, K. H., & Schortz, O. (2024). Explaining the vicious circle of political repression and islamic radicalism in Central Asia. *Cogent Social Sciences*, 10(1), 235-245. <https://doi.org/10.1080/23311886.2024.2350115>
- Rashimbetov, R., & Mazhiev, G. (2024). Sharia motivation in a secular country: an empirical study among young people in Kazakhstan. *Eurasian Journal of Religious Studies*, 39(3), 78–89. <https://doi.org/10.26577/EJRS.2024.v39.c3.r8>
- Seto, C. H., & Su, J. (2025). Congregations in Context: Clarifying the Religious Ecology of Crime. *The Sociological Quarterly*, 1(3), 1-27. <https://doi.org/10.1080/00380253.2025.2487686>
- Warikoo, K. (2011). Religious extremism and terrorism in Pakistan and its implications. *Himalayan and Central Asian Studies*, 15(3), 4–23.
- Windzio, M., Hirsch, T., & Baier, D. (2025). Cultural Frames of Deviance. Muslim Religiousness and Adolescents’ Attitudes Toward Violent Control of Female Behavior. *Deviant Behavior*, 46(3), 312-332. <https://doi.org/10.1080/01639625.2024.2341947>
- Zanca, R. (2004). ‘Explaining’Islam in Central Asia: an anthropological approach for Uzbekistan. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24(1), 99-107. <https://doi.org/10.1080/1360200042000212142>
- Sheryazdanova, G., Nurtazina, R., Byulegenova, B., Serikzhanova, A., & Dzhunusova, A. (2024). Socioeconomic and political causes of youth radicalization during the January 2022 events in Kazakhstan. *Global Perspectives*, 5(1), 120-195. <https://doi.org/10.1525/gp.2024.120495>
- Nussipova, A. U., & Nuralina, B. A. (2023). The relevance of studying the problems of religious radicalism in Kazakhstan. *Bulletin of the LN Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series.*, 145(4), 50-64. <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-145-4-50-64>
- Sharipova, D., & Beissembayev, S. (2023). Causes of violent extremism in Central Asia: The case of Kazakhstan. *Studies in Conflict & Terrorism*, 46(9), 1702-1724. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2021.1872163>

Сведения об авторах

Нургалиев Биржан Бауыржанұлы (автор-корреспондент) – PhD докторант кафедры религиоведения и культурологии факультета философии и политических наук Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: nurgaliyevbyrzhn@gmail.com.

Кантарбаева Жанна Уринбасаровна – кандидат философских наук, ассоциированный профессор кафедры религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: kantarbaevazh@gmail.com.

Акмади Молдир Арманқызы – PhD, старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных дисциплин Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан, e-mail: akmadi.moldir@gmail.com.

Че Заррина Саари – профессор кафедры Усулуддин и Да'уа Академии исламских исследований Университета Малайя, Куала-Лумпур, Малайзия, e-mail: zarrina@um.edu.my.

Information about the authors

Nurgaliyev, Birzhan Bauyrzhanuly (corresponding author) – PhD student of the Department of Religious Studies and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: nurgaliyevbyrzhn@gmail.com.

Kantarbaeva, Zhanna Orynbasarkyzy – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Religious Studies and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: kantarbaevazh@gmail.com.

Akmadi, Moldir Armankyzy – PhD, Senior Lecturer of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: akmadi.moldir@gmail.com.

Che Zarrina Saari – Professor of the Department of Usuluddin and Da'wah, Academy of Islamic Studies, University of Malaya, Kuala Lumpur, Malaysia, e-mail: zarrina@um.edu.my.

Авторлар туралы мәлімет

Нургалиев Біржан Бауыржанұлы (корреспондент автор) – әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail: nurgaliyevbyrzhn@gmail.com.

Қантарбаева Жанна Орынбасарқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: kantarbaevazh@gmail.com.

Ақмади Мөлдір Арманқызы – PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, e-mail: akmadi.moldir@gmail.com.

Че Заррина Саари – Малайя университеті Исламтану академиясы Усулуддин және Дағуат кафедрасының профессоры, Куала-Лумпур, Малайзия, e-mail: zarrina@um.edu.my.

Зарегистрировано 27 октября 2025 года

Принято 20 июня 2026 года

Ф. Камалова^{1*} , М. Төлегенов¹ ,
М. Мырзабеков¹ , Ж. Белтенов²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz

САКРАЛДЫ ЛАНДШАФТ ЖӘНЕ СПЕЛЕОМҰРА: ТҮРКІСТАН ӨҢІРІНДЕГІ ҮҢГІРЛІК КУЛЬТТЕР

Бұл мақалада Түркістан өңіріндегі Ақмешіт ата, Жылаған ата, Укаша ата және Қылует нысандарының сакралды ландшафттағы орны пәнаралық тұрғыдан талданады. Зерттеу үңгірлер мен жерасты ғибадат орындарын тек табиғи немесе туристік нысан ретінде емес, халықтық дүниетаным, діни тәжірибе аңыздық жад және психологиялық әсер тоғысатын мәдени кеңістік ретінде қарастырады. Негізгі назар үңгір бейнесінің архетиптік мағынасына, оның «алғашқы үй», «аналық жатыр», «қорған» және «трансформация кеңістігі» тәрізді символдық қабаттарына аударылады. Әдіснамалық тұрғыдан феноменологиялық сипаттау, герменевтикалық түсіндіру, салыстырмалы-дінтанулық талдау және тарихи-мәдени реконструкция тәсілдері қолданылды. Бұл тәсілдер Ақмешіт ата үңгіріндегі жарық пен қараңғылық диалектикасын, Жылаған атадағы су мен дыбыс феноменін, Укаша ата құдығындағы вертикальді символиканы және Қылуеттегі сопылық оңашалану тәжірибесін өзара байланыста түсіндіруге мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері аталған нысандардың киелілігі тек діни сенімнің көрінісі емес, табиғатпен байланыс, ұжымдық жад, ішкі тепе-теңдік және аймақтық бірегейлік мәселелерімен сабақтас мәдени-философиялық феномен екенін көрсетеді. Осы тұрғыдан қарастырылған мұралар мәдени саясат, жауапты зиярат мәдениеті және рухани-танымдық туризм үшін маңызды қолданбалы қайнаркөз бола алады.

Түйін сөздер: Түркістан өңірі, сакралды кеңістік, үңгір символикасы, спелеомұра, зиярат мәдениеті

F. Kamalova^{1*}, M. Tolegenov¹, M. Myrzabekov¹, Zh. Beltenov²

¹Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz

Sacred Landscape and Speleological Heritage: Cave Cults of the Turkestan Region

This article presents a multidimensional study of underground shrines and caves located within the sacred landscape of the Turkestan region. The aim of the article is to provide a comprehensive analysis of the historical, cultural, psychological, and phenomenological nature of cave cults associated with such sacred sites of the Turkestan region as Akmeshit Ata, Zhylagan Ata, Ukasha Ata, and Kyluet. In this study, the cave is examined as an archetypal space, with particular attention given to revealing its symbolic meaning as a primordial home a “maternal womb,” and a space of transformation. In addition, the article explores the semiotic structure and religious-ideological content of legends and rituals connected with these sacred sites, and offers a comparative analysis with similar cave cults within the worldview system of the Turkic peoples. The research is aimed at scholarly interpretation of the origins and evolution of cave cults their functioning within Shamanic-Tengrian worldviews in the pre-Islamic period and within Islamic tradition, as well as at determining their role in contemporary cultural memory. Alongside general phenomenological, psychological, and hermeneutical approaches, the study employs the method of historical and cultural reconstruction. The results lead the authors to conclude that the sacredness of caves represents not only an element of a religious belief system but also an archetypal manifestation of national and spiritual identity that is a cultural-philosophical phenomenon reflecting the holistic unity of human existence with nature. One of the key findings is that, from a psychological perspective, being inside a cave contributes to stress reduction induces a meditative state, and enhances connection with the unconscious. Sacred places especially cave-related sacred sites, may contribute to restoring an individual’s inner spiritual balance, while reflective practices conducted in such spaces can facilitate the renewal of personal value orientations. This determines the practical significance of the study.

Ф. Камалова^{1*}, М. Төлегенов¹, М. Мырзабеков¹, Ж. Белтенов²

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz

Сакральный ландшафт и спелеонаследие: пещерные культы Туркестанского региона

В данной статье представлено многостороннее исследование подземных святилищ и пещер, расположенных в сакральном ландшафте Туркестанского региона. Цель статьи – комплексный анализ исторической, культурной, психологической и феноменологической природы пещерных культов, связанных с такими сакральными объектами Туркестанского региона, как Акмешит ата, Жылаган ата, Укаша ата и Кылуэт. В исследовании пещера рассматривается как архетипическое пространство, при этом ставится задача выявить её символическое значение как «первого дома», «материнской утробы» и «пространства трансформации». Кроме того, осуществляется раскрытие семиотической структуры и религиозно-идейного содержания легенд и ритуалов, связанных с сакральными объектами, а также проводится сравнительный анализ с аналогичными пещерными культами в системе мировосприятия тюркских народов. Исследование направлено на научное осмысление происхождения и эволюции пещерных культов, их функционирования в шаманско-тенгрианском мировоззрении в доисламскую и исламскую эпохи, а также на определение их роли в современной культурной памяти. В работе, наряду с общими феноменологическими, психологическими и герменевтическими методами, используется метод историко-культурной реконструкции. В результате исследования авторы приходят к выводу, что сакральность пещер является не только элементом религиозно-веровательной системы, но и архетипическим проявлением национально-духовной идентичности, то есть культурно-философским феноменом, отражающим целостное бытие человека в единстве с природой. Одним из ключевых выводов исследования также является положение о том, что с психологической точки зрения пребывание в пещере способствует снижению уровня стресса, вызывает медитативное состояние и усиливает связь с бессознательным. Ценность проведенного исследования заключается в том, что в условиях современных глобальных вызовов и возникающих социальных и психологических проблем сакральные места, особенно пещерные сакральные объекты, могут способствовать восстановлению внутреннего духовного равновесия человека, а реализуемые в таких пространствах рефлексивные практики – обновлению ценностных ориентаций личности. Данное положение определяет практическую значимость исследования.

Ключевые слова: Туркестанский регион, сакральное пространство, символика пещер, спелеологическое наследие, культура поломничества

Кіріспе

Үңгірлік культтер адамзат өркениетінің ең көне сакралды тәжірибелерінің бірі саналады. Үңгір табиғи морфологиялық құрылым ғана емес, адам санасында архетиптік деңгейде ұяланған «алғашқы үй», «аналық жатыр», «қорған» және «жасырын білім мекені» сияқты символдық мәндерге ие кеңістік. Карл Густав Юнгтің аналитикалық психологиясында үңгір бейнесі «ұжымдық бейсананың» маңызды архетиптерінің бірі ретінде түсіндіріледі. Ол адамның ішкі дүниесіне үңілу, бейсаналықпен байланыс, трансформация мен рухани қайта туу процестерінің символы ретінде қарастыруға болады.

Қазақстандағы Түркістан өңірі мұндай архетиптік кеңістіктерге аса бай аймақ ретінде ерекшеленеді. Ақмешіт ата үңгірі, Жылаған ата үңгірі, Укаша ата құдығы және Кылуэт жер асты ғибадатханасы секілді нысандар ғасырлар

бойы сакралды практиканың, мистикалық тәжірибелердің, рухани тазару мен медитацияның маңызды орталықтары болып келген нысандар. Бұл мақалада аталмыш үңгірлік культтер тарихи-мәдени және феноменологиялық тұрғыдан талданып, үңгір символының адам санасындағы архетиптік әсері психологиялық және герменевтикалық әдістер арқылы түсіндіріледі.

Қазақ жеріндегі үңгірлердің маңызы мен мәні А.Сейдімбектің төмендегі пікірінен айқын аңғарылады: «Не көп – қазақ даласында үңгір көп. Не көп – қазақ арасында үңгірге қатысты аңыз әңгіме, шынайы әңгіме көп. Небір қиял-ғажайып ертегілеріміз. Үңгірлер «әлемі» туралы. Тіптен, байтақ дала төсіндегі үңгірлердің тарихи оқиғалармен, тарихи тұлғалармен сабақтасып жататынын қайтерсіз. Балқан таудағы Мәдидің кара үңгірі, Семейдегі Еңлік пен Кебекке пана болған Ұйтас үңгірі, Ұлытаудағы Асанқайғының бәйбішесі Тана жерленген шыңның басындағы

Ақмешіт әулие үңгірі, Ойылдағы Құныскерейдің үңгірі, Көкшетаудағы Кенесарының үңгірі, міне, мұндай орындар тарихи оқиғалармен, тарихи тұлғалар өмірімен қойындасып жатуымен назар аударады» (Сейдімбек, 1997, 165 б.). Халықтың дүниетанымынан, наным-сенімінен, діни тәжірибесінен сыр шертетін үңгірлер мен жерасты құлшылық орындары бүгінгі күнге дейін жеткілікті түрде зерттеле қойған жоқ. Оларды тереңірек зерделеу арқылы тарихи, рухани, этномәдени, психологиялық және әлеуметтік таным жүйесін айқындауға, бүгінгі кезде және болашақта тәлім-тәрбие, жан саулығы, т.б. маңызды салаларда қолдануға жол ашылады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Жалпы, үңгіртану немесе спелеология отандық дінтану ғылымында бұрын-соңды мүлдем қолға алынбаған тақырып. Шетел ғалымдары үңгірлердің, жер асты нысандардың діни, рухани, мәдени функциясы мен ерекшеліктерін жан-жақты зерделеп, тың ғылыми жаңалықтарға қол жеткізген. Дүние жүзіндегі және қазақ жеріндегі үңгірлерге жалпылама сипаттама жасап, олардың мәдени және әлеуметтік сипатын танытуға тырысқан ғалым А.Сейдімбек «Туған жердің үңгірлерін тілге тиек етудегі негізгі нысана – сол үңгірлерден басталатын рухани нысандарды саралап тануда болса керек. Аңызбен қойындасқан ақиқаттың жігін ажырату, өшуге айналған белгілерден рухани тектің бастауын танып білу, үңгірлердің өсімдік және жануарлар дүниесін зерттеу, ел-халық өмірінің тарихымен сабақтастыру – бұл саладағы темірқазық болуы керек. Ал үңгірлерден басталатын алыс заманлар жаңғырығы петроглифтер түрінде, аңыз-әңгіме түрінде, заттық айғақтар түрінде бүгінгі күнге жетіп отыр» деп үңгірлерді зерттеудің қажеттілігін саралап көрсеткен (Сейдімбек, 1997, 165 б.).

Жалпы дін психологиясы саласында үңгір символының архетиптік табиғатын швейцариялық психолог әрі философ Карл Юнг жан-жақты талдаған. Юнгтің концепциясында үңгір адамзаттың терең психологиялық қабаттарымен байланысты бірнеше архетиптің тоғысқан нүктесін анықталады:

Біріншісі, Ана архетипі (Great Mother). Юнг үшін үңгір – аналық бастау, қорғаушы әрі жұтушы күштің символы. Юнгтің пайымдауынша, үңгір адамдарды «ана жатырындай қорғайды; оның ішіндегі «қараңғылық» бейсаналықтың

символы ретінде қарастырады; ал ішіне енген адам «қайта туылады» (Юнг, 1996).

Мәселен, Қылует жер асты мешітіне түсу «рухани қайта туу» ритуалына ұқсайды. Мұнда арнайы бір мақсатпен түскен сопы, дәруіш немесе жәй ғана діндар адам нәпсінің теріс сипаттарынан арылып, қайта түлеуді, жаңаруды, жаны мен жүрегін нұрландыруды көздейді.

Екіншісі, Көлеңке (Shadow) архетипі. Үңгір адамның ішкі қорқыныштары мен бейсаналық мазасыздықтарымен бетпе-бет келетін кеңістік. Мысалы, Жылаған атадағы мистикалық дыбыстарды халық ежелден «рухтар дыбысы» деп қабылдауы – осы көлеңкелік символизмнің көрінісі.

Үшіншісі, Адамдық тұтастық (Self) архетипі. Үңгір тұлғаның рухани тұтастыққа жету жолындағы «ішкі саяхатының» моделі. Юнгтің айтуынша, үңгірге түсу «өз ішкі лабиринтіне түсу» және «Меннің (Self) орталығына жақындау, рухымен жүздесу» (Юнг, 1996).

Ал енді үңгірлік кеңістіктің феноменологиясына келетін болсақ, феноменологиялық тұрғыдан үңгір – перцептивті, эмоционалды және экзистенциалды тәжірибе тудыратын кеңістік. Тіпті үңгірге түскенде, ішіндегі акустикасының өзі ерекше бір сезім тудырады. Мысалы, Жылаған атадағы үннің жаңғырығы адам бойында трансценденттік сезімді оятады. Бұл Э. Гуссерльдің «феномендік әсер» ұғымына сай келеді: адам объектіні сол қалпы емес, өзінің сана құрылымы арқылы қабылдайды (Гуссерль, 2008).

Сонымен қатар, жабық кеңістік ішінде жарық пен қараңғының диалектикасын байқауға болады. Мысалы: Ақмешіт атадағы жарықтың үстінен түсіп, төменге жұмсақ таралуы «көк аспан – жер асты» иерархиясын сезіндіреді. Бұл кеңістік адамның сана құрылымын өзгертеді: тыныштық; қауіпсіздік сезімі; уақытты жоғалту; медитативтік күй.

Феноменологиялық талдау көрсеткендей, үңгір кеңістігіне енген сәттен бастап адамда «уақыт тоқтағандай» әсер пайда болады. Бұл қас-терлі кеңістіктің негізгі қасиеті.

Ал, герменевтикалық әдіс бойынша үңгір мәтін деп пайымдалады, оны халық мәдениеті «оқиды» және мағына береді.

Осы ретте бұл мақаланың негізгі мақсаты – Түркістан өңіріндегі Ақмешіт ата, Жылаған ата, Укаша ата және Қылует нысандарындағы үңгірлік культтердің тарихи, мәдени және архетиптік мәнін пәнаралық талдау. Сонымен қатар зерттеу осы сакралды кеңістіктерге қатысты

аңыз-әпсаналар мен ғұрыптардың семиотикалық және діни мағынасын анықтап, түркі әлеміндегі ұқсас культтермен салыстыруды көздейді.

Осы мақсатқа сәйкес мақалада мына міндеттер қойылады:

- үңгірлік культтердің тарихи, мәдени және феноменологиялық ерекшеліктерін пәнаралық талдау;

- әрбір сакралды нысанға қатысты аңыз-әпсаналардың семиотикалық құрылымы мен діни мағынасын анықтау;

- түркі әлеміндегі ұқсас үңгірлік культтермен салыстыру;

- үңгірлік культтердің шығу тегі, эволюциясы, исламға дейінгі және исламдық дәуірдегі рөлін қарастыру.

Зерттеудің маңыздылығы Түркістан өңіріндегі үңгірлік культтердің терең тарихи жадпен сабақтас рухани-мәдени мәнін ашу арқылы қазақ мәдениетінің архетиптік негіздерінің, сакралды кеңістіктердің әлемдік өркениетпен ортақ тұстарын және ұлттық дүниетанымадағы сабақтастықты ғылыми негізде айқындауында.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеу әдіснамасы үңгірлік культтердің тарихи, мәдени және феноменологиялық ерекшеліктерін пәнаралық тұрғыдан ашуға бағытталды. Негізгі тәсілдердің бірі – феноменологиялық сипаттау. Ол сакралды тәжірибені сыртқы бақылау нысаны ретінде ғана емес, оны бастан кешіретін қауымның ішкі дүниетанымы арқылы түсіндіруге мүмкіндік берді. Осыған байланысты үңгір тек геологиялық форма емес, діни тәжірибені ұйымдастыратын тірек-символ ретінде пайымдалды. Ал Карл Густав Юнгтің тұжырымдамасына сәйкес архетиптік талдау арқылы үңгірдің адамзаттың ұжымдық бейсанасындағы «алғашқы үй», «аналық жатыр», «трансформация кеңістігі» ретіндегі архетиптік қызметі талданды. Әсіресе, Қылуат пен Ақмешіт ата нысаналарында бұл символдардың қалай мәдени кодқа айналғаны көрсетілді. Герменевтикалық тәсіл арқылы мәтіндік деректер (аңыз – әпсаналар және хикаялар жергілікті шежірелерде) символдық-мағыналық деңгейде талданды. Әрбір сакралды нысанға қатысты аңыз-әпсаналардың семиотикалық құрылымы мен діни мағынасы анықталды. Салыстырмалы-дінтанулық зерттеу негізінде түркі әлеміндегі ұқсас үңгірлік культтермен салыстыру жүргізіліп, олардың ортақ символдық белгілері мен локалдық ерекшеліктері

тері талданды. Тарихи-мәдени реконструкция әдісі бойынша үңгірлік культтердің шығу тегі, эволюциясы, исламға дейінгі және исламдық дәуірдегі рөлі олардың қастерлі кеңістік сипатында қалыптасу кезеңдері жүйеленді. Кейбір зияраттық нысандарға әсіресе Укаша ата тұлғасына, мазарына аналогиялық салыстырмалы талдау жүргізілді, онда Укаша атаға ұқсас басқа да тұлғалармен символикалық түрде ұқсастырылып, талданды.

Жалпы алғанда әдіснамалық негіз үңгірлік культтердің мәнін тек тарихи дерек емес адам санасындағы архетип пен діни тәжірибенің әрекеттегі элементі ретінде ашуға бағытталды.

Нәтижелер және талқылау

Ақмешіт ата үңгірінің символикалық, феноменологиялық сипаттамасы

Үңгір мотиві түркі халықтарының мәдениетінде, сенім жүйесінде айрықша көрініс тапқан. Ежелгі түркілердің наным-сеніміне сәйкес, үңгірлер ата-бабалардың рухтарымен байланысты болған, яғни дүниеден өткен адамдардың рухтары үңгірден мекен табады деген түсінік қалыптасқан. Көне эпостарда, дастандарда, ертегі, аңыздарда, мәселен, «Қорқыт ата» кітабында, «Көрұғлы» жырында үңгірлер екі дүниені байланыстыратын, құпияға толы, қаһарманға күш, даналық, қару беретін немесе таңғажайып тіршілік иелері (дию, жын, пері т.б.) жайлаған орындар ретінде сипатталады. Зерттеулерде жабық жер асты мекендері, тау қойнауы мен жартастардағы үңгірлер түркі мифологиясында жаңа өмір, жаңа бастауды білдіретіні көрсетілген (Османова, 2021). Архаикалық инициация ритуалы үңгір ішінде атқарылған. Рухтармен тілдесу, тылсым әлемге саяхат осында жүзеге асырылған.

Қазақстанның барлық аймақтарында дерлік табиғи үңгірлер кездеседі. Олардың саны қазіргі кезде 30-дан асатыны белгілі болып отыр. Түркістан өңіріндегі Ақмешіт ата және Жылаған ата үңгірі мемлекет қорғауына алынған. Ақмешіт ата үңгірі Түркістан облысы Бәйдібек ауданында орналасқан. Ол әктасты тау жыныстары қабаттында түзілген ойық жарқабақ үңгір. Ақмешіт үңгірін феноменологиялық тұрғыдан талдасақ, оны «жарық пен қараңғы символизмі» ретінде қарастырамыз. Аңыздарда Ақмешіт ата жер астында зікір салып, рухани тазарғаны айтылады. Халық арасында үңгірді даналыққа апарар жолдың метафорасы ретінде қарайды. Себебі үңгірге келген зияратшылар оның өзгешелігін,

киелі сипатын бірден аңғара түседі. Дін феноменологиясында киелілік – профанды, яғни дүниелік, тұрмыстық, күнделікті болмысқа қарама-қарсы ұғым (Широков, 2022). М. Элиаденің пікірі бойынша, киелі құбылыстар иләһи, діни, рухани, бұл дүниеден тыс, иррационалды, мистикалық мәнді еншілейді. Киенің көрініс беру құбылысын М.Элиаде «иерофания» терминімен сипаттауды ұсынады: «Киелі тастар немесе ағаштардың табиғи сипаты елеусіз қалады, олар тек иерофания болғаны үшін ғана қастерленеді. Олар жай ғана минерал немесе өсімдік емес, одан «мүлде өзге», оның ар жағындағы қасиетін «айқындап», көрсетіп тұрады» (Элиаде, 1996, 140 б.). Феноменологиялық тұрғыдан алғанда, Ақмешіт ата үңгірі де «мүлдем өзге» қасиетке тән барлық белгілерге ие.

Зерттеушілер киелі болмыс пен кеңістіктің адамның сезімдік тәжірибесімен және иррационалдық күйзелістерімен де бірдей байланыста болатынына назар аударады. Р.Гонсалес сезімдік қабылдау арқылы кие, күдіретті тәжірибе жүзінде бастан өткерудің төрт негізгі тәсілін көрсеткен: көру, есту, иіс сезу және сипап сезу. Ақмешіт ата үңгіріне келушілер үңгірдің сыртқы әлем заңдылықтарына бағынбайтын, таңғалдыратын көріністе екенін алға тартады. Үңгір ішінің киіз үй тәріздес кеңістігі, жартасты жакпарлары, төрт маусымнан тәуелсіз тұрақты қалпы «сакралды шегіну» сезімін тудырады. Адамның көзіне олардың ішкі әлемі күтпеген қиял-ғажайып көріністер ашылады. Үңгірдің пішініне сай ішіндегі дыбыстар да құлаққа әдеттегіден тыс, тосын естіледі. Адам бойындағы толқу мен тебіреністі төбеден бірнеше жерден үздіксіз ағып тұрған тамшылар тырсылы одан сайын күшейте түседі. Бұған қоса, тілдесу кезінде шығаратын дауыстың өзі жер бетіндегіден бөлек, үрей мен әуестікке жетелейтіндей әсерге бөлейді. Ауа температурасының қысы-жазы 18-20 градус жылылықтан айнымауы әрі жанға тыныштық сипайтын атмосферасы оның киелілігін нақтылай түседі. Т.Н. Дмитриева үңгірге бару адамдардың бойында қуатты эмоциялық кешен туғызады деген пікір айтады (Дмитриева, 1997). Таңғалу, шаттану, үрейлену, қызығу т.б. сезімдер мен эмоциялар шоғыры психотерапия түрінде стресс, депрессия, невроздан арылтатын әлеуетке ие. Этнограф ғалым А.Сейдімбеков қазақ жеріндегі үңгірлерге қатысты мақаласында «спелеотерапия» жайлы яғни сырқат, науқастарды үңгірге әкеліп емдеу тәсілін сипаттап өтеді (Сейдімбеков, 1981). Ақмешіт үңгіріне келушілердің арасында перзент тілеу, дертіне шипа

табу мақсатында түнейтіндердің кездесуі де осы пікірге дәлел бола алады.

Ақмешіт үңгіріне қатысты аңыздардың семиотикалық құрылымын, олардың діни-идеялық мазмұнын герменевтикалық тәсіл арқылы анықтағанда, келесідей нәтижелерге қол жеткіздік: Ақмешіт үңгіріне қатысты ел аузында айтылып келе жатқан бірнеше аңыз бар. Оның алып әрі ойық жарқабақ сипатын «бір кездері бұл үңгірді айдаһар мекен еткен» деген әпсанамен түсіндіреді. Сондықтан кейде «Айдаһар үңгірі» деп те аталады. Айдаһар елге шауып, мал-жанын жиі-жиі жеп кететіндіктен, Сүлеймен пайғамбар оны осы үңгірдің ішіне шынжырлап байлап тастаған. Тағы бір аңызға сәйкес, бұл үңгірдің ішінде бір әулие кісі отбасымен өмір сүрген. Үңгірге сатымен түсіп, көтеріліп жүрген. Оны маңайындағы ел «Ақмешіт әулие» деп атап құрмет тұтқан. Халық арасында кең таралған тағы бір аңыз бойынша, жаугершілік жылдары Есіркеп Қойгелді батыр әскерімен осы үңгірге келіп паналаған. Түні бойы шелектеп жауған жаңбырдан қорғанып, таң намазын осында оқиды. Серіктерінің бірі үңгірді Есіркеп не Қойгелді деп атау туралы ұсыныс айтқанда, батыр онымен келіспейді. «Бұл үңгірдің ерекше қасиеті бар екен. Бізді панасына алып, жаудан да, жаңбырдан да сақтап қалды. Әрі осы жерде құлшылығымызды да өтедік. Санымыз он мың болса да, түгел сыйып кеттік. Ішіндегі аппақ тастары жарқырап, көңілді өзгеше күйге бөледі. Үңгір киелі жер екен, сондықтан Ақмешіт деп атайық» дейді (Түркістан, 2019, 30-31 бб.). Келтірілген үш нұсқаны да бір-бірімен ортақтастыратын түсінік – үңгірдің басқа әлемнен өзгешелігі, киелі сипаты.

Салыстырмалы-дінтанулық жағынан талдайтын болсақ, ежелгі түркілердің нанымдарында тау – культтік мәнге ие қасиетті мекен, ол дәстүрлі салттар мен әлеуметтік өмірді қалыптастыруда маңызды рөл атқарған. Тауларда сарқыраған өзендер, бастау-бұлақтар мен өзен көздері орналасады. Су – материалдық әрі рухани өмірдің бастауы, сондықтан киелі деп есептеледі. Осы тұрғыдан алғанда, Ақмешіт үңгірінде таудан саркылдап ағып жатқан бұлақты көруге болады. Сол секілді Ақмешіт ата үңгіріндегі бұлақ қасиетті болып келеді.

Сонымен қатар үңгір ежелгі түркілерде құдай жолына бет бұрған тұлғалар үшін толғаныс жасайтын орын ретінде қарастырылады. Мысалы, Анадолы әулиелерінің бірі Хүсейін Ғазы, халықтың сенімі бойынша, Анкараның Мамақ өңірінде өмір сүрген мистикалық тұлға. Оның атымен байланысты тау мен көрнекті мазары бар, сон-

дай-ақ қасиетті болмысына қатысты аңыздар да кең тараған. Аңыздардағы су метафорасы да тау культімен тығыз диалектикалық байланыста көрініп, Хүсейін Ғазының қасиеттілігімен сабақтасады. Осы тұрғыдан алғанда, мұндай әңгімелер қасиетті тау мен үңгір метафорасы аясында жер атауларының қалыптасуына, сондай-ақ «қасиетті су» түсінігі арқылы су көздерінің шығу тегіне қатысты мәліметтер береді (Акуйз, 2017).

Тарихи-мәдени реконструкция әдісіне келетін болсақ, Ақмешіт үңгірінің пайда болуын исламға дейінгі киелі кеңістікке жатқызуға болады. Себебі ол мыңдаған жылдар бұрынғы энеолит дәуіріне жатады (Түркістан, 2019). Аңыздарға қарағанда, мұнда исламға дейінгі көне заманда айдаһар тіршілік еткен. Сонымен қатар көне дәуірлерден бері тәу ету, рәсім-жоралғы өткізу үрдісі еш үзілмеген. Халық аңыз-әпсаналарында үңгірдің осы сипатына көбірек басымдық берілген. Баласы жоқ жандардың перзент тілеп келіп, мақсат-мұратына жеткендері жайлы да айтылады. Мұнда ем алу, шипа табу мақсатымен келушілер санының да көп болуын мыңдаған жылдар бұрынғы геологиялық түзілімдердің әсерінен іштегі атмосферасының денсаулыққа пайдалы қалыпқа енгендігінен деп бағамдауға болады. Үңгірге қатысты ауызша және жазбаша мәліметтер, ғылыми тәжірибелер оның діни-мифологиялық тұрғыдан да, геологиялық және медициналық тұрғыдан да маңызы жоғары екенін дәлелдейді.

Жылаған ата: табиғи феноменді сакрализациялау

Түркістан қаласының солтүстік-батысында, Бабайқорған ауыл әкімшілігіне қарасты Қаратау бөктерінде, теңіз деңгейінен 1300 метр биіктікте I-V ғасырларға тән құдық, бұлақ және үңгір бар. Ол Түркістан қаласынан 120-130 шақырымдай қашықтықта орын тепкен. Бұл жер «Жылаған ата әулие» деп аталады. Әулиенің басына баратын жол Қарнақ ауылынан өтіп, батысқа қарай созылып жатыр. Үңгір суы бар терең ойпаттан тұрады. Ол аузы кішкентай өзеннен 10 метр биікте орналасқан. Үңгірдің құпиясы әлі күнге дейін ғылыми тұрғыда зерттелмеген. Үңгірден әрқилы уақытта су атқылап шығады да тез тоқтайды. Кіреберісінде жалаңаяқ баланың іздері тасқа басылып қалған. Ел аузындағы әңгімеге сәйкес, үңгірден құран оқыған кезде су шығады екен. Ел сенімінде «Егер үңгірден су ақса тілек қабыл болды» деген түсінік бар.

Үңгір, сырт қарағанда, кәдімгі сарқырамаға ұқсайды. Бірақ сарқырамадан үнемі су ағып тұрса, «Жылаған атадан» су басына барып құран

оқыған кезде ғана ағады. Онда да бәріне бірдей аға бермейді. Оның себебін ақсақалдар «Ниеті таза адамдарға су ағады, теріс пиғылды кісіге ақпайды» деп түсіндіреді. Үңгірдің аузының ені 8-9 метр, биіктігі 3-4 метр, тереңдігі 50-60 метр шамасында. Шатқалдан төмен түскенде өзеннің сол жағалауында биіктігі 10-14 метр жартаста диаметрі 0,15-0,18 метр келетін қуыс көрінеді. Үңгірге қарама-қарсы бетте иіліп тұрған үлкен тас бар. Қырынан қарағанда ол тас адам кейіпіне ұқсайды. Оны халық «Кемпір» деп атайды. Адам кейпіндегі сол тастың бетінен су тершіп, тамып тұрады. Оны «Жылаған атаның анасының көз жасы» немесе «Шаш ананың жылап тұрған көз жасы» деп атап тәу етеді. Одан арғы үлкен үңгір «Жылаған атаның отырған, жатқан мекені». Осы тастың қасындағы сазбалшықтан барған адамдар алады. Бірақ сыртқа шыққанша қатып қалады. Бұны жұрт әулиенің кереметіне балайды. Үңгірден шыққандар «Жылаған атаның» суына шомылуы керек. Үңгірге жақын жарқабақтағы қуыстан анда-санда ағатын су қанша аяз болса да қыста ақпайды. Жылаған атаның мекені шыққан жері, мес түскен жер «Мес әулие» аталады. Ол жерді де жергілікті халық «киелі жер» деп санайды. Белгілі бір уақыт көлемінде ғана сыртқа шығатын судың құпиясы беймәлім. Тау ішінің терең шатқалының бір биігіне орнатылған сағанасына жету өте қиын. Басына ешбір көлік бара алмайды. Тек жаяу, жалғызаяқ тар соқпақпен, бұта-қарағанның арасымен жүріп бару қажет. Оған сүрлеу жолдың тауқыметін тартып, әбден қиналып жол азабын көріп, ауырлыққа шыдағандар ғана жетеді. Қариялар ұзын-сонар жолдың қиындығын сезіп, жыланып барғандардың тілегін әулие әруағы қабыл етіп, мақсат-мұратына жеткізетінін, келушілер алдымен ата-ана әулиеге зиярат етіп, содан соң Жылаған атаға баруы шарт екенін айтады (Тәжиев, 2011).

Жылаған ата туралы аңыздың үш нұсқасы бар. Жиі айтылатын нұсқада өрілген қысқаша оқиға желісі мынадай. «Ертеде Түркістан өңірінде Майдантал ауылында Гүрзіхан мен Шаш ана деген ерлі-зайыпты кісілер өмір сүріпті. Олар орта жасқа келгенше перзент көрмей, қатты зарығыпты. Бүкіл әулие-әмбиелердің басына түнеп, Құдайдан бала тілепті. Созақтағы Бабатаға келіп түнегенде түсінде бір ақсақал көп ұзамай балалы болатынын айтып аян береді. Көп ұзамай Шаш ана көтереді. Айы-күні жетіп босанады. Бірақ дүниеге домалақ меске ұқсайтын, басы мен аяқ-қолы жоқ бір сәби әкеледі. Екеуі елдің көзіне түсуден ұялып, таудың ішіне жырақтап кетеді. Бірнеше жыл бойы мес баланы қолдарынан

түсірмей көтеріп жүреді. Бір күні Шаш ана тасқа сүрініп құлап қалады. Сол кезде Гүржіхан қатты налып, месті жерге тастап жібереді. Мес жарылып, ішінен бір бала шығады да, қашқан бойы үңгірге кіріп кетеді. Екеуі соңынан тұра ұмтылады, бірақ жете алмайды. Сөйтіп, қанша уақыт бойы күзетіп, жалбарынып шақырса да, бала келмей қояды. Осында Гүржіхан ата мен Шаш ана ағыл-тегіл жылап, өмірлерінің соңына дейін қалады. Олардың жастары жартастан сорғалап ағып тұратын болған. Содан бұл үңгір «Жылаған ата үңгірі» деп аталып кеткен екен». Аңыз оқиғасы ежелгі түркі батыры Алып Ер Тоңғаның дүниеге келуі туралы парсы әпсанасына ұқсайды. «Түркі патшасы жас кезінде бір қызға қатты ғашық болады. Бірақ әкесі оған үйленуіне рұқсат бермейді. Сонда да баласы әкесінің батасын алмай, сүйгенін үйіне алып келеді. Біраз уақыттан кейін ханым босанып, сәби емес, қанға толы мес туады. Кіндік шешесі қапты пышақтың ұшымен тескенде қолдары шынтағына дейін қанға боялған нәресте шыға келеді. Баланы арықтың ішіне салғанда ағыс күшейіп, оны алып кетеді. Кейін әке-шешесі тауып әкеліп, балаға Афрасияб деп ат қояды» (Тәжиев, 2011, 278 б.). Мұндай ұқсастық аңыздардағы ұқсас мотивтерді аналогиялық талдау бойынша анықтауға болатынын білдіреді. Мифологияда көшпелі мотивтер ғылыми зерттеулер нысанына айналып, халықтардың ежелгі кезден бері дүниетанымының, сана-сезімінің, менталитетінің, наным-сенімдерінің көшпелі кейіпте бір-біріне өткенін, бейімделгенін айғақтап отыр.

Жылаған ата үңгірі маңынан шығатын дыбысты халық мұң, тәубе, рухтар үні сипатында түсіндіреді. Үңгір мен құдықтың маңы және осыған қатысты хикаялар адамның жан дүниесіне терең әсер етіп, мұңға батырады. Бір сәтке тарих тереңіне еніп, рухтармен сырласқандай сезімге бөленеді. Аумақтың топонимикалық көрінісі оны қалыпты тіршілік аясынан ерекшелейді. Бұл жердегі табиғи құбылыстар (судың ағуы, дыбыстардың шығуы, ауа райының құбылуы, ағаш, тас, шөптерден су тамшылауы) мәдени-діни мағына иеленіп, киелі мәтінге айналған. Аңыздың бірнеше нұсқасының қатар өмір сүруі оның бұрыннан агиографиялық сипат иеленгенін дәлелдейді. Ауызша және жазбаша дүниелерді тереңірек зерделеп, Түркістан өңірінің ескі тарихы, халықтың байырғы дүниетанымы, діни және тарихи тұлғалар, жер-су атаулары туралы құнды мәліметтер алуға мүмкіндік бар. Феноменологиялық талдау негізінде, Жылаған ата үңгірін «дыбыстық феномен» немесе «күнә-

дан тазару мекені» ретінде қарастыруға болады. Жылаған ата үңгіріне барған зияратшылар феноменологиялық қорқыныш пен таңданыстың бірігуін сезеді.

Жылаған ата үңгірі бүгінде зияратшылар мен туристердің жан-жақтан ағылып келіп, бас қосатын орнына айналғандықтан, бұл жерді тарихи-мәдени тұрғыдан реконструкциялап, халық санасындағы және бүгінгі күндегі рухани қызметтерін белгілеудің және жүзеге асырудың маңызы зор.

Ислам дінінің келуімен байланысты мекендердің социо-психологиялық функциялары: Укаша ата құдығы мен Қылуат жерасты орны

Укаша ата кесенесін феноменологиялық тұрғыдан талдасақ, «киелі кеңістік», «киелі адам» категориялары бойынша қарастыратын боламыз. Укаша ата Мұхаммед пайғамбарымыздың сахабасы. Жалпы, Мұхаммед пайғамбардың сахабаларына арналған ғибадат орындары қасиетті орындар арасында ерекше орын алады, себебі олар оның жеке басына табынуымен байланысты болды. Олардың арасында Кусам ибн Аббас, Укаш ибн Михсан, Саид ибн Әбу Уаққас және басқалары да бар.

Қоғамда әулиелерге сенім бірқатар факторлармен байланысты. Кейбір мұсылмандар киелі адамдар иеленген, олардың қабірлеріне берілетін берекенің қуатты күшіне сенеді. Әулиелер арқылы береке қарапайым адамдарға берілуі мүмкін деген сенім бар. Зиярат талаптары күрделі және қарама-қайшы мотивациялар мен сенімдер жиынтығын қамтиды. Зияратшылар әулиенің қорғауына үміттеніп, оған дұға етуге келеді, ол кейбіреулері әулиенің көмегімен аурудан айығуға сенеді. Зияратшылар тілек тілеп, дұға оқып, бұталар мен ағаштардың бұтақтарына мата шүберектерін байлайды (Muminov, 1996).

Көбінесе киелі орындарға аймақтық мәдени және экологиялық ерекшеліктеріне байланысты зиярат етеді. Солардың бірі Түркістан қаласынан 42 шақырым қашықтықта, Қаратау тауларының етегінде орналасқан Укаша ата мазары. Бұл күрделі мазар кешені, себебі оған кесене, мешіт, қасиетті құдық және тоғ мен оба қызметтерін біріктіретін діни ғимарат түріндегі киелі орын кіреді. Негізгі құрылым, кесене, тау тасынан салынған. Укаша ата жерленген жердің үстіндегі құлпытас Қазақстандағы ең үлкен құлпытастардың бірі. Құлпытаспен бірге оның ұзындығы 25 метрден асады. Укаша атаның мазары бірнеше рет қайта салынды. Кеңес дәуірінде, дінге қарсы күрес жүріп жатқан кезде киелі орын бірнеше рет қиратылған болатын. Соңғы рет 1986 жылы

дінге қарсы күрестің тағы бір науқанында барлық құрылыстар қиратылған еді. Кешен 1990 жылдардың басында қайта салынып, қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді (Маликов, 2015).

Барлық киелі жерлердің өзіндік ерекшеліктеріне орай, Укаша ата кесенесінің батыс жағында, 600 метр қашықтықта құдық орналасқан. Аңыз бойынша, мұндағы су Укаша ата қайтыс болған кезде пайда болған және ерекше емдік қасиеттерге ие. Құдық жер асты су жолдарымен Меккенің қасиетті суларымен байланысты деп есептеледі. Аңызға сәйкес, емдік суды тек таза жан иелері ғана жинай алады деседі. Зияратшылар әдетте Түркістанның киелі жерлеріне барғанда осындай сынақтардан өтеді. Тілек тілеп жатқанда, зияратшылар суды ішіп, обаға шүберек байлайды. Осындай рәсімдерді Орта Азияның басқа аймақтарында, тіпті төменгі Еділ аймақтарында да кездестіруге болады (Сызранов, 2012).

Укаша ата құдығын вертикальді ось ретінде қарастыруға болады. Яғни, құдық – вертикальді сакралды ось (axis mundi), онда үш әлемді айтуға болады: 1) жоғарғы әлем – аспан; 2) орта әлем – адам; 3) төменгі әлем – құдық түбі.

Үңгірлік культтерде вертикальдық символизм әлем құрылымының негізгі моделі ретінде қарастырылады. Оны Укаша атаның қабірі мен маңындағы құдықтан байқауға болады. Ол зияраттың жергілікті моделіне айналған.

Укаша ата жайлы аңыздардың семиотикалық құрылымын, олардың діни-идеялық мазмұнын герменевтикалық тәсіл арқылы қарастырсақ, ел аузындағы әулиеге қатысты оқиға жалаң айтылмай, нақты географиялық нысанмен байланыстырылады. Хикаятта Мұхаммед пайғамбардың сахабаларының бірі, әрі қорғаушысы болған, соңғы пайғамбардың жауырын тұсындағы мөрін сүйгеннен кейін, денесіне оқ дарымаған ешбір пенденің оғы өтпейді, қылышы кеспейтіндігі туралы баяндалады. Укаша ата тек таң намазын оқыған кезде қорғансыз қалады екен. Жаулары айлакерлікпен әйелінен сахабаның осал жерін біліп алыпты. Кәпірлер Укаша ата таң намазын оқып отырған кезде келіп басын қылышпен шауыпты. Жансыз бас 22 метр қырдың етегіне дейін домалап түскенде жер қақ айырылып құдық пайда болады. Соған түскен бас жер асты өзен арқылы ағып Мұхаммед пайғамбарға жетіпті. Зияратшыларға әулиенің шырақшылары Укаша атаның қабірінен төмендегі сол құдықты, атаның түйесінің ізі қалған тасты көрсетеді. Келушілер осы құдыққа кезекпен шелек салып су алуға әрекет етеді. Су біреулерге беріледі, біреулерге қанша мәрте

шелек салғанымен бір тамшы су ілінбейтіні бар. Мұны шелек тастап отырған адамның күнәсіне балап түсіндіреді» (Керім, Әлмұхаметов, 2021, 27 б.). Укаша ата туралы аңыздарда «азап шегуші құдай» туралы мотивтері бар, мысалы, Самарқанд қаласындағы Шахи Зинда киелі орнындағы Кусам ибн Аббастың тұлғасымен байланыстыруға болады (Саксанов, 1991).

Укаша ата кешенін салыстырмалы-дінтанулық талдау тұрғысынан қарастырғанда, зерттеуші А. Муминовтың айтуынша, алып қабірлер салу идеясы Оңтүстік Араб немесе Йемен дәстүрінен бастау алады, ол Қарахан дәуірінде (11-12 ғасырлар) Орталық Азияда салыстырмалы түрде кең таралған (Муминов, 1996). Ал зерттеуші Р. Мустафина ұзын қабірлер салуды жергілікті түркі дәстүрімен және алып әулиелер туралы аңыздармен байланыстырады (Мустафина, 1992). Укаша ата кесенесіндегідей ұзын құлпытастарды ертедегі ислам миссионерлері мен пайғамбарларының іс-әрекеттеріне немесе қабірлеріне жатқызуға болады. Оларды Орта Азияның басқа бөліктерінен де, мысалы, Самарқандта кездестіруге болады, онда Даниял пайғамбардың (Қожа Даниярдың) қабірі орналасқан, оның ұзындығы 18 метр (Маликов, 2007). Укаша ата киелі орнының атауы Түркияда Оңтүстік Шығыс Анадолыда Өккеш, Қырғызстанда Екеш ата түрінде белгілі болып отыр (Şengün, 2018). Орта Азияның басқа аймақтарында да кездеседі: Өзбекстанның Ташкент облысында және Ауғанстанның солтүстігінде, Балх аймағында. Балх аймағында Аккаши ибн Михсан әл-Асидің қабірінің үстіне кесене салынған. Кесененің жанында қасиетті көне шынар ағашы бар. Кесененің ішіндегі құлпытас Укаша атадан айырмашылығы қалыпты өлшемде. Қабірдің төрт бұрышында жарты ай пішінді қақпақтары бар төрт баған орналасқан. Мұнда қасиетті құдық жоқ, керісінше оба пішінді құрылым бар. Асылып тұрған жасыл жалауда «Қожа Аққошы Сахабаның мазары» деген жазу бар. Мазардың басында зияратшылардың тілектері жазылған үлкен кітап бар (Маликов, 2015). Ғалым Мұхаммед Салихходжи деректері бойынша, Укаша атаның зиярат ету орны Чорсудың оңтүстік-батысында, Ташкентте болған деседі. Аңыз бойынша, ол бұл жерге исламды тарату үшін келген. Ташкентте аялдаған кезде аяғының астынан бұлақ атқылаған (Султонов, 2009). Осылайша, Мұхаммед пайғамбардың серігі және сахабасы Укашаның культі Ауғанстанды қоса алғанда, Орталық Азияда кең таралған.

Тарихи-мәдени реконструкция әдісіне сәйкес, Укаша ата кешені ислам дінінің келуімен сипатталады. Себебі, Мұхаммед пайғамбардың сахабасы Укаша ибн Михсон (638 жылы қайтыс болған) Мұхаммед ибн Исмаил Бұхаридің «Хадис» кітабында аталған, яғни ол нақты тарихи тұлға болған. Ол арабтардың Бадду тайпасына жататын және ислам дінін таратуға үлкен үлес қосқан сахаба. Араб халифатында сол заманда сахабалар көптеген артықшылықтарға ие болған (Исламизация, 2013).

Қазіргі таңда сақталған ауызша дәстүрлер аймақтың ерекшелігі мен өзіндік сипатына байланысты белгілі бір айырмашылықтарға ие. Алайда Орталық Азиядағы бұл қастерлі мекендерді біріктіретін басты ортақ фактор – исламдағы құрбандық идеясы және қаза тапқан тұлғаның Мұхаммед пайғамбардың өз тарихымен байланыстырылуы саналады. Түркістан өңірінде киелі орынның қалыптасуы кездейсоқ құбылыс емес, ол тәу етуге байланысты құдыққа қатысты исламға дейінгі наным-сенімдер мен исламдық аңыз-әпсаналардың тоғысуының нәтижесінде пайда болған. Сонымен қатар, культтік-мемориалдық кешеннің қалыптасуында Қарнақ ауылында орналасқан ірі ортағасырлық діни орталықтың жақын маңда болуы да елеулі қызмет атқарған.

Қылует. Қылуетті зерттеуден бұрын, тағы да бір рет үңгір феноменіне шолып кетсек. Үңгірлердің адамның ішкі жан дүниесімен, көңіл-күйімен, мінез-кұлқымен параллельді аналогиялық көрінісі психоаналитикалық талдаулар мен түсіндірмелерге де арқау болған. Карл Густав Юнг архетиптер туралы еңбегінде жартаc, ағаш, бұлақ, әртүрлі ыдыстар мен гүлдермен (раушан, лотос) қатар үңгірді де ана архетипінің бір символы ретінде қарастырады (Юнг, 1996). Бұл тұрғыдан үңгір ана құрсағы моделін жасақтайтын рәміздік кеңістік. Аталмыш символдың функциясы қорғау, қамқорлық және қайта туу, жанару өзгеру (трансформация) үдерісі. Осы көзқарас негізінде К. Юнг: «үңгір – қайта туу орны, адам инкубацияға түсу, яғни ішкі жетілу мен жанаруды бастан кешіру үшін кіретін құпия әлем» деген анықтама береді (Юнг, 1996, 285 б.). Ол трансформация үдерісін түсіндірген кезде Құрандағы «Кәһф» («Үңгір») сүресінен мысал келтіре отырып, әрбір аятқа өзінше психологиялық интерпретация жасайды. Юнгтің ойынша, бұл сүре тұтастай алғанда қайта тірілу, жаңғыру мистериясын пайымдауға арналған. Сүреде баяндалған қиссаның негізгі мәні мынада: үңгірге – яғни әрбір адамның өз ішінде ор-

наласқан жасырын кеңістікке немесе сананың ар жағындағы түнекке енген әрбір жан бейсаналы сипатта өрбитін трансформация үдерісіне тартылады. Бейсаналы үдеріске ену арқылы адам өз түпсанасымен байланыс орнатады. Мұның нәтижесі тұлғаның жағымды немесе жағымсыз бағытта елеулі өзгеруіне әкелуі мүмкін. Патшаның қаһарынан қашып, үңгірге тығылған жеті кісі ұзақ ұйқы кезінде трансформация үдерісінен өтіп, мәңгі жас қалыпта қалады. Онда сипатталған қасиетті тұлғалардың тағдыры тыңдаушыны терең әсерге бөлейді, себебі бұл аңыз оның өз жан түкпірінде, түпсанасында жүріп жатқан ұқсас үдерістерді бейнелейді және сол арқылы түпсананың санамен қайтадан бірігуіне ықпал етеді (Юнг, 1996).

Үңгір мен оған ұқсас нысандар (жертөлелер, құдық, шұңқыр, жартаc қуыстары т.б.) символдар шоғыры кейпінде барлық діндер мен діни наным-сенімдерде дерлік ұшырасып отырады. Христиан дініне тән тау шіркеулері, жер асты құжыралар мен ислам дініндегі жер асты мешіттері, ғар (арабша غور – «шұңқырға түсу, бату») жер астына түсіп, оңаша құлшылық етудің терең мәнге ие екенін айғақтайды. Бұл адамның рухани жетілуге, толық тазаруға, кемелденуге деген қалау-ықыласын, оны тиімді жүзеге асыруды көздейтін ниетін білдіреді. Әсіресе исламдағы сопылық мектептерінен көбінесе жеке адамға қатысты діни ритуалдар мен тәжірибелердің жер асты орындарында (қылует, зауия, текке, ғар, шілдеханана) өткізілетіні және мұның белгілі бір уақытпен шектелетіні (40 күн) назар аударуға тұрарлық. Жоғарыда К.Г. Юнгтің үңгір символын тірек ете отырып, қайта жаңару үдерісін Қызыр тұлғасымен түсіндіру барысында оны негізінен ислам мистицизмімен сабақтастыратыны кездейсоқ емес (Юнг, 1996).

Тасаууф ілімінде кісінің рухани кемелденуі, нәпсінің теріс сипаттарынан арылуы, жан әлеміне үңілуі, қайта жанаруы, ішіндегі сырларды тануы, ғайып әлеміне жол ашуы үшін оңаша отырып құлшылық етуі, яғни қылуетке, шілдехананаға түсуі басты маңызға ие. Қазақстан аумағында ескі кезеңдерден қалған жер асты құлшылық орындары көптеп ұшырасады, әсіресе Түркістан өңірінде ең көнесі X-XII ғасырларға барып тірелетін қылуеттер, шілдеханалар жиі кездеседі. Түркістан, Отырар, Сайрам, Созақ, Сарыағаш, Шардара аудандарында тіркеуге алынған қылует, шілдеханалар XX ғасырдың 30 жылдарына дейін қызмет етіп, халықтың рухани сұранысын өтеп келді. Солардың ішіндегі бірегейі Түркістан қаласында орналасқан *Қылует* жер асты ме-

шіті. Бастапқыда он сегіз бөлмеден тұрған бұл жер асты мекені діни, рухани, мәдени қызмет атқарған кешен ретінде назар аудартады. Бұл жерде Қожа Ахмет Ясауи салдырған бір кісілік «Ғар» бөлмесімен бірге «Жамағатхана», «Мешіт» және «Құжыра» бөлмелері мен жуынатын, ас ішетін бөлмелер де орын алған. 1940 жылы май зауытының құрылысына пайдаланылады деген желеумен кірпіштері бұзып алынады. Бірақ скульптор А.Л. Шмидтің жанашырлығымен Қылуеттің папье-маше, қағаз бен саздан макеті жасалып қалдырылған (Қылует, 2009). Соның негізінде және археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде бұл кешен реконструкцияланып, толығымен қалпына келтірілген.

«Қылует» (арабша *خلوة* – «жалғыз қалу, оңашалану») «жүректі жансақ сенімдер мен теріс дағдылардан арылтуға» арналған жер. Түрік ғалымы Ф.Көпрүлү «Ясауи тариқатында «Қылуеттің» өзіндік маңызы мен әдебі бар. Қылуетке түсу кезінде шайтан мен нәпсіге бейім қалау, құмарлықтар мен ләззаттар жанып жоғалады. Сырттың қараңғылығынан адамның қайғы-мұңы жойылады, ішкі рухани дүниесі нұрланып тазарады және басқа да осындай нәрселерге қол жеткізе алады» дейді (Көпрүлү, 1999). Қылует қырық күнге созылады. Мұнда адам ұйқы мен тамақтан тыйылып, тәкбір, зікір (ара, алқа), кешірім дұғасын оқиды. Риязат (нәпсімен күресу), муракаба (өз-өзін бақылау), мухасаба (өзінен есеп алу), мужахада (кереметке куә болу) сияқты сопылық жолдың өзіне тән психотехникалары мен тәжірибелері жүзеге асырылады. 1914 жылы «Шура» журналында басылған бір мақалада «Әзірет Сұлтан» кесенесіне келуші сопылар жылда бір рет зұлхиджа айының алдында рәсімді түрде қылуетханаға кіреді. Соңғы жылдарға дейін бұл мақсатта бес-алты мың адам бас қосып жиналады деп жазылған (Қылует, 2009).

Қожа Ахмет Ясауидің немере інісі Мәулана Сафи уд-дин Орұң Қойлақы жазып қалдырған «Насапнама» шежіресінде Ахмет Ясауидің қарамағында елуден аса «Қылует» болғаны жазылған (Насапнама, 2022). Қожа Ахмет Ясауи жайлы аңыздарда да қылуетке түсуі жайлы баяндалады. «Қожа Ахмет Ясауи алпыс үш жасқа келген соң, «Пайғамбар жасына келдім, енді дүниенің дау-шарына араласқаным жөн болмас. Қалған ғұмырымды құлшылықпен өткізейін» деп қылуетке түсті. Мұны естіген жұрт: «Өзін қапасақа қамап не көрінген?» деп күңкілдеді. Бұл сөз медресеге енді келіп жатқан кейбір шәкірттеріне ауыр тиді. Мансұр есімді бір мүрид қылуетке барып:

- Тақсыр, адам бойы әрең сиятын қылуетке кіріптар боп, өзіңізді неге кинайсыз, кең дүние жетпеді ме? – деді. Әзірет Сұлтан үндемеді. Ымдап, қасына шақырды. Мансұр қылуетке кіріп еді, тар бөлме шексіз кең, жарық әлемге айналып шыға келді. Шәкірт таң қалып:

- Ұстаз-ау, сіз отырған жер дүниеден кең ғой, – деп таң қалды.

- Құдайдың кереметінде шек бар ма? Көкірегі кең адамға көр іші де кең болар, пейілі тар кісі үшін кең сарай тар қапасақа айналар, – депті». Тағы бір аңызда оның шәкірттеріне қылуетке қатысты берген кеңесі сақталған. «Жүректің назары Хақтың дидары болғанда дүниенің қызылжасылы, баянсыз қызықтары адамды бұрынғыдай алдамайды. Оңашада Хақпен сырласатын момынның таза жүрегі оны әулие дәрежесіне көтереді. Қылуетке түскен дәруіш ең бірінші жүрегін тәрбиелейді. Жүрек Хақтың хикметін қызықтайтын қасиетті орын. Ол жерге дүниенің арман-арзуын кіргізбейдер. Жүрек қылуетте тереңнен толғанбаса қырық күндік құлшылығы зая кетеді» (Керімбай, 2021, 65 б.). Бұл сөз сопылық жолдағы қылуетке түсудің мәні мен маңызын, қажеттілігін айқын танытады.

«Қылуетпен» қатар одан 1 шақырымдай жердегі «Құмшық ата» жер асты мешітінде де сопылардың діни рәсімдері жиі өткізілетін болған. Ел арасындағы аңыздарға қарағанда, Қожа Ахмет Ясауи жер астымен келіп, осы мешітте зікір салатын болған. Қожа Ахметтің қолында түскен нәзірді салатын құм табақ ыдысы болған дейді. Осы жерде әулие шын ықыласымен зікір салғанда тоқсан тоғыз мың машайық, сексен сегіз мың сәруар келіп отырған делінеді. Әулие айтыпты деген әңгімеде Құмшық ата тек шын ықыласымен зікір салғанда ғана көрініс беретін болған. Бұл жер астындағы оңаша екі мекеннің мазмұн-идеясы бір – Аллаға жалбарыну, мінәжат ету орны (Тәжиев, 2011).

Адамзаттың даму сатысында бірге еріп, қоса өркендеп отырған діни дүниетанымның, сенім жүйесінің кейбір элементтерінің бастапқы қайнар көзінен толықтай ажырап кетпей, қазіргі кезде де сақталып отырғаны белгілі. Алғашқы қауымдық кезеңдерге тиесілі жер асты құрылыстарын, үңгірлерді зерттеген ғалымдар онда негізінен құдіретті күштерге табыну, сиқыр, олжа мен сәттілікке ұмтылу сарынының жатқанын аңғарған. Сондықтан «біз үңгірге бас сұққанда, мыңдаған жылдар бойы қасиетті жоралғылар өткізілген киелі орынға енгендей боламыз». Бұл идея аңшылық магиясы мен мол өнім алу аясында жүзеге асырылады және үңгірде адамның

алғашқы бейнелеу өнеріне бейімі пайда болған сәттен бастап, ол киелі орын (ғибадатхана) санатына жатады дегенді білдіреді (Широков, 2022). Кейін әлемдік діндердің қалыптасу және даму кезеңіне аяқ басқанда бұл түсініктер де барынша күрделенді және жер асты орындары бұдан былай адамның оңаша құлшылық ету мекенін білдіретін жеке кеңістік ретінде қабылдана бастады.

Қорытынды

Үңгірлік культтер – тек географиялық нысандар немесе діни орындар емес, адам санасының терең қабаттарында орын алған ұжымдық бейсанадағы тұрақты рәміздердің көрінісі. Карл Юнгтің архетиптер теориясы, феноменология және герменевтика әдістері арқылы қарастырылғанда, Ақмешіт ата, Қылуат, Жылаған ата және Укаша ата нысандары:

- рухани жаңарудың кеңістігі,
- бейсаналыққа сапардың символы,
- табиғат пен адам арасындағы қастерлі байланыс нүктелері,
- мәдени жад пен этносимволдық кодты сақтаушы орталықтар негізінде қарастырылды.

Ендеше Түркістан өңіріндегі үңгірлік культтер тек тарихи-мәдени мұра емес, бүгінгі күнге дейін өз күшін жоймаған рухани – архетиптік феномен болып табылады. Олардың ежелгі кезден бері халық танымында киелі мекен деп танылуы тек табиғи, ландшафтық ерекшелігінен емес, құпияға толы, тылсым адам психологиясына айрықша әсер ететін сипатынан бастау алады. Зерттеу нәтижелері Түркістан өңіріндегі спелеомұра нысандарының табиғи ескерткіш ретіндегі маңызымен қатар, адам санасында, психологиясында және әлеуметтік тәжірибесінде ерекше феноменологиялық мәнге ие екенін көрсетті.

Феноменологиялық тұрғыдан Түркістан өңіріндегі үңгірлер мен жерасты мекендер зияратшы тәжірибесінде сакралды шекаралық кеңістік ретінде көрініс табады. Олар күнделікті тұрмыстық кеңістіктен тыс, экзистенциялық толғанысқа, өзіндік рефлексияға және рухани ізденіске жетелейтін орта қызметін атқарады. Үңгірлердің жабық қалпы мен табиғи оқшаулануы адам санасында символдық мәнге ие болып, діни-мистикалық тәжірибелердің қалыптасуына түрткі болады.

Психологиялық аспектіде спелеологиялық нысандар адамның ішкі күйіне әсер ететін ерекше орта сипат алады. Үңгірлік кеңістік катаба-

зис (төменге түсу) тәжірибесін арттырады, жеке тұлғаның эмоциялық күйін реттеуге, өзін-өзі тану үдерісін тереңдетуге және психологиялық шиеленісті төмендетуге жол ашады. Сонымен қатар, белгісіздік пен қараңғылық элементтері арқылы тұлғаның ішкі қорқыныштарын жеңу, катарсистік тәжірибе қалыптастыру әлеуетіне ие екені анықталды.

Әлеуметтік тұрғыдан спелеологиялық нысандар аймақтың тарихи жадысын, мәдени бірегейлігін және дәстүрлі дүниетанымын сақтаушы әлеуметтік институттар деп пайымдалады. Олар халықтық аңыз-әфсаналармен, зиярат ету тәжірибелерімен, ұжымдық сенімдермен тығыз байланысты болып, қоғам мүшелері арасындағы әлеуметтік байланыстарды нығайтуға түрткі болады. Сонымен қатар, бұл нысандар мәдени туризмді дамытуда, өңірдің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін арттыруда маңызды ресурс болып табылады.

Қорытындылай келе, Түркістан өңіріндегі үңгірлерді, жерасты ғибадат орындарын кешенді, пәнаралық тұрғыда зерттеу олардың табиғи мұра ғана емес, рухани-мәдени және әлеуметтік практикалық маңызы зор құбылыс екенін дәлелдейді. Зерттеу нәтижелері дінтану, философия, психология, социология салаларындағы ғылыми ізденістерге теориялық негіз болумен қатар, аймақтық мәдени саясатты қалыптастыруда және рухани-танымдық туризмді дамытуда қолданбалы маңызға ие.

Алғыс

Бұл мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан № АР27511211 «Түркістандағы киелі жерлерге қатысты аңыз-әпсаналардың аксиологиялық сипатын айқындау және жастар тәрбиесінде қолдану механизмдері» атты ғылыми жоба аясында қаржыландырылады.

Авторлар үлесі

Камалова Фәриде: зерттеу тұжырымдамасын әзірледі, негізгі бөлімді жазды, ғылыми редакциялады.

Төлегенов Мұхит: деректер іздеу, талдау, оңдеу жұмысын жасады.

Мырзабеков Мұратбек: зерттеу әдіснамасын әзірлеу, әдебиеттерге шолу, талапқа сәйкестендіру жұмысын жасады.

Белтенов Жасұлан: мақаланы техникалық талапқа, форматқа сай сәйкестендірді.

Әдебиеттер

- Akyüz, Ç. (2017). Ankara huseyin gazi tomb in the context of mountain, water, and cave cults. *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 81, 151–172. <https://www.scopus.com/pages/publications/85017633167?origin=resultslist>
- Muminov, A. (1996). *Veneration of holy sites of the Mid-Sirdarya valley: continuity and transformation in Muslim culture in Russia and Central Asia from the 18th to the early 20th centuries*. Klaus Schwarz Verlag.
- Şengün, A. (2018). Ukaşa Ata ile ilgili Anlatılan Efsaneler. *Ясауи университетінің хабаршысы*, 4, 115-121.
- Гуссерль, Э. (2008). *Идея феноменологии: Пять лекций* / пер. с нем. Н. А. Артеменко. ИЦ «Гуманитарная Академия».
- Дмитриева, Т. (1997). Пещера как целостность (к проблеме интерпретации палеолитической пещерной живописи) // *Пещерный палеолит Урала: материалы междунар. конф.* Уфа, сс. 53-56.
- Жандарбек, З., & Муминов, Ә. (2022). *Насапнама* (Иасауи жолының тарихы). South Print Corporation.
- Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: наследие Исхак-баба в нарративной и генеалогической традициях. (2013). Т. 1: *Открытие дороги для ислама. Сакральное сказание об Исхак-бабе* / Введ., сост. крит. текстов, пер. на рус. и англ. яз., коммент. и указ.: Д. ДиУис, А. К. Муминов, Д. О. Рахимжанов, Ш. Ш. Зиёдов; изд.: Д. ДиУис, А. К. Муминов. Дайк-Пресс.
- Керімбай, С., Төлеген, М., Нәби, Ә., & Тасболат, А. (2021). *Яссауи феномені*. 4-басылым. Отбасы хрестоматиясы.
- Керім, Ш., & Альмухаметов, А. (2021). Укаша ата мен Қорасан ата туралы хикаяттар. *ҚазҰУ Хабаршы. Дінтану сериясы*, 2(26), 25-32. <https://doi.org/10.26577/EJRS.2021.v26.i2.r4>
- Көпрүлү, Ф. (1999). *Қожа Ахмет Иасауи таным мен тағылымы*. Шымкент.
- Маликов, А. (2015). Святилище Укаша-ата в Южном Казахстане и его аналогии в Центральной Азии. *Археография және деректану ұлттық орталығының Хабарлары*, №2, 55-64.
- Маликов, А. (2007). *Мавзолей Ходжи Данияра*. Самарканд.
- Мустафина, Р. (1992). *Представления, культы, обряды у казахов* (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX в.). Қазақ университеті.
- Османова, Г. (2021). Мифологическое пространство в эпосе «Книга моего деда Коркута». *Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М.К. Аммосова: Серия Эпосоведение*, 3, 35-42. <https://www.scopus.com/pages/publications/85213029626?origin=resultslist>
- Саксанов, Т. (1991). *Паломничество к святым местам: традиция и современность*. Москва.
- Сейдімбеков, А. (1981). *Құңгір-құңгір күмбездер: Сұлулық туралы сырлар*. Жалын.
- Сейдімбек, А. (1997). *Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау*. Оқу құралы. Санат.
- Сызранов, А. (2012). *Аулыа* // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 5. Восточная литература.
- Султонов, У. (2009). *Мухаммад Солиххужа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари*. Тошкент.
- Тәжиев, Қ.Т. (2011). *Қазыналы Оңтүстік*. Т.22: 2-кітап: Өз әулиелер. Нұрлы Әлем.
- Түркістан – руханият бесігі. (2019). *Лингво-өлкетану энциклопедиясы*. Бірінші кітап. Нұрнама.KZ.
- Тұяқбаев, М., & Мейірман, А. (2009). *Қылуат*. «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы.
- Широков, В., & Широкова, Н. (2022). Пещера – святилище – миф: Критерии интерпретации верхнепалеолитических декорированных пещер Урала. *Уральский исторический вестник*, 2(75), 128-138. <https://www.scopus.com/pages/publications/85134700069?origin=resultslist>
- Элиаде, М. (1996). *Мифы, сновидения, мистерии*. Ваклер, Рефл-бук.
- Юнг, К. (1996). *Душа и миф: шесть архетипов*. Пер. с англ. Наукманова В.В. Государственная библиотека Украины для юношества.

References

- Gusserl', Je. (2008). *Ideja fenomenologii: Pjat' lekcij* / per. s nem. N. A. Artemenko [The Idea of Phenomenology: Five Lectures / translated from German by N. A. Artemenko]. IC «Gumanitarnaja Akademija». (in Russian)
- Dmitrieva, T. (1997). *Peshhera kak celostnost' (k probleme interpretacii paleoliticheskoy peshhernoy zhivopisi)* [The cave as a whole (on the problem of interpreting Paleolithic cave paintings)] // *Peshhernyj paleolit Urala: materialy mezhdunar. konf.* Ufa, ss. 53-56. (in Russian)
- Zhandarbek, Z., & Muminov, A. (2022). *Nasapnama* (Iasau i zholynuz tarihy) [Nasapnama (History of the Yasawi Way)]. South Print Corporation. (in Kazakh)
- Islamizacija i sakral'nye rodoslovnye v Central'noj Azii: nasledie Ishak-baba v narrativnoj i genealogicheskoy tradicijah [Islamization and Sacred Genealogies in Central Asia: The Legacy of Ishaq Baba in Narrative and Genealogical Traditions]. (2013). Т. 1: *Otkrytie dorogi dlja islama. Sakral'noe skazanie ob Ishak-babe* / Vved., sost. krit. tekstov, per. na rus. i angl. jaz., komment. i ukaz.: D. DiUis, A. K. Muminov, D. O. Rahimzhanov, Sh. Sh. Zièdov; izd.: D. DiUis, A. K. Muminov. Dajk-Press. (in Russian)
- Kerimbaj, S., Tölegen, M., Nabi, A., & Tasbolat, A. (2021). *Yassau i fenomeni*. 4-basylym [The Yassawi Phenomenon. 4th Edition]. Otbasu hrestomatijasy. (in Kazakh)
- Kerim, Sh., & Al'muhametov, A. (2021). Ukasha ata men Khorasan ata turaly hikajattar [Stories about Ukasha Ata and Khorasan Ata]. *QazUU Habarshy. Dintanu serijasy*, 2(26), 25-32. <https://doi.org/10.26577/EJRS.2021.v26.i2.r4> (in Kazakh) (in Kazakh)
- Köprülü, F. (1999). *Kh.A. Yasau i tanymy men tagylymy* [The knowledge and teachings of Khoja Akhmet Yasawi]. Shymkent. (in Kazakh)

- Malikov, A. (2015). *Svjatilishhe Ukasha-ata v Juzhnom Kazahstane i ego analogii v Central'noj Azii* [The Ukasha-ata sanctuary in Southern Kazakhstan and its analogues in Central Asia]. *Arheografija zhəne derektanu ылтық ortalығының Habarlary*, 2, 55-64. (in Russian)
- Malikov, A. (2007). *Mavzolej Hodzhi Danijara* [Mausoleum of Khoja Daniyar]. Samarkand. (in Russian)
- Mustafina, R. (1992). *Predstavljenija, kul'ty, obrjady u kazahov* (v kontekste bytovogo islama v Juzhnom Kazahstane v konce XIX-XX v.) [Representations, cults, and rituals of the Kazakhs (in the context of everyday Islam in Southern Kazakhstan in the late 19th-20th centuries)]. Qazaq universiteti, ss.85-86. (in Russian)
- Osmanova, G. (2021). Mifologicheskoe prostranstvo v jepose «Kniga moego deda Korkuta» [Mythological space in the epic “The Book of My Grandfather Korkut”]. *Vestnik Severo-Vostochnogo federal'nogo universiteta imeni M.K. Ammosova: Serija Jeposovedenie*, 3, 35-42. <https://www.scopus.com/pages/publications/85213029626?origin=resultslist> (in Russian)
- Saksanov, T. (1991). *Palomnichestvo k svjatyj mestam: tradicija i sovremennost'* [Pilgrimage to holy places: tradition and modernity]. Moskva. (in Russian)
- Sejdimbekov, A. (1981). *Kungir-kungir kumbezder: Sululyq turaly syrlar* [Dark-dark domes: Secrets of beauty]. Zhaly. (in Kazakh)
- Sejdimbek, A. (1997). *Qazaq əlemi. Jetnomədeni pajymdau* [Kazakh world. Ethnocultural perspective]. Oqu quraly. Sanat. (in Kazakh)
- Syzranov, A. (2012). *Aulja // Islam na territorii byvshej Rossijskoj imperii. Jenciklopedicheskij slovar'* [Saint // Islam on the territory of the former Russian Empire. Encyclopedic dictionary]. Vypusk 5. Vostochnaja literatura. (in Russian)
- Sultonov, U. (2009). *Muhammad Solihhuzha va uning «Tarihi zhididaji Toshkand» asari* [Muhammad Solikhhuja and his work “Tarihi jadidayi Toshkand”]. Uzbekiston. (in Uzbek)
- Şengün, A. (2018). *Ukaşa Ata ile ilgili Anlatılan Efsaneler* [Legends told about Ukasha Ata]. *Ясауи университетінің хабаршысы*, 4, 115-121. (in Turkish)
- Təzhiev, K.T. (2011). *Qazynaly Ontustik. T.22: 2-kitap: Əz əulieler* [Treasured South. Vol.22: Book 2: The Saints]. Nurly Alem. (in Kazakh)
- Turkistan – ruhanijat besigi [Turkestan – the cradle of spirituality]. (2019). *Lingvo-əlketanu jenciklopedijasy*. Birinshi kitap. Nurnama.KZ. (in Kazakh)
- Tujaqbaev, M., & Mejirman, A. (2009). *Qyluet* [Qyluet]. «Aziret Sultan» memlekettik tarihi-mədeni qoryq-murazhjay. (in Kazakh)
- Shirokov, V., & Shirokova, N. (2022). *Peshhera – svjatilishhe – mif: Kriterii interpretacii verhnepaleoliticheskikh dekorirovannyh peshher Urala* [Cave – Sanctuary – Myth: Criteria for the Interpretation of Upper Paleolithic Decorated Caves of the Urals]. *Ural'skij istoricheskij vestnik*, 2(75), 128-138. <https://www.scopus.com/pages/publications/85134700069?origin=resultslist> (in Russian)
- Eliade, M. (1996). *Mify, snovidenija, misterii* [Myths, dreams, mysteries]. Vakler, Refl-buk. (in Russian)
- Jung, K. (1996). *Dusha i mif: shest' arhetipov*. Per. s angl. Naukmanova V.V. [Soul and Myth: Six Archetypes. Translated from English by V.V. Naukmanov]. Gosudarstvennaja biblioteka Ukrainy dlja junoshestva. (in Russian)

Авторлар туралы мәлімет

- Камалова Фэриде (корреспондент автор) – PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті теология факультеті дінтану кафедрасының меңгерушісі, Түркістан, Қазақстан, e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz.
- Төлегенов Мұхит – PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті теология факультеті дінтану кафедрасының аға оқытушысы, Түркістан, Қазақстан, e-mail: mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz.
- Мырзабеков Мұратбек – философия ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті теология факультеті дінтану кафедрасының аға оқытушысы, Түркістан, Қазақстан, e-mail: muratbek.myrzabekov@ayu.edu.kz.
- Белтенев Жасұлан – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail: zhassbell@mail.ru.

Information about the authors

- Kamalova, Feride (correspondent author) – PhD, Head of the Department of Religious Sciences of the Faculty of Theology, Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz.
- Tolegenov, Mukhit – PhD, Senior lecturer of the Department of Religious Studies of the Faculty of Theology, Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz.
- Myrzabekov, Muratbek – Candidate of Philosophical Sciences, Senior lecturer of the Department of Religious Sciences of the Faculty of Theology, Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: muratbek.myrzabekov@ayu.edu.kz.
- Beltenov, Zhassulan – PhD student of the Department of Religious and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhassbell@mail.ru.

Сведения об авторах

Камалова Фэриде (автор-корреспондент) – PhD, заведующий кафедрой религиоведения факультета теологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, e-mail: feride.katalova@ayu.edu.kz.

Толегенов Мухит – PhD, старший преподаватель кафедры религиоведения факультета теологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, e-mail: mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz)

Мырзабеков Муратбек – кандидат философских наук, старший преподаватель кафедры религиоведения факультета теологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, e-mail: muratbek.myrzabekov@ayu.edu.kz.

Белтенов Жасулан – PhD докторант кафедры религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: zhassbell@mail.ru.

2026 жылы 12 қаңтарда тіркелді.
2026 жылы 20 маусымда қабылданды.

А. Әкімханов¹ , Г. Купешова^{1*} ,
Н. Анарбаев¹ , А. Хасан²

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

²Әл-Әзһар университеті, Каир, Египет

*e-mail: gulnur.kupeshova@bk.ru

«МҰСЫЛМАНШЫЛЫҚТЫҢ ТҰТҚАСЫ» ЖӘНЕ «МҰСЫЛМАНДЫҚ КІТАБЫ» ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ИМАН ҰҒЫМЫ (теологиялық салыстырмалы талдау)

Аталған мақала Ыбырай Алтынсариннің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» еңбегі мен Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық кітабы» еңбектеріндегі иман ұғымына исламтанулық салыстырмалы талдауға бағытталған. Бүгінде елімізде діни экстремизм деңгейі басылғанымен, радикализм қауіпі әлі де басты назардағы мәселе. Дін – нақты, ортақ ережелерге байланғанымен, оның жеткізілуі ұлттық ерекшеліктерді ескереді. Қазақ қоғамының мұсылманшылдығында басқа ұлттарда кезікпейтін өзіндік жол бар. Бұл ерекшеліктер мақаламызға арқау болған қос еңбекте де көрініс табады. Мақаламыздың мақсаты да сол, аталған еңбектерді талдай отырып қазақ халқының дәстүрлі исламын көрсету. Осы мақсат аясында екі еңбектегі иман ұғымын мәтіндік зерттеу арқылы жан-жақты ашықтадық. Аталған еңбектердегі иман ұғымын талдау барысында Ыбырай мен Шәкәрім дүниетанымының ортақ және ерекше тұстарын анықтадық. Сондай-ақ қос ғалымның ұстанымдарын танымал ислам ғұламаларының көзқарастарымен салыстыра талдадық. Зерттеу барысында иман ұғымының қазақ дүниетанымындағы орны өзге де зерттеушілердің пікірлерімен анықталды. Яғни қазақы дүниетанымындағы ислам, иман ұғымының түсініктік ерекшеліктері толық баяндалды. Ыбырай мен Шәкәрімнің пікірлерін ислам әлемінде танымал классикалық ақида кітаптарының авторларымен салыстыру арқылы олардың діни білімі бағаланды. Мақаламыздағы зерттеу нәтижелері қазіргі діни білім беру бағдарламаларында, отандық теологиялық ғылымды дамытуда, ұлттық тәрбие мен рухани құндылықтарды насихаттау үдерісінде практикалық қолданыс таба алады. Мақала діни радикализм мен жат ағымдарға қарсы күресте дәстүрлі ислам құндылықтарын ғылыми тұрғыдан негіздеуге және ілгерілетуге үлес қосады.

Түйін сөздер: иман ұғымы, ислам теологиясы, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы, қазақ мұсылмандық дүниетанымы

A. Akimkhanov¹, G. Kupeshova^{1*}, N. Anarbayev¹, A. Hassan²

¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

²Al-Azhar University, Cairo, Egypt

*e-mail: gulnur.kupeshova@bk.ru

The concept of faith in «The Fundamentals of Islam» and «The Book of a Muslim» (a theological comparative analysis)

This article is devoted to an Islamic comparative analysis of the concept of iman in the works of Ybyray Altynsarin "The Fundamentals of Islam" (Musylmanshylyqtyn tutqasy) and Shakarim Kudaiberdiuly "The Book of a Muslim" ("Musylmandyk Kitabyn"). Despite the fact that the level of religious extremism in our country has decreased, the threat of radicalism remains one of the major concerns problems. Although religion is based on uniform and well-defined principles, the forms of its transmission and perception take into account national characteristics. In the religious culture of the Kazakh people, there is a peculiar way of understanding Islam that is not fully found among other peoples. These features are reflected in the two works that have become the subject of our research. The purpose of the article is to identify the features of traditional Kazakh Islam through the analysis of these works. To achieve this objective, the concept of iman in both works was comprehensively revealed through textual analysis. The study revealed common and distinctive features of the worldview of Ybyray Altynsarin and Shakarim Kudaiberdiuly in the understanding of iman. In addition, the views of both thinkers were compared with the positions of well-known Islamic theologians. The meaning of the concept of iman in the Kazakh worldview has also been examined through the prism of the opinions of other researchers. Thus, the peculiarities of understanding Islam and Iman in the Kazakh spiritual tradition were revealed in

detail. A comparison of the views of Ybyray and Shakarim with the positions of the authors of classical works on the Islamic faith made it possible to assess the level of their religious knowledge and theological training. In addition, the results of the study can find practical application in modern religious education programs, in the development of domestic theological science, in the process of promoting national education and spiritual values. The article contributes to the scientific presentation of traditional Islamic values in the fight against religious radicalism and destructive movements.

Keywords: the Concept of Faith, Islamic Theology, Ybyrai Altynsarin, Shakarim Kudaiberdiuly, Kazakh Religious Thought

А. Акимханов¹, Г. Купешова^{1*}, Н. Анарбаев¹, А. Хасан²

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

²Университет аль-Азхар, Каир, Египет

*e-mail: gulnur.kupeshova@bk.ru

Понятие веры в трудах «Мусульманский пакт» и «Книга о мусульманстве» (теологический сравнительный анализ)

Данная статья направлена на сравнительный исламоведческий анализ понятия веры в трудах Ибрая Алтынсарина «Мусульманский пакт» и «Книга о мусульманстве» Шакарима Кудайбердиулы. Несмотря на то, что в настоящее время в стране уровень религиозного экстремизма снизился, угроза радикализма по-прежнему остается главной проблемой. Хотя религия основывается на единых и конкретных определенных принципах, формы ее передачи и восприятия учитывает национальные особенности. Мусульманство казахского общества имеет своеобразный путь осмысления ислама, с которым не сталкиваются другие нации. Эти особенности отражены в двух трудах, ставших предметом нашего исследования. Цель нашей статьи показать традиционный ислам казахского народа, проанализировав эти труды. В рамках поставленной цели понятие веры было всесторонне раскрыто посредством текстологического анализа. В ходе анализа понятия веры в данных работах мы выявили общие и специфические черты мировоззрения Ибрая и Шакарима. Также проанализировали позиции двух ученых в сравнении с взглядами известных исламских ученых. В ходе исследования место понятия вера в казахском мировоззрении определялось мнениями других исследователей. Таким образом, были подробно раскрыты особенности понятия ислама и веры (имана) в казахской духовной традиции. Сравнение взглядов Ибрая и Шакарима с авторами классических трудов известных в исламском мире позволило оценить уровень их религиозных знаний. Результаты исследования могут найти практическое применение в современных программах религиозного образования, развитии отечественной теологической науки, в процессе пропаганды национального образования и духовных ценностей. Статья способствует научному представлению традиционных исламских ценностей в борьбе с религиозным радикализмом и деструктивными течениями.

Ключевые слова: понятие веры, исламская теология, Ыбырай Алтынсарин, Шакарим Кудайбердиулы, казахская религиозная мысль

Кіріспе

Бүгінде ұлттық әдеби мұрадағы діни-ағартушылық бағыттағы шығармаларды зерттеу ұзақ елеусіздіктерден соң қайтадан ғылыми айналымға енуде. Кеңестік кездегі идеологиялық ұстанымдар исламдық мазмұндағы еңбектерді объективті бағалауға мүмкіндік бермей, діни мазмұндағы ұлттық құндылықтарымызды әдеби және рухани маңызы тұрғысынан толық ашылуына тосқауыл болды.

Ақын-жазушыларымыздың еңбектеріне назар аударар болсақ қазақ әдебиетінде діни мәтіндердің жиі кездесетіндігі ғылыми шындық. Осы тұрғыда қазақ жеріндегі ислам жаңа үдеріс емес, керісінше тарихи құндылық демекпіз. Радикализм қауіпі ушыққан қазіргі уқытта, ұлттық санамызға сай исламды қайта жандандыру

руханият пен ұлттық мүдде үшін өте маңызды мәселе. Ы. Алтынсарин «Мұсылманшылықтың тұтқасы» еңбегін жазудағы мақсатын түсіндіргенде де қазақ даласында діни еңбектер мен дін туралы ақпараттардың кең таралғандығын айтқан. Сонымен қатар, ғалым осы орайда аталмыш еңбекті екі мақсатта жазғандығын жеткізеді. Біріншіден, халық дінді бұрыс бағытта ұстанып кетпеуі үшін дінімізді ділімізбен ұштастыру. Екіншіден, жазудағы татар, орыс тілдерінің орынсыз көбейгендігін азайту үшін осы оқулықты құрастырғандығын жеткізеді (Алтынсарин, 1995). Ғалымның осы сөздерінен ұлттық болмыс пен діннің сабақтастығын нығайту бірінші кезекті маңызды мәселе екендігін түсіне аламыз.

Қазақы дүниетаным үшін иман ұғымы қашан да маңызды орынға ие болған. Бұл сөзімізге ұттық тарихи және әдеби мұрамыздан көптеген

мысалдар дәлел. Соның бірі, мақаламызға арқау болған «Мұсылманшылықтың тұтқасы» және «Мұсылмандық кітабы» еңбектерінде иманның мәні мен оның ұлттық санамыздағы орны ерекше аталып, жан-жақты баяндалған. Аталған екі еңбекте иман ұғымы терең ғылыми түрде баяндалып, оған қатысты тармақты мәселелер де жан-жақты жеткізілген. Аталған еңбектер тек қана ақида (сенім) мәселелерін ғана қамтып қоймай, мұсылманның білуі міндет болған фикһ (ғибадат) баптарын да қамтығандықтан бұл кітаптар ғылымхал стилінде жазылған еңбектер қатарына жатқызылады. Тек Ыбырай мен Шәкәрім еңбектері ғана емес, жалпы қазақ ағартушыларының қаламынан шыққан діни кітаптардың арабша діни кітаптардан айырмашылығы да сол. Яғни қазақ ағартушыларының діни кітаптарында ислам ілімдері жеке-жеке бөлінбей, тұтас ілім ретінде үйретілуі. Бұған Абайдың, Мәшһүр Жүсіптің еңбектерін де мысал етуге болады. Әсіресе зерттеушілердің пікірінде Шәкәрімнің діни-философиялық мұрасын Абай дәстүрінің жалғасы ретінде жиі кезігеді (Nysanbayev, 2016). Біз де осы зерттеуімізде бұл тұжырымды қуаттаймыз. Ыбырай мен Шәкәрімнің аталған қос еңбегі Абай ізін жалғастырған. Аталған екі кітапта қазақ халқының рухани және діни сауатын арттыруды көздеп, ислам дінінің сенімдік, құқықтық және моральдық негіздері мен мұсылмандық құндылықтарды тарқатып түсіндіруге тырысқанын мақаламызда ашықтаймыз. Жалпы қос еңбекте ислам дініндегі сенім мәселелері мен иман шарттары, шариғи үкімдердің түсіндірмесі, ислам құқығының ішіндегі құлшылық мәселелері, мұғамалат (отбасы фикһы, саудасаттық, адам құқығы) мәселелері, аңшылықтың үкімдері, ар/ахлақ ілімі сияқты тақырыптар кеңінен талданған. Алайда, бұл мақаламызда аталған еңбектердегі тек иман концепті теологиялық тұрғыдан салыстырмалы талдаймыз. Салыстыру нәтижесінде екі автордың діни танымы мен методологиялық тәсілдеріне баға беруді мақсат тұттық. Мақаланың басты нысаны зерттеу объектісіндегі сенім мәселелерін ашықтау. Нәтижесінде қазақ халқының дәстүрлі діни дүниетанымындағы ақида негіздерінің көрінісін айқындау.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Ы. Алтынсариннің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» еңбегіндегі мұсылман ағартушылығы» атты еңбегінде Э. Сейсенбиева, Қ. Мәдібаева,

А. Юсупов сынды зерттеушілер Ш. Сәтбаеваның зерттеулеріне сүйенгені әрі онда қазақ қоғамындағы дін мен дәстүрдің өзара байланысын талдағаны байқалады. Халық арасындағы «иманды», «иманжүзді» ұғымдарын және Абайдың «Кімнің ұяты жоқ болса, соның иманы да жоқ» деген тұжырымын мысалға келтіреді. Осы арқылы қазақ халқының исламды қабылдаудағы өзіндік ерекшеліктері болғанын көрсетеді. Зерттеулерді салыстырмалы түрде талдау барысында Ш. Сәтбаева еңбегінде Ы. Алтынсарин мұрасының татар ағартушылары мен ғалымдарының ықпалы аясында қарастырылғаны байқалады. Сонымен қатар, зерттеу барысында екі ойшылдың шығармашылығы мен дүниетанымына арналған бірқатар зерттеулер оқылды. Соның бірі, Е.П. Поназдыреваның Ыбырайдың ағартушылығына қатысты зерттеуі. Бұдан тыс Н.К. Балтабаев және К.Т. Бименовтың еңбектері де қаралды. Сондай-ақ, Б.А. Аманиязованың зерттеуі және Ә.Н. Нысанбаев, Е.Б. Сыдықов, Е.А. Құрманбаевтың ағылшын тіліндегі халықаралық ғылыми мақаласы Шәкәрімнің философиялық қырын ашуға негіз болды. Ал исламтанулық зерттеулер қатарын Н.А. Смагуловтың Шәкәрімнің мұсылман ғалымы ретінде танылған диссертациялық жұмысындағы кей тұжырымдар толықтырды. Зерттеулерге назар аударар болсақ, ғылыми айналымда Шәкәрім философиясы кең қаралып, ал Ыбырайдың білім беру жүйедегі орны жиі қаралатындығы байқалады. Шәкәрімнің діни-этикалық ұстанымдарына қатысты ізденіс барысында А. Айтбаеваның да диссертациялық жұмысы қаралды. Автор аталған жұмыста ойшылдың діни-этикалық ұстанымдарының тарихи негіздерін талдап, «Мұсылмандық кітаптағы» сенім мәселелеріне тоқталады. Сонымен қатар Шәкәрімнің моральдық қағидаларын қазақ қоғамының рухани болмысымен сабақтастыра қарастырады. Шәкәрімтану саласындағы елеулі зерттеулердің бірі – Р.Б. Омарғазиннің 2006 жылы жарық көрген монографиясы. Еңбекте «Үш анықтағы» діни-философиялық ойлар жүйеленіп, адам, таным және сенім мәселелерінің өзара байланысы сараланған. Әдебиеттерге жасалған шолу көрсеткендей, екі ағартушының мұрасы ғылыми айналымда жеткілікті дәрежеде қарастырылғанымен, зерттеулердің басым бөлігі олардың ағартушылық қызметі мен философиялық көзқарастарына арналған. Ал иман ұғымын арнайы нысан етіп алып, оны екі еңбектің аясында салыстырмалы түрде талдау мәселесі жеткілікті деңгейде зерт-

телмеген. Сондықтан бұл жұмыста Ыбырай Алтынсариннің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» және Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық кітабындағы» иман түсінігі салыстырылып, исламдық ғылыми дәстүрдегі көзқарастармен сабақтастырыла қарастырылады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Бұл мақалада Ыбырай Алтынсарин мен Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларындағы иман ұғымын теологиялық тұрғыдан қарастыру үшін ең алдымен мәтіндік талдау әдісі қолданылып, әр еңбектегі иманға қатысты негізгі тұжырымдар іріктелді. Зерттеудегі тұжырымдар ханафи-матуриди сенім мектебінің теориялық қағидалары негізінде сараланды. Талдауда семантикалық және интерпретациялық компаративистикалық, жіктеу әдіс-тәсілдері қолданылды. Мақалада классикалық діни еңбектер мен заманауи исламтану әдебиеттері негізге алынды. Талдау арқылы аталмыш еңбектердегі иман түсінігінің дәстүрлі ислам аясындағы орны айқындалды. Зерттеуде ғылыми қорытындыларды жүйелеу кезінде индуктивтік және дедуктивтік тәсілдер қолданылды. Нәтижесінде жалпы ұғымнан жеке түсінікке және кей тұста жалқы түсініктен жалпы ұғым шығару арқылы қорытындылар жасалды.

Нәтижелер және талқылама

Екі еңбектің жалпы мазмұны мен жазылу жүйесі ислам ғылымдарының реттілік жүйесіне, сондай-ақ көптеген мұршид ғалымдар ислам дінін бастан-аяқ талдап түсіндіруде басшылыққа алған Жәбірейіл хадисі деп аталатын мәшһүр хадистің мазмұнына сай деуге болады. Аталған хадисте ислам дінінің үш тағаны - «иман», «ислам» және «ихсан» қамтылған. Біздің зерттеу объектіміз бұл хадисте «иман» деп аталған. Хадистегі «иман» сөзі діндегі сенім мәселелерін, соның ішінде иман шарттарын және сол шарттарға қатысты бірқатар сенім мәселелерін толық қамтиды. Сол себепті, «Мұсылманшылықтың тұтқасы» мен «Мұсылмандық кітабын» қазақ тілінде жазылған алғашқы ғылымхал деуге болады (Смагулов, 2025). Қазақ тілінде ғылымхал үлгісінде еңбек жазудағы мақсаты мен себебін Ы. Алтынсарин кітаптың кіріспе бөлімінде былай баяндаған: «Мұның соңында бұл кітапты жазып шығарған себебіміз, әркімге мәлім Кәләм шәриф (Құран Кәрім) һәм үлкен ғылыми кітаптар араб тілінде жазылуы. Араб тілін әркімге

білмек һәм қиын һәм көп қара халыққа мүмкін де емес. Мұнан ғайри (бұдан бөлек) және сөздері де не араб, не парсы тілінде болып, әр жұрттың лұғаты (тілі) бөлек болуынан көп оқымаған адамдар аят, хадисте бұйырылған һәм әр мұсылманға керекті қысқа ғылымдарды да білуге қадыр бола алмады» (Алтынсарин, 2014, 4 б.). Ш. Құдайбердіұлы да «Мұсылмандық кітабын» жазудағы мақсатын кітаптың кіріспесінде былай баяндаған: «Алла Тағала барша адам баласына бір Алла Тағаланың барлығын, бірлігін һәм өзін жаратқан иесі екенін біліп иман келтіріп, құлшылық қылсын деп жаратқан. Аятта: «Жын менен адамдарды құлшылық қылсын деп жараттым», - деген. Солайша құлшылық үшін жаралғанды. Оқығандарыңыз кітаптан, оқымағандарыңыз молдалардан естіп білген шығарсыздар. Олай да болса біздің қазақ халқының өз тіліменен жазайын деп ойландым. Бұл кітап әрбір қазақ оқуға оңай болып әрі өзіме сауап болар ма екен деп Алла Тағаланың рахметінен үміт еттім. Әумин» (Құдайбердіұлы, 2024, 3 б.). Осы сөзінің артынша: «Енді (бәрінен) бұрын иман турасын анықтап білу керек. Сол себептен ұлы иман турасын шамам келгенше ұқтырайын», - деп алдымен иман ұғымы мен иманның түпкі мәнін түсіндіруге көшеді (Құдайбердіұлы, 2024, 12 б.).

Біз бұл зерттеуде аталған қос еңбектегі иман ұғымы мен иманның түпкі мәні бойынша салыстырмалы талдау жасайтын боламыз. «Мұсылманшылықтың тұтқасы» кітабында кіріспе сөзден кейін алдымен шынайы иманның түпкі мәні мен шын мүмін болу үшін иман сөзін түсініп айту керектігі және діндегі әуелгі парыздың иман екендігі айтылады. Одан кейін иман мен діндегі парыз амалдардың арақатынасы және амалдардың парыздығына иман келтіру мәселесі мен иманда күмәнға бойалдырмау керектігі айтылады. Соңында иманның түрлері мен дәлелдері баяндалады. «Мұсылмандық кітабында» иман сөзінің мағынасын біліп, түсініп айту мәселесінен бастап, күр тілмен айтудың иман болмайтындығы айтылып, артынша иманның орны жүрек екендігіне баса назар аударылады. Осыдан соң иман сөзін үнемі айтып жүрудің, яғни иманды жаңалап тұру керектігін айтып, шынайы имансыз амалдың қабыл болмайтындығын айта келе, артынша иманның шарттарын баяндауға көшеді (Құдайбердіұлы, 2024).

Аталған екі еңбекте де иман ұғымы мен иманның түпкі мәні (хақиқат әл-иман) ханафи-матуриди мектебі негізінде түсіндіріледі. Матуридилік сенім бойынша «Иманның орны

жүректе, сондықтан да иманның түпкі мәні - Алланың бар, жалғыз және барлық есім-сипаттарында мінсіз екенін және Елші-пайғамбарының хақ екенін жүрекпен растап, сену (тасдиқ бил-қалб)» (Әл-Матуриди, 2005, 373-390 бб.). Ал, ауызбен иман сөзін айту - жалпы ханафи мәзһабы бойынша иманның екінші рүкіні саналады, яки Имам Матуриди айтқандай иманның шарты, яғни адамның мүмін саналып, мұсылмандық құқыққа ие болуының шарты (шарту ижра әл-ахкәм) болады. Жүректе сенім (тасдиқ) болмай құр ауызбен кәлима айтумен иман болмайды (Әкімханов, 2019). Қорыта айтқанда, ханафи-матуриди мектебі бойынша иман жүрекпен және кәлима айтумен жүзеге асады, діндегі парыз амалдар (амал бил-әркән) иманға жатпайды. «Мұсылманшылықтың тұтқасы» кітабында автор иманның түпкі мәнін осы ханафи-матуриділік ұстаным тұрғысынан түсіндіріп былай деген: «Иманның екі мағынасы бар: бірі – тіл мағынасы. Тіл мағынасы дегеніміз – әркім тілмен айтып растамақ. Мәселен, мұсылманшылығымызға бас куәлік – сөзіміз немесе араб тілінше шәһәда – иманымыз «әшһәду ән лә иләһә иллаллаһ уә әшһәду әннә Мұхаммәдән абдуһу уә расулүһу» болса керек. Яғни куәлік беремін: Жоқ-ты бір Құдайдан бөтен құдай және куәлік беремін, Мұхаммед оның құлы һәм елшісі екендігіне деп, шарифат мағынасы растағанда ол иманды көңілмен (яғни, жүрекпен) растамақ. Бұл растамақ (тасдиқ) дегеніміз, жалғыз «Құдай Тағала бар, Мұхаммед хақ пайғамбар» деп айту ғана емес, пайғамбарды хақ деп біліп һәм ол пайғамбарымыз әләйһис-сәләмнің Алла Тағала жанбуан алып келген қанша парыз бұйрықтары болса, мәселен, намаз, руза рәушті, осылардың бәрін де тілмен рас деп айтып һәм шын көңілмен (жүрекпен) растығына сенбек» (Алтынсарин, 2014, 7 б.). Шәкәрім Құдайбердіұлы да аталған еңбегінде иманның түпкі мәнінің жүректегі сенім мен тілдегі кәлима екенін айтып, былай деген: «Иман деген Алла Тағаланың барлығына, бірлігіне, онан басқа Алла жоқтығына, Құран сөзінің бәрі шындығына анық ықыласпенен (жүрекпен) нанбақ. Иман айтқанда «Лә иләһә илл-Алла Мұхаммаду расул Алла» дейміз, оның мағынасы: «Бір Құдайдан басқа құдай жоқ және Мұхаммед ғалейһи әссәләм Алла Тағаланың бізге тура жолды көрсетуге жіберген басшысы» деген болады (Құдайбердіұлы, 2024, 13 б.). Міне осылайша, екі еңбекте де иманның түпкі мәні ханафи-матуриди мәзһабы бойынша пайымдалып, діндегі амалдар иманың түпкі мәніне қосылмай бөлек

қарастырылған. Ал өзге үш мәзһабтың негізін қалаған Имам Мәлик, Имам Шәфиғи және Имам Ахметтің және жалпы әһлі хадис мектебінің көзқарасы бойынша иманның түпкі мәні үш бірдей негізді, яғни жүрекпен сену, иман сөзін айту және діндегі міндетті амалдарды орындауды қамтиды. Мәлики, Шәфиғи мәзһабтары, имам әл-Әузағи сынды екінші топ «Амал – имандың мағынасына кіреді», - деп қабыл етеді. Бұл ұстаным көпшілік мутакаллимдер мен мухаддистерден, «Шархул мақасид», «Шархул ақайд» кітаптарынан жеткен хабар (Мулла Али Қари, 2020, 96 б.). Дегенмен, аталған ғұламалар мен әһлі хадис мектебі өкілдері діндегі міндетті амалдарды иманның түпкі мәніне қосқанымен, харижилер мен мұғтазилалар сынды парыз амалдарды тәркеткен мүмінді күпірлікпен және имансыздықпен айыптамайды, өйткені олар діни амалдарға иманның кемелдігінің шарты деп қараған. Ал харижилер мен мұғтазилалар болса, діни амалдарды иманның дұрыс болуының шарты деп түсініп, сәйкесінше парыз амалдарды орындамаған мүміндерді күпірлікпен әрі имансыздықпен айыптаған болатын (Әкімханов, 2019). Міне сол себепті, Имам Ағзам өз заманында белең алып, мұсылмандар арасында үлкен бүлік тудырған осындай тәкфирлік құбылысқа қарсы жауап ретінде, «иман амал емес, амал да иман емес», - деген мызғымас ұстанымын алға тартып, соны теологиялық тұрғыдан дәлелдеген (Әкмалуддин Мухаммед Әл-Бәбәрти әл-Ханафи, 2009, 75 б.). Сол үшін оған өзінің діни-идеялық оппоненттері тарапынан діни амалдарға немқұрайлы қарайтын «муржия» деген лайықсыз лақап тағылып, жөнсіз жала жабылған. Бұған байланнысты Имам Ағзамның өзі «ар-Рисәлә» атты еңбегінде діни-ғылыми тұрғыдан нақты жауап берген. Сондай-ақ Имам Ағзамның діни және ғылыми жолы өзіне тағылған «муржия» лақабының мүлдем орынсыз екенін іс жүзінде көрсеткен ең үлкен дәлел болды (Әбу Ханифа, 2009). Имам Ағзамның діни ілімін ұстанған қазақ халқының діни танымында мұсылманды парыз амалдар тұрғысынан бағалап, оларды орындамаған жағдайда күпірлікпен айыптау орын алмаған. Харижилер: «Діндегі парыз амалдарды орындамаған мүміндер кәпір болады», - деп үкім айтқан (Әш-Шахристани, 1992, 114-118 бб.). Ал, мұғтазилалар: «Ондай мүмін кәпір болмайды, бірақ иманынан айырылады, егер сол күйі дүниеден озса, кәпірлермен бірге мәңгі-бақи тозақта қалады», - деп кескінді үкім айтқан (Қади Абдулжаббар, 1965, 697-705 бб.).

Қазіргі батыстық исламтану зерттеулерінде де матуриди мектебінің иманды ең алдымен жүрекпен бекіту (ішкі растау) ретінде түсіндіргені және амалды иманның мәнінен бөлек қарастырғаны атап көрсетіледі (Рудольф, 2015). Ульрих Рудольф матуриди мектебінің сунниттік теологиядағы ерекшелігі иман мәселесінде сенім мен амалды ажырата қарастыруында екенін және бұл ұстаным кейінгі ханафи-матуриди мектебінің негізгі белгілерінің біріне айналғанын көрсетеді.

Ханафи-матуриди ғалымдарының ұстанымы бойынша, «иман» мен «амал» арақатынасы - діндегі ғибадаттар мен игі істердің қабыл болуының басты шарты жүрек пен тілдегі иман екендігі тұрғысынан және діндегі намаз, ораза, зекет және қажылық сынды міндетті амалдардың парызығына иман келтіру тұрғысынан тұжырымдалады. Сондықтан да, діндегі парыздығы кесімді болған амалдарға иман келтіру мұсылмандықтың басты шарттарының бірі болады (Ән-Нәсәфи, 2011). Яғни, кез-келген парыз амалдың парыздығын жоққа шығару күпірлік болады. Осы мәселеге қатысты Ы. Алтынсарин былай деген: «Бірақ әрбір жақсы амалдардың да асыл түбі иманнан, яғни инанудан келеді. Имансыз еткен жақсылықтың пайдасы жоқ. Мәселен, біреу намаз оқыса да, ол намаздың керектігін көңілі дұрыстамаса, әлбетте, ол намаз болып табылмас», сондай-ақ: «Бұл растамақ дегеніміз, жалғыз «Құдай Тағала бар, Мұхаммед хақ пайғамбар» деп айту ғана емес, пайғамбарды хақ деп біліп һәм ол пайғамбарымыз алейһис-сәләмнің Алла Тағала жанбунан алып келген қанша парыз бұйрықтары болса, мәселен, намаз, руза рәуішті, осылардың бәрін де тілмен рас деп айтып һәм шын көңілмен растығына сенбек. Мәселен, біреу Құдай Тағаланың жанбунан алып келген намаз, руза рәуішті бұйрықтарды растамаса немесе растығына көңілі бос болып шек кылса да кәпір болар». Дегенмен, парыз амалдың парыздығына иман келтірген соң, оны жалқаулық немесе немқұрайлықпен орындамаған адам кәпір болмайды, күнәһар болады. Ал амалдардың қабыл болуының басты шарты жүрек пен тілдегі иман екендігіне қатысты Мұсылмандық кітабында: «Егер де иман дұрыс болмаса, қанша құлшылық, ғибадат қылынса да, ол қабыл болмайды», - деп айтылған (Алтынсарин, 2014, 6-7 бб.).

Аталған қос еңбекте иманға қатысты айтылған тағы бір маңызды мәселе, иман сөзін айтқан адамның иманы қабыл болуы үшін айтқан сөзінің мағынасын біліп, түсініп айтуы керектігі.

Бұл шартты Ы. Алтынсарин кітабында: «Мүмін мұсылманның мұсылман аталуы құр мұсылман киімін киіп, мұсылман арасында жүргеннен емес. Әуелі иманды болып, ол иман деген не екеніне түсініп, түсінген соң сол иман ішіндегі сөздерді шексіз шын көңілмен дұрыс деп білген кісіні мұсылман деп атайды», - деп түсіндірген (Алтынсарин, 2014, 6 б.). «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің иман бөлімінде кәлиманың арабша нұсқасы мен қазақша мағынасын келтірген соң, артынша: «Мұны мағынасын білмей құры айтқаныңменен иман болмайды», - деген (Құдайбердіұлы, 2014, 13 б.). Бұл шартты классикалық дәуірде жазылған ақида және фикһ кітаптарынан кездестіруге болады. Мысалы Әбу-л-Муғин ән-Нәсәфи өзінің Бахру-л-кәләм атты еңбегінде Имам Мұхаммед әш-Шайбанидің әл-Жәмиғ әл-Кәбир атты кітабына сілтеме жасап, мына сөзді келтірген: «Қайсыбір адам жас әйелге үйленгенде ол кәмелетке толып, бой жетсе, одан иманның шарттары жайлы сұралады, егер ол иман шарттарын сипаттап айтып берсе, оның әйелі болады, (яғни неке дұрыс болады). Ал егер білмесе немесе «білмеймін» деп айтса, онда одан толығымен ажырайды». Имам ән-Нәсәфи Имам Мұхаммедтің осы сөзін келтірген соң: «Алайда біз былай дейміз: Сол жас әйелге иманның шарттары сипатталып айтылады, егер ол сол шарттарды ұғып білсе, оның әйелі болады, ал егер сонда да ұғып білмесе, немесе ұқпай «білмеймін» деп айтса, одан толығымен ажырайды», - деп, иман шарттарын ұқпаған, білмеген қызға алдымен оларды айтып, түсіндіру керектігін, егер сонда да түсінбесе, онда оның әйелдікке жарамайтынын айтқан (Әбу-л-Муғин ән-Нәсәфи, 2000). Мұнда оның әйелдікке жарамауы мүмін-мұсылман болмағандығы себепті, яғни иман сөзі мен иман шарттарын білмегендігі, тіпті өзіне айтып білдірілген күннің өзінде ұқпағандығы себепті болып тұр.

Ш. Құдайбердіұлы иманның «жеті рүкіні бар», - деп иманның шарттарын Ханафи мәзһабының үрдісімен баяндайды (Құдайбердіұлы, 2024, 13 б.). Ал, Ы. Алтынсарин де дәл солай иманның жеті бірдей шартын тізіп жазады, яғни иманның алтыншы шартынан кейін өлімнен соң қайта тірілудің хақ екеніне сенеміз дейді (Алтынсарин, 2014, 8 б.). Бұл жетінші шартты ғалымдарымыз өлімнен кейін қайта тірілу тек қана рухани тұрғыдан болады деп сенген мұсылман философтарға жауап ретінде, қайта тірілудің рухпен, тәнмен бірге болатындығына баса назар аудару мақсатында ерекшелеп айтса керек,

әйтпесе қайта тірілудің иманның бесінші шарты болған ақыретке сенудің аясында пайымдалатындығы белгілі.

Иман ұғымы бойынша осы тұсқа дейін айтылған барлық мәселелердің екі кітапта бірдей айтылғанын көрдік. Ендігі кезекте біреуінде айтылып, екіншісінде айтылмаған жекелеген мәселелерге келсек, Ш. Құдайбердіұлы «Мұсылмандық кітабында» әрқашан шын ықыласпен нанып, иман айтып жүру керектігін айтады және бұл сөзін: «Әй, достар! Осы иманды әрқашан айтып, салақ болмай жүру керек», - деп қайталап, нақтылайды (Құдайбердіұлы, 2024, 13-14 бб.). Бұл сөзінің астарында Мұхаммед пайғамбардың сахабаларына «лә иләһә илл-Алла» сөзін көп айтып, имандарынды жаңартып жүріңдер деген өсиеті жатқанын аңғаруға болады. Иә, иманды жаңартып түру өте маңызды мәселе, өйткені басқа бір хадисте: «Көкіректеріндегі иман бейне бір киімнің тозғанындай тозады...», - деп айтқан (Нәсируддин әл-Әлбәни, 2004. Хадис нөмірі: 988 (сахих: 1585).

1-кесте

Иман мәселелері бойынша екі автордың ұстанымдары

Мәселе	Ы. Алтынсарин	Ш. Құдайбердіұлы
Иманның мәні	Тасдиқ бил-қалб	Тасдиқ бил-қалб
Тілмен айту	Шарт	Шарт
Мағрифа	Міндет	Міндет
Амал	Иманнан бөлек	Иманнан бөлек
Иман шарттары	7	7
Иман жаңарту	Аз айтылған	Аса назар аударған

«Мұсылманшылықтың тұтқасы» кітабында иманның дәреже тұрғысынан үш түрлі болатындығы айтылған. Атап айтқанда, ең жоғарғысы «тахқиқи» иман, одан кейінгі «истидләли» иман, ең төменгі деңгейі «тақлиди» иман екендігі айтылады. «Тахқиқи» иман - ең кәміл, мызғымас иман. Басқаша айтқанда, әулие-әнбиелердің иманы. Иманның бұл деңгейін Ы. Алтынсарин былай сипаттаған: «Бұл иман тахқиқи дегеніміз сондай иман хазірет Расул Алла Тағаланың жан-бунан алып келген бұйрықтарын бекер деп бүтін дүние жұрты сөйлеп тұрса да, ол жақсы адам сол растаған қалпынан көңілі заррадай қозғалып қайтпас. Бұл иман – кәміл иман, Құдай Тағала қасында зор мәртебедегі адамдардың иманындай» (Алтынсарин, 2014, 7 б.).

«Тахқиқи» иманнан кейінгі деңгейде «истидләли» иман келеді. «Истидләли» иман - дәлел-дәйекке негізделген иман. Мұны Ы. Алтынсарин: «Екінші түрі - иман истидләли деген. Құдай Тәбарака уә Тағаланың барлығын һәм бірлігін дәлелменен, ақылмен ойлап болып рас түтуды айтады...», - деп түсіндірген (Алтынсарин, 2014, 7 б.). Дәлелдің өзі екі деңгейден тұрады, «ижмәли» дәлел және «тафсили» дәлел. «Ижмәли» дәлелге кез-келген адам ақыл-ойымен пайымдап, тұжырымдай алатын жалпылама дәлелдер жатады. Мысалы жаратылысқа, соның ішінде ғарышқа, тау-тасқа, табиғатқа, ондағы жан-жануарларға қарап, ой жүгіртіп, соның бәрін жасаған күдіретті күштің бар екенін пайымдау сынды. Сондай-ақ кез-келген сау ақыл иесі қабылдайтын қарапайым логикалық қисынды дәлелдерді де «ижмәли» дәлелге жатқызуға болады. Мысалы, ешнәрсе өздігінен жоқтан бар болмайды, кез-келген нәрсенің жасаған иесі болады, деп кез-келген нәрсені алға тарта отырып, Жаратушының бар екеніне қатысты қисынды дәлел келтіруге болады. Ал «тафсили» дәлел деп, пәлсапалық терең һәм күрделі ой-тұжырымдар тізбектері арқылы алға тартылатын рационалды дәлелдерді айтамыз. Дәлелдің бұл түріне философтар қолданған «имкән» дәлелі мен мутәкәллимдер қолданған «худус» дәлелін жатқызуға болады. Мутәкәллим ғалымдардың ұстанымы бойынша, әрбір саналы мұсылманға ең төменгі деңгейдегі тақлиди иманнан жоқ дегенде, «ижмәли» дәлелге негізделген «истидләли» иман деңгейіне көтерілу міндетті болады. Ыбырай Алтынсарин бұл ұстанымды: «Бұл рәуиште иман келтірмек әркімге уәжіп, уәжіпті орнына келтірмегендер күнәһар болар», - деп жеткізген (Алтынсарин, 2014, 8 б.). Өйткені «тақлиди» иман - дәлел-дәйексіз, білімсіз құры еліктеушінің иманы. Ондай иман иесінен не үшін мұсылмансың, деп сұралса, ата-анам, ата-бабам мұсылман дегеннен басқа айтар жауабы да, дәлел-дәйегі де болмайды. Сондықтан ондай иманға әркез қауіп төніп тұрады, кез-келген уақытта күмән ұялауы мүмкін. Сондықтан да, ғалымдарымыз дін-иманның негіздері мен дәлелдерін үйренбей, білмей өмір бойы «тақлиди» иманмен жүрген мұсылман күнәһар болады деген. Дегенмен, жалпы әһлі сүннет ғалымдары тақлиди иманның қабыл болатындығына бір ауыздан келіскен (Сирожиддин әл-Ғазнауи, 2009, 36-38 бб.). Бірақ оның қабыл болуының бір шарты бар. Ол - «тақлид» табанды болу керек деген шарт. Егер «тақлиди» иманда табандылық болмаса, ондай солқылдақ,

күмәншіл иман қабыл болмайды. Мұны Ы. Алтынсарин былай баяндаған: «Үшінші бір түрі - иман тақлиди. Бұл иман – өз ақылымен Құдайды танымайынша, ата-бабаларының ұстап келе жатқан жолы ғой деп иман келтіргендердің иманы болар. Әрине, бұл иман надан халықта болады, соның үшін ең әлсізірегі болса керек. Өзі еш нәрсеге түсінбей, біреудің сөзіне, мысалына еріп іс етуші кісі және бір айыпты шайтандай азғырушыға жолықса, бұл азғырушыға және еріп кетіп, діннен шығуы да жеңіл болғаны үшін. Бірақ осылайша әлсіз, қауіп-қатері көбірек иман болса да, Құдай Тәбаракка уә Тағала бұл иманды да дұрыс деген», - деп, Құдай Тағаланың дәрегейінде қабыл болатын табанды «тақлиди» иманды меңзеген. (Алтынсарин, 2014, 8 б.). Ал тақлиди иманның табанды, яки солқылдақ екенін қалай анықтаймыз дегенде, ғалымдарымыз «тақлиди» иман иесіне қарапайым сұрақ қою арқылы анықтаймыз деген. Яғни, ата-анасы және ата-бабасы мұсылман болғаны үшін өзін мұсылман санайтын адамнан: «Егер сенің әкең немесе анаң, яки екеуі бірдей ата-бабасының дінін тастап, өзге дінге өтіп кетсе, сен де солармен бірге кетесің бе, әлде ата-бабаңның дініне берік болып қаласың ба?», деп сұралады. Егер ол: «Жоқ, ата-бабамның дінінде қалам», деп кесімді жауап айтып, иманында табандылық танытса, оның иманы қабыл болатын «тақлиди» иманға жатады. Ал егер «білмеймін, көремін, бәлкім ата-анаммен бірге өзге дінге өтемін», дегендей иманда күмәншілдік пен солқылдақтық танытатын болса, ондай табансыз «тақлиди» иман қабыл болмайды.

Иман ұғымының қазақ тіліндегі семантикалық қолданысы өте кең. Ыбырай мен Шәкәрім кәләм ілімімен классикалық бағытта түсіндірсе, қазақ халдық күнделікті өмірде бұл ұғымды әлдеқайда кең мағына қолданғандығы мәлім. Қазақ дүниетанымында иман сөзін қолданып құралған бірнеше теңеулер бар. Мысалы: иманды адам, иманжүзді адам, имансыз, иманы жолдас болсын, иман үйіру, т.б. (Қайдар, 2013; Бабалар сөзі, 2011). Осыдан-ақ, иман сөзінің қазақ лексикасы мен этномәдениетіне терең сіңген ұғым екендігін көре аламыз. Яғни, кәләм ілімінде иман – жүректегі сенім болса, қазақы түсініктегі иман – сеніммен қатар ар, ұят, адамгершілік, мінез түсінігін де білдіреді.

Қорытынды және тұжырымдама

Қазақтың дәстүрлі діни санысында иман ұғымы классикалық ханафи-матуриди теоло-

гиясындағы сенім мағынасын сақтай отырып, этикалық-моральдық мазмұнмен толыға түскен. «Мұсылманшылықтың тұтқасы» және «Мұсылмандық кітабы» атты қос еңбектегі иман ұғымы және иманның түпкі мәні мен ақиқаты жайлы ой-тұжырымдардың ханафи-матуриди мәзһабының ұстанымдарына сай жазылғанын көрдік. Аталған екі еңбектің ең басты діни-идеялық құндылығы да осы деп айтуға болады. Зерттеу барысында екі еңбекте де кәләм ілімі аясында қалыптасқан ханафи мәзһабы ғалымдарының классикалық еңбектеріне тән теологиялық ұғымдар мен әдіснамалық тәсілдердің көрініс тапқаны байқалды. Зерттей келе аталған екі еңбек те классикалық ақида кітапынан ханафи-матуридилік мектепке тән деп бағаланады. Еліктеуші иманның белгілі бір деңгейде жарамды деп саналуы да бұған дәлел бола алады. Сондай-ақ, аталған қос еңбекте иман шарттарының да жетеу деп айтылуы да классикалық ханафи-матуридилік бағытқа тән. Иманның тақлиди, истидләли, тахқиқи деп бөліп қаралуы бұл еңбектердің жәй танымдық кітап емес, ғылыми терең еңбектер екендігін көрсетеді. Бұл еңбектер шарх (баян) стилі емес, мәтіндік стильге жақын жазылғандығы да байқалады. Және де ғалымдардың ақидалық кей терминдерді аудармай қолдануы және Құран аяттарын да арабша қалдыруы сол кездегі діни сауаттың деңгейін көрсетеді. Жалпы алғанда бұл еңбектер мектептік тұрғыдан басқа ханафи-матуридилік еңбектерден ерекшеленбейді. Алайда, жеткізу тұрғысында ерекшеліктер бар. Мысалы, иман ұғымын исламның парыздарының бірі ретінде түсіндіріп қана қоймай, оны адамгершілік пен қоғамдық жауапкершілікке байлап қарауы Құран мен сүннетке сай болғанымен, көп классикалық ақида кітаптарында кездесе бермейтін әдіс. Әсіресе Шәкірімнің иман ұғымын негіздеуі ихсан ілімімен байланысты өрбігені жиі байқалады. Бүгінде елімізге түрлі бағыттағы ислами ойлар толаусыз кіріп жатқан тұста өзіміздің дәстүрлі түсінікке сай діни еңбектерімізді таныту маңызды. Қазақ халқының исламға жақындығын ескерер болсақ, «Мұсылманшылықтың тұтқасы» мен «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің сапалы нұсқада қайта басылуы мен кең түсіндірілуі күніміздегі маңызды жұмыстардың бірі десек болады. Аталған еңбектер қарапайым мұсылманның базалық діни білім қажеттілігін өтейді. Алайда, еңбекті әрбір адам оқуына қолжетімділігі жұмыс жасалуды талап етеді. Мысалы, түпнұсқадан қарағанда ауытқулардың көптігі мен сапасыз басылымдар, еңбектердің түсіндірмесіз

басылуы оқырманға қолжетімсіз болуына әсер етеді деп білеміз.

Қорыта айтқанда, Ыбырай Алтынсарин мен Шәкәрім Құдайбердіұлының иман туралы көзқарастары исламдық сенім дәстүрімен сабақтасып, қазақ халқының діни дүниетанымының қалыптасуында маңызды орын алған әрі ұлттық рухани құндылықтар мен исламдық ғылыми мұраны тоғыстырған құнды мұра болып табылады.

АЛҒЫС

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан №BR24993035 – «Қазақстандағы дәстүрлі ислам: ғылыми-тәжірибелік негіздері мен дамыту жолдары» атты бағдарламалық-нысаналы ғылыми жоба аясында қаржыланды.

Авторлар үлесі

Әкімханов Асқар Болатбекұлы: концептуализация және деректерді өңдеу, зерттеу процесін жүргізу, жобаны басқару, мақаланың бастапқы нұсқасын жазу, мәтінді редакциялау және толықтыру.

Купешова Гүлнұр Қуанышқызы: бақылау, әдістеме әдістемелік әзірлеу, зерттеу, ресми талдау, нәтижелерді тексеру, мәтінді редакциялау және толықтыру.

Анарбаев Нұрлан Сайлауұлы: концептуализация және деректерді өңдеу, зерттеу процесін жүргізу, жобаны басқару, мақаланың бастапқы нұсқасын жазу, мәтінді редакциялау және толықтыру.

Ахмед Хасан: концептуализация және деректерді өңдеу, зерттеу процесін жүргізу, жобаны басқару, мақаланың бастапқы нұсқасын жазу, мәтінді редакциялау және толықтыру.

Әдебиеттер

Nysanbayev, N., Sadykov, E., & Kurmanbayev, E. (2016). Kazakh philosophy: from Abai to Shakarim. *International journal of environmental & science education*, 11(10), 3661-3669.

Ulrich, R. (2015). *Al-Maturidi and the Development of Sunnī Theology in Samarqand*. Brill.

Алтынсарин Ы. (1995). *Таңдамалы шығармалары*. Жазушы.

Алтынсарин Ы. (2014). *Мұсылманшылықтың тұтқасы (Шарайту-л-ислам)*. Фатима-принт.

Әбу Ханифа (2009). *Әл-фиqh әл-әкбәр*. Дәр әс-сәләм.

Әбу-л-Муғин ән-Нәсәфи (2000). *Бәхрул Кәләм*. Мәктәбәту дәрил Фурфур.

Әбу-л-Муғин ән-Нәсәфи (2011). *Табсиратул әдиллә*. Әл-Мактабатул Азһария лит турос.

Әкмәлуддин Мухаммед Әл-Бәбәрти әл-Ханафи (2009). *Шарху Уасыяти Әби Ханифа*. Дарул фатх.

Әкімханов А. (2019). *Әбу Мансур әл-Матуридидің иман мәселелеріне қатысты ғылыми тұжырымдары*. Нұр-Мұбарак баспасы.

Әл-Матуриди (2005). *Китәб әт-таухид*. Дәр әл-кутуб әл-илмия.

Әш-Шахристани (1992). *Әл-миләл уә ән-нихәл*. Дәр әл-мағрифә.

Бабалар сөзі (2011). Фолиант, 78, 432.

Қади Абдулжаббар (1965). *Шарх әл-усул әл-хамса*. Мактабат уахба.

Қайдар Ә. (2013). *Қазақтар ана тілі әлемінде*. Сардар.

Құдайбердіұлы Ш. (2024). *Мұсылмандық кітабы*. Marfu Press.

Мулла Али Қари (2020). *Дауул мағали ли бәдил әмәли*. Дәру лубәб.

Нәсируддин әл-Әлбәни (2004). *Силсиләту әхәдисә әс-сахихә*. Мәктәбәту линнәшр.

Сирождин әл-Ғазнауи (2009). *Шарху ақидатул имам әт-Таһауи*. Дарат әл-караз.

Смагулов Н.А. (2025). *Шәкәрім Құдайбердіұлының фиқһи көзқарастарының қалыптасу негіздері («Мұсылмандық кітабы» еңбегі негізінде)*. Нұр-Мұбарак баспасы.

References

Abu Hanifa (2009). *Al fiqh al-akbar* [The greatest fiqh (Islamic Law)]. Dar as-salam. (in Arabic)

Abu-l-Mugin an-Nasafi (2000). *Bahru-l Kalam* [Sea of Speech]. Maktabatu Daril Furfura. (in Arabic)

Abu-l-Mugin an-Nasafi (2011). *Tabsiratul adilla* [Insight into the Evidences]. Al-Maktabatul Azhariya lit tuross. (in Arabic)

Akimkhanov A. (2019). *Abu Mansur al-Maturididin iman maselelerine qatysty ilymi tuzhyrymdary* [Abu Mansur al-Maturidi's scientific conclusions on matters of faith]. Nur-Mubarak. (in Kazakh)

Akmaluddin Mukhammad Al-Babarti al-Khanafi (2009). *Sharhu Uasyiyati Abi Hanifa* [Explanation of the will of Abu Hanifa]. Darul fath. (in Arabic)

Al-Maturidi (2005). *Kitab at-tauhid* [The Book of Monotheism]. Dar al-kutub al-ilmia. (in Arabic)

Altynsarin, Y. (1995). *Tandamaly shygarmalary* [Selected works]. Zhazushy. (in Kazakh)

Altynsarin, Y. (2014). *Musylmanshylyqtyn tutqasy (Sharaitu-l-islam)* [Islamic law]. Fatima-print. (in Kazakh)

Ash-Shahristani (1992). *Al-milal wa an-nihal* [Boredom and bees]. Dar al-magrifa. (in Arabic)

Babalar sozi [Word of ancestors] (2011). Foliant, 78, 432. (in Kazakh)

- Kadi Abdulzhabbar (1965). *Sharh al-usul al-hamsa* [Explanation of the five principles]. Dar as-salam. (in Arabic)
- Mulla Ali Qari (2020). *Dauul magali li badil amali* [The light of excellence to begin hopes]. Daru lubab. (in Arabic)
- Nasiruddin al-Albani (2004). *Silsilatu ahadisi as-sahiha* [The Series of Authentic Hadiths]. Maktabatu linnashr. (in Arabic)
- Nysanbayev, N., Sadykov, E., Kurmanbayev, E. (2016). Kazakh philosophy: from Abai to Shakarim. *International journal of environmental & science education* 11(10), 3661-3669.
- Qaidar A. (2013). *Qazaqtar ana tili aleminde* [Kazakhs in the world of their native language]. Sardar. (in Kazakh)
- Qudayberdiuly Sh. (2024). *Musylmandyq kitabı* [The Muslim Book]. Marfu Press. (in Kazakh)
- Sirozhiddin al-Ghaznawi (2009). *Sharhu aqidatul imam at-Tahawi* [Explanation of the aqida of the Tahawi Creed]. Darat al-karaz. (in Arabic)
- Smagulov N.A. (2025). *Shakarim Qudayberdiuly'nyn fiqqi kozqarastarynyn qalyptasu negizderi («Musylmandyq kitabı» enbegi negizinde)* [The foundations of the formation of Shakarim Kudaiberdiuly's jurisprudential views (based on the work «The Muslim Book»)]. Nur-Mubarak. (in Kazakh)
- Ulrich, R. (2015). *Al-Maturidi and the Development of Sunnī Theology in Samarqand*. Brill.

Авторлар туралы мәлімет

- Әкімханов Аскар Болатбекұлы – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті ислам ілімдері факультеті исламтану кафедрасының профессоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: akimhan.ilyas@gmail.com.
- Купешова Гүлнұр Қуанышқызы (корреспондент автор) – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің оқытушысы, PhD докторант, Алматы, Қазақстан, e-mail: gulnur.kupeshova@bk.ru.
- Анарбаев Нұрлан Сайлауұлы – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті ислам ілімдері факультеті исламтану кафедрасының профессоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: nurmen97@mail.ru.
- Хасан Ахмед – PhD, әл-Әзһар университеті, ислам дағуаты факультетінің доценті, Каир, Египет, e-mail: AhmedOmer133@azhar.edu.eg.

Information about the authors

- Akimhanov, Askar Bolatbekuly – PhD, Professor of the Department of Islamic Studies of the Faculty of Islamic Studies, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, e-mail: akimhan.ilyas@gmail.com.
- Kupeshova, Gulnur Kuanyshkyzy (corresponding author) – PhD student of the Department of Islamic Studies of the Faculty of Islamic Studies, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulnur.kupeshova@bk.ru.
- Anarbayev, Nurlan Sailauuly – PhD, Professor of the Department of Islamic Studies of the Faculty of Islamic Studies, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, e-mail: nurmen97@mail.ru.
- Hassan, Ahmed – PhD, Acting Associate Professor of the Faculty of Islamic Da'wah, Al-Azhar University, Cairo, Egypt, e-mail: AhmedOmer133@azhar.edu.eg.

Сведения об авторах

- Акимханов Аскар Болатбекұлы – PhD, профессор кафедры исламоведения факультета исламских наук Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, e-mail: akimhan.ilyas@gmail.com.
- Купешова Гүлнұр Қуанышқызы (автор-корреспондент) – PhD докторант кафедры исламоведения и факультета исламских наук Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, e-mail: gulnur.kupeshova@bk.ru.
- Анарбаев Нұрлан Сайлауұлы – PhD, профессор кафедры исламоведения факультета исламских наук Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, e-mail: nurmen97@mail.ru.
- Хасан Ахмед – PhD, ассоциированный профессор факультета исламского призыва (да'вата) Университета аль-Азхар, Каир, Египет, e-mail: AhmedOmer133@azhar.edu.eg.

2025 жылы 16 тамызда тіркелді.
2026 жылы 20 маусымда қабылданды.

Р. Мұхитдинов¹ , Б. Бердмұрат^{1*} ,М. Махмет¹ , Д. Махмудин²¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан²Малайя университеті, Куала-Лумпур, Малайзия

*e-mail: bekbolat.berdmurat@mail.ru

ШОРТАНБАЙ ҚАНАЙҰЛЫНЫҢ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДІНИ ДИСКУРС: ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Халықтың руханияты мен діни бағыты, ұлттық ерекшеліктері ғасырдан ғасырға әдеби мұра арқылы жетіп отырған. Ақындар өлеңтілімен насихат, тәлім-тәрбие, құқық пен діни құндылықтарды көркем бейнеде ұсынған. Осы орайда қазақ халқының ислам дініне қатысты көзқарасы мен рухани практикасының поэтикалық бейнесі ақын-жыраулардың поэзиясынан көреміз. Соның бірі он тоғызыншы ғасырда өмір сүрген Шортанбай Қанайұлы. Шортанбай ақын ғана емес, сонымен қатар діни қайраткер болған. Бұл мақалада Шортанбай Қанайұлының поэзиялық туындыларының бірі «Атамыз Адам пайғамбар» деп басталатын өлеңіне теолінгвистикалық талдау жасалады. Бұл өлеңде діни танымдар және ғибадаттар, адам баласының рухани болмысы, сонымен қатар өмірдің өткіншілігі ұлттық таныммен ұштастырыла баяндалған. Теолінгвистикалық жағынан алғанда, өлеңде ислам парыздары, Құдайға сенім және дүниенің жалғандығы секілді діни концепттер негізге алынған. Мақалада ақынның қолданған ислами терминін ислам әдебиетінен мысалдар беріледі. Сонымен қатар исламда сакралды қайнар көз саналған Құран мен сүннеттен де мысалдар ұсынылады. Ақынның өлеңіндегі қолданылған метафоралар, бейнелі сөздерді де талдап түсіндіретін боламыз. Ислами терминдердің анықтамасы анық, түсінікті тілде ұсынылады. Бұл мақала арқылы қазақ ұлтының діни наным, ұлттық құндылықтары анық түсіндірілген. Қазіргі салааралық зерттеулер аясында дін мен тілді, дін мен әдебиетті бірге қарастырып, ақындардың жырлары арқылы мұсылмандық қазақ ұлтының негізгі ұстанымы болғанын, ұлттық наным мен діні біте қайнасқанын көрсетеді.

Түйін сөздер: әдебиет, рухани, Құдай, пейіш, тамұқ

R. Mukhitdinov¹, B. Berdmurat^{1*}, M. Makhmet¹, D. Mahyudin²¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan²University Malaya, Kuala-lumpur, Malaysia

*e-mail: bekbolat.berdmurat@mail.ru

Religious Discourse in the Poetry of Shortanbai Qanayuly: A Theolinguistic Analysis

Spirituality and religious orientation of the people, national characteristics were passed down from century to century through literary heritage. Poets presented propaganda, education, law and religious values in an artistic form through the language of poetry. In this regard, we can see the poetic image of the attitude of the Kazakh people towards Islam and spiritual practices in the poetry of the poets-zhyrau. One of them was Shortanbai Kanayuly, who lived in the nineteenth century. Shortanbai was not only a poet, but also a religious figure. This article presents a theolinguistic analysis of one of Shortanbai Kanayuly's poetic works, the poem "Atamyz Adam Paigambar", which begins with these words. This poem describes religious beliefs and worship, the spiritual nature of man, as well as the transience of life in combination with national beliefs. From a theolinguistic point of view, the poem is based on religious concepts such as Islamic duty, faith in God and the falsehood of the world. The article gives examples of Islamic terms used by the poet in Islamic literature. In addition, examples from the Quran and Sunnah, which are considered sacred sources in Islam, are presented. We will analyze and explain the metaphors and figurative words used in the poet's poems. The definitions of Islamic terms are presented in a clear and understandable language. This article clearly explains the religious beliefs and national values of the Kazakh nation. In the context of modern interdisciplinary research, religion and language, religion and literature are examined together, and through the poet's poems, it is shown that the main principle of the Kazakh nation was Muslim, and that national beliefs and religion were completely intertwined.

Keywords: Literature, Spiritual, God, Paradise, Hell

Р. Мұхитдинов¹, Б. Бердмурат^{1*}, М. Махмет¹, Д. Махиудин²

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

²Университет Малайя, Куала-Лумпур, Малайзия

*e-mail: bekbolat.berdmurat@mail.ru

Религиозный дискурс в поэзии Шортанбая Канайулы: теолингвистический анализ

Духовность и религиозная направленность народа, национальные особенности передавались из века в век через литературное наследие. Поэты представляли пропаганду, образование, право и религиозные ценности в художественной форме посредством поэтического языка. В этом контексте мы можем увидеть поэтический образ отношения казахского народа к исламу и духовным практикам в поэзии поэтов-жырау. Одним из них был Шортанбай Канайулы, живший в XIX веке. Шортанбай был не только поэтом но и религиозным деятелем. В данной статье представлен теолингвистический анализ одного из поэтических произведений Шортанбая Канайулы, поэмы «Атамыз Адам пайғамбар» которая начинается этими словами. А также бренность жизни в сочетании с национальными верованиями. С теолингвистической точки зрения поэма основана на религиозных понятиях таких как исламский долг, вера в Бога и ложь мира. В статье приводятся примеры из Корана и Сунны, которые считаются священными источниками в исламе. Проанализированы и объяснены метафоры и образные слова, используемые в стихах поэта. Определения исламских терминов представлены ясным и понятным языком. В данной статье также раскрыты особенности религиозных верований и национальные ценности казахской нации. В контексте современных междисциплинарных исследований религия и язык, религия и литература рассматриваются вместе, и на примере стихов поэта показано, что главным принципом казахской нации был ислам, и что национальные верования и религия были полностью переплетены.

Ключевые слова: литература, духовность, Бог, рай, ад

Кіріспе

Әр халықтың рухани дүниетанымын, діни мұрасын, имани құндылықтарын, әлеуметтік идеялары мен этикалық нормаларын ғасырлар бойы сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған дүниесі – оның әдеби мұрасы.

Қазақтың ақын-жыраулары – тек көркем сөз иелері емес, халықтың жадын, тарихи санасын, моральдық-құқықтық өлшемдерін, діни-философиялық ойлауын қалыптастырған қоғамдық институт. Әдеби мұра шежіре, насихат, ғақлия, тәлім-тәрбие, құқық пен дін сабақтарын өлең тілімен ұсынды.

Діnniң когнитивтік бейнесін тіл арқылы зерттейтін болсақ, осы зерттеудің ең маңызды материалы да әдеби шығармалар екендігі анық.

Ислам өркениеті Қазақ даласында кең қанат жайғаннан кейін ақида, шариғат, ахлақ, сопылық секілді діни ілімдер халық санасына, болмысына, мәдениетіне поэтикалық тіл арқылы да сінді. «Жалғыз Құдай», «Әуелі Алла», «ақырет», «сауап пен күнә», «обал мен ұят», «жаннат пен тозақ», «иман шарттары», «ниет», «тәубе», «парыз, уәжіп, сүннет», «адал-харам», «нәпсімен күрес», «әділет» секілді исламның діни-этикалық ұғымдары тұрмыс пен дәстүрде орнығып, әдеби шығармаларда көрініс тапты.

Поэзия қазақтың көшпелі өмір салтында діни мәтінді де ең орнықты тасымалдаушы қыз-

мет атқарды. Сондықтан біздің жыраулар мен ақындар уақиғалық жырларды ғана емес, имани тақырыптарды да қара өлең, толғау, терме және қисса-дастан түрлерімен жеткізіп, халықтың діни дүниетанымын қалыптастыруға ат салысты. Құдайдың жалғыздығы, Аллаға иман, пайғамбарларға иман, ақыретке сенім, жұмақ пен тамұқ секілді негізгі сенім қағидалары; намаз, ораза, зекет, қажылық, адал неке, адал ас секілді амал-ғибадат ұғымдары; ата-анаға қызмет, адалдық, кішіпейілдік, қайырым, ынсап, адал мен арам, обал мен сауап секілді ихсан құндылықтары ақын-жыраулардың шығармаларында орын алды. Бұлар халықтың дүниені «иман – ислам – ихсан» немесе «сенім – ғұрып – мінез» ұштағаны арқылы қабылдауын қалыптастырды.

Ақындар халықтың діни дүниетанымын жеткізуде дидактикалық-насихаттық қызмет те атқарды. Кейде жалпы шығармада діни мәселелер жанамалап айтылса, кейде арнайы дін тақырыбында жыр да жазылды. Діни өлеңдер көбіне тікелей үндеу, ғибрат, насихат формасында беріледі. Діни жыр жазған ақындардың миссиясы – адресат (оқырман/ тыңдаушыны) Құдайға деген иманға, күнделікті ғибадатқа, нәпсіні тәрбиелеуге, әділет пен мейірімділікке шақыру болды. «Ақты Құдай шешіпті», «Тәңірім үйі мешітті», «Құдайдан қорықпағаннан қорық», «Дін мұсылман баласы», «Жалғыз Жаратушы» «Құдайсыз қурай да сынбайды», «Аққа Құдай жақ»,

«Тазалық – иманнан» секілді мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер ақын тілінде ұдайы ұшырасады.

Бұл мақалада ислам дінінің негізгі үш тармағы: иман, ислам және ихсанды қамтыған Шортанбай Қанайұлының (1818-1881) «Атамыз Адам пайғамбар» деп басталатын өлеңіне теолінгвистикалық талдау жасау арқылы қазақ халқындағы діннің тілдік бейнесін анықтауға тырысамыз.

Қазақтың діни-пәлсапалық поэзиясында өзіндік орны бар ақындардың бірі – Шортанбай Қанайұлы. Ақын XIX ғасырда өмір сүріп, халықтың мұң-мұқтажын толғап, әлеуметтік әділетсіздікке, рухани құлдырауға қарсы діни негізде үн қатқан тұлға. Сондықтан оның шығармаларын тек әдеби-көркемдік тұрғыда ғана емес, теолінгвистикалық бағытта да зерттеу маңызды. Осы мақалада ақынның діни поэзиясына теолінгвистикалық талдау жасалып, ислами терминдердің қолданылуы, Құдай, дүние туралы концепт, діни-моральдық дискурс және насихаттық прагматика сараланады. Жоғарыда айтқанымыздай ақын өлеңін «Атамыз Адам пайғамбар» деп бастап, жалпы адамзаттық бірлікке, ынтымаққа үндейді. Бұл ислам дініндегі адамзаттың жаратылысы бір атадан тарайды деген концепцияға тура келеді. Сонымен қатар ақын мінез-құлыққа да көңіл бөліп, адалдық, шынайылық, нәпсіге берілмеу, тіл кесапатынан аулақ болуға шақырады. Кейін Ислам ақидасына сай сүйіншілеу мен үрей туғызу тактикасын қолданып өлімнен кейінгі өмір, жаннат пен тозақ жағдайларын да сипаттаған. Сондай-ақ діни құлшылықтарды атқарудың маңыздылығына да тоқталып, дүниені жалғандықпен сипаттаған. Діни терминдерді тек діни лексика ретінде емес, рухани концепция ретінде қолданғанын көреміз. Бұл өлеңде ислам парыздарының қазақы өмір салтында да орны ерекше екені көрінеді. Талдауда ақынның сөздерінде кездесетін терминдерін ислам қайнар көздері арқылы және ислами әдебиеттерден мысал келтіре отырып ашықтаймыз. Өлеңнің бір ерекшелігі жоғарыда айтқанымыздай, діни концепттердің молынан кездесуі. Әрі Құдай таным стилі де әртүрлі, Құдай, Тәңір, Жаббар деген сияқты есімдер қолданылған. Сонымен қатар Құран және шарифат тілі элементтері жиі кездеседі, атап айтар болсақ зекет, ғайбат, сират, намаз, ораза, шайтан. Бұл шарифат терминдері қазақ дүниетанымында қалыптасып, түсінікті сөздікқор айналамына енгенін көрсетеді. Метафоралар мен бейнелі сөздерді де кездес-

тіруге болады. Мысалы, «ағаш көркі – жапырақ, адам көркі – шүберек» тіркесі адамның сыртқы келбеті уақытша екенін білдіреді, «сираттың желі соққанда», деген сөз тіркесі ақыреттегі хал-ахуал қиындығын білдіретін метафора. Сонымен қатар ақынның қоғамдық сыны да кездеседі. Онда ақын сараң байларды қатаң сынға алады. Діни дискурс арқылы моральдық тәрбие мен қоғамдық сын айтуды көркем тілмен жеткізеді. Жастар буыны мен үлкендер арасындағы айырмашылық, сызат сияқты қоғамдық проблеманы өткір тілмен түсіндірген. Әрі билік иелерін де сынап, әділет, абырой сияқты қоғамдық құндылықтардың ауысқаны, сенім кетіп бара жатқанын көрсететін әлеуметтік моральдық сын да айтылады. Жалпы алғанда ақын поэзия арқылы ислами танымды ұштастырып халықты діни, ұлттық құндылықтарды ұмытпауға шақырады. Бұл шығарма қазақ халқының дүние танымының ислам дінімен тығыз байланысының бір көрінісін бейнелейді.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу, мақсаты мен міндеттері

Қазіргі таңда қазақ халқының рухани дүние танымын түсіндіруде сантүрлі пікірлер айтылып жүргені анық. Біреулер қазақтың рухани танымы тәңірлік дінімен байланысты деп шамандық, зороастризмдік, шамандық танымдармен ғана байланыстырып түсіндіргісі келеді. Оның себептері әр-алуан, бірі пост советтік саясаттың құрбанына айналып, ата-баба жолын ұмытқан болса, енді бірі Ресей патшалығы тұсында қазақты мұсылмандықтан айыру саясатының жалауын желбіретіп жүргенін білмейді. Бұның тағы бір себебі Ресей империясы кезеңінде қазақты шоқындыру мақсаты аясында жасалған қитұрқы саясаты еді. Ресей патшалығы кезеңінде жүйелі түрде шоқындыру саясаты жүрген, мұсылмандықтан бас тартпайтын қазақ қоғамын өздеріне бағындыру үшін тіпті татар молдаларын пайдаланғаны рас (Ораз, 2018). Қазақ халқының рухани дүние танымы ақын-жырауларының өлеңдері мен жырларында анық көрініс тапқан. Осы орайда халықтың діни дүниетанымын ақындар дидактикалық-насихаттық тәсілдерімен жеткізген. Сонымен қатар діннің тілдік бейнесін анықтау мақсатында Шортанбай Қанайұлының «Атамыз Адам пайғамбар» деп басталатын өлеңіне теолінгвистикалық талдау жасау қазіргі таңда аса маңызды. Осы күнімізге дейін Шортанбай Қанайұлының еңбектерін жан-жақты

зерттелгені мәлім. Алайда діни мазмұны толық зерттелген жоқ. Оның зар заман өлеңіне Мұхтар Әуезов талдау жасай отырып былай дейді: «Зар заман ақындарының ішінде қауым тіршілігін, әлеуметтің қайғысын дін бояуымен бояп айтқан осы Шортанбай» (Қанипаш, 2013, 184 б.). Ақынның діни мазмұнды өлеңдерін Самал Дөрібайұлы «Шортанбай шығармаларындағы шариғат заңдары» деген мақаласында қиямет күніне иман, дүниенің жалғандығын, жаратушының бар екенін білдіретін өлең жолдарын аяттармен ашықтай түскен (Қанипаш, 2013). Алайда мақала авторы діни терминдерге тоқталмаған һәм теолингвистикалық тұрғыда талдау жасамаған. Ал біздің мақаламыздың негізгі мақсаты Шортанбай Қанайұлының өлеңінде кездесетін діни, ұлттық танымдардың тілдік бейнесін ашықтап, интерпретация жасап, Ислам қайнар көздерінен мысалдар беріп, копративтік әдіс арқылы қазақ халқының рухани дүние танымын ашықтау. Ол үшін ақынның әр шумақтарына теолингвистикалық талдау жасау негізгі міндетіміз. Сонымен қатар тіл арқылы қазақ халқының түсінігіндегі діннің когнитивтік бейнесін жеткізу.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақалада келесідей ғылыми зерттеу әдістері қолданылды: мақалада ақынның діни поэзиясына теолингвистикалық талдау жасалып, ислами терминдердің қолданылуы, Құдай, дүние туралы концепт, діни-моральдық дискурс және насихаттық прагматика сараланады. Ақынның өлеңінде айтылған діни терминдерді талдауда, мәтінін ислам ілімдері тұрғысынан түсіндіруде, поэзия арқылы ислами танымды ұштастыруда діни-филологиялық, яғни теолингвистикалық әдіс; «Ғайбат», «Жаббар», «Қаза», «сахар» сияқты терминдердің шығу төркіні мен мағынасын түсіндіруде лексика-семантикалық талдау әдісі; Өлең жолдары Құран, хадис және классикалық ханафи фикһ еңбектерімен салыстырылып дәлелденген тұстарда салыстырмалы мәтіндік-деректік әдіс қолданылды.

Нәтижелер және талқылама

Шортанбай Қанайұлының поэзиясында ислами терминдер көп кездесетінін кіріспеде атап өттік. Оның өлеңдерінде: жаратушының есімсіпаттарына байланысты – Құдай, Алла, Жаббар терминдері қолданылған. Исламның бес парызына қатысты – ораза, намаз, зекет термин-

дері де кездеседі. Діни сенімге қатысты ғайбат, күнә, тозақ, бейіш, шайтан, сират сияқты терминдерді де көруге болады. Ақын ислам терминологиясын тек жүйелі қолданып қана қоймай, оларды қазақы дүниетаныммен сабақтастырып жеткізген. Ақын Құдайға сенім мен тәубені поэзиясының негізгі өзегі еткен. Өлең жолдарында Құдайға сенген пенденің сөзі, іс-қимылы әділдікке негізделу керектігі насихатталады. Енді ақынның өлеңдерін шумақтарға бөліп жеке талдау жасаймыз.

*Атамыз Адам пайғамбар,
Топырақтан жаралды.
Мұсылман, көпір, халайық,
Сол адамнан таралды
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).*

Ақын бұл өлең шумақтарында Құранда баяндалған адамзаттың жаратылу концептісін келтіреді. Бұл сөздер Құрандағы «Расында, Алланың алдында Исаның туылуының мысалы Адамның жаратылуының мысалындай: Алланы оны топырақтан жаратып, сосын оған «Бол!» деді де, ол болды», – деген аяттың ұғымымен үндеседі (Ибадуллаев, 2023, 43 б.). Одан бөлек тағы бір аятта: «Уа, адамдар! Өздеріңді бір жаннан жаратып, одан жұбайын жаратқан, сосын ол екеуінен көптеген ерлер мен әйелдер таратқан Раббыларыңнан қорқыңдар», – деп (Ибадуллаев, 2023, 57 б.) ақынның айтқысы келген адамзат жаратылысы туралы пайымы осы аяттардан бастау алады. Пайғамбарға иман келтіру барша мұсылманның негізгі сенімдерінің бірі екені мәлім. Қазақтың жыраулары, ақындары пайғамбарларды үлгі тұтуға шақырған, олардың ғұмырын мысалға келтіре отырып, сабырлық, кішіпейілдік, мейірім деген сияқты ұлы қасиеттерді насихаттаған. Оның бір мысалы ретінде Ақан серінің «сабыр түбі сары алтын» деп аталатын өлеңін айтсақ болады. Науан хазірет қудалауға ұшырап, жер аударылғанда Ақан сері оған мұсылмандар үшін агионим саналатын Мұхаммед, Мұса, Ибраһим, Жүніс, Айюб сынды пайғамбарлардың дұшпандары тарапынан көрген зәбірлерін, ислам тарихында, мәдениетінде ерекше антропоним деп есептелетін төрт халифа, Фатима анамыз және имам Әбу Ханифа секілді діни қайреткелердің сынақтарын есіне салып оны жұбатып, жігерлендіріп төмендегі өлең жолдарын арнайды (Мұхитдинов & Құрманғазыұлы, 2025, 133 б.). Сондай-ақ ақын діни-тарихи оқиғаларды мысалға келтіреді. Өлең жолдарындағы

айтылып кеткен «Мұсылман», «кәпір» сөздері ислам терминологиясындағы антонимдік жұп. Мұсылман – ислам шарттарына көнген, иланған тұлға болса, кәпір – исламға қарсылық білдіруші тарапқа қолданылатын терминдік сөздер. Сонымен қатар ақын исламдағы «уахдату әл-умма» (үмбеттің бірауыздылығы) ұғымына негізделіп – адамзаттың тегі бір деген діни дүниетанымын ашық білдірген. Бұл шумақтардың прагматикалық мағынасына келер болсақ ақын адамдардың шығу тегі бір екенін еске салып, ынтымаққа, бірлікке үндейді.

*Ұрлық пенен қорлықтан,
Өтірік, ғайбат, зорлықтан,
Бойыңды тартып тек жүрсең,
Көрмесің деген залалды.
Белгісі деген бейіштің,
Жазғы салқын самалды.
Тәркі деген тамұқтың,
Қысқы суық амалды*
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).

Бұл өлең жолдарының прагматикасы – мінез-құлықтық нұсқау беруінде. Бұл жерде насихаттық прагматика бар. Исламдағы адалдық өмір салты, нәпсінің дегеніне берілмеу қағидаларын уағыздайды. Ғайбат – біреудің артынан ұнамсыз сөз айту деп саналатын исламдағы ауыр күнәнің бірі. «Ғайбат» сөзі араб тіліндегі «غَيْبٌ» жоқ мағынасын білдіретін сөзден туындаған, арабшасында (غَيْبٌ) деп қолданылатын жамандау, ғайбаттау мағынасын білдіреді (Палтөре et al., 2016). Қазақ тілінде де сол мағынада қолданылады. Ақын күнә атаулыдан бойды аулақ ұстау қажеттігін насихаттап, күнә, харам концептіні алға тартып отыр. Ұрлық, қорлық, өтірік, ғайбат, зорлық дегеннің бәрі күнә концептісіне кіреді. «Бейіш» сөзі жұмақ, ұжмақ, жаннат, рахат сөздеріне синоним (Болғанбаев et al., 1999), ал тамұқ – тозақ, ауыр азап, михнат бейнет мағыналарын білдіреді (Болғанбаев et al., 1999). Бұл ұғымдар Құран аяттарында, қазақ фольклорында да жиі кездеседі. Жұмақ жазғы салқын, жайлы етіп бейнеленуі қазақы дүние таныммен үштасады. Жазғы самал – рахаттың, демалыстың символы. Ал, қыс қазақ еліндегі ең суық мезгіл болғаннан, «Қысқы суық амалды», – деп тамұқтың жанға жайсыз, азапты, қиыншылықты қамтитынын меңзеген. Ақын оппозиция ұғымы арқылы «Бейіш – жазғы самал», «тамұқ – қысқы амал» деп діни ұғымдарды оқырманға түсінікті болатындай таныс әрі ұлттық образбен бейнелен.

леген. Мұнда бейіш пен тамұқ тек абстрактылы ұғым ғана емес, табиғи құбылыстар арқылы суреттелген.

*Малынан зекет бермеген,
Аузына Құдай кірмеген,
Қайыры жоқ сараң-ды.
Алақандай ай менен күн –
Әлемнің ортақ жарығы.
Жаббардың екі болмайды,
Әмір қылған жарлығы*
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).

Ақын бұл шумақта исламдағы бес парыздың бірі зекетті бермеген адам жайында айтады. Шарифат талабын орындамау діни тұрғыда таяз, адами қасиетін төмен ретінде сипаттаған. «Аузына Құдай кірмеген» деген сөзінде Алланы ұмытқан, Құдай жолынан алыс екенін көрсеткен. Бұл жерде руханияттан алыстағанын, діни түсінігі көмескіленгенін білдіретін фразеологиялық сипат қолданыс тапқан. Ақын ислам түсінігінде Құдайдың 99 көркем есімі деп саналатын есімдерінің бірі «Жаббар» есімін қолданған. «Жаббар» сөзі – жоғары билік иесі, құдыретті, әмірші деген мағыналарды білдіреді. Бұл сөз «الْجَبْرُ» тәкәппарлық, батылдық, мағыналарын білдіретін сөзден туындаған Алла Тағаланың сипаттарының бірі (Луис әл-Мағлуф әл-Иәсуғи, 2008). Мұнда «Жаббардың екі болмайды, әмір қылған жарлығы» – дегені Құдайдың әмірлігі, абсолютті сипаты бейнеленген. Яғни Құдай не нәрсеге бол десе, ол нәрсе пайда бола қалады деген ислами нанымды нақтылайды.

*Құбылаға бас қоймақ,
Мұсылманның тарығы.
Ораза, намаз қаза қылмасаң,
Көңіліңде Құдай барлығы.
Жаяулық пенен жалғыздық,
Жалғанның жаман тарлығы*
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).

Бұл шумақта діни терминдер тек діни лексика ғана емес, рухани бағыт-бағдарды білдіретін концепт ретінде қолданылған. Әрі қазақы дүние таным мен ислами құндылықтар бір-бірімен табиғи түрде үштасады. Ақын «Құбылаға бас қоймақ» деп мұсылманның намаз кезіндегі сәжде жасағанда басы құбылаға бағытталатынын және дүниеден өткенде басын құбылаға бетін бұрып қоюын меңзейді. Намазда жүзін құбылаға қарату Құранда анық баяндалған. Бұл тір-

кес мұсылман адамның өмір бойы Құдайға бет бұруын, рухани бағытын көрсетеді. «Тарығы» деген сөз поэтикалық ескі сөз, оның мағынасы тірек, үміт деген ұғымдарды білдіреді. Бұл тіркесте ақын құбыла мұсылманның өмірлік бағдаршамы екенін меңзейді. Сонымен қатар исламдағы бес парыздың екеуі намаз бен оразаны қаза қылмауға шақырады. «Қаза» сөзі араб тіліндегі «الْفُتْأ» сөзінен енген кірме сөз. Қаза дегеніміз – парызды уақытында орындамаған жағдайда, кейін атқаруды білдіреді (Мухаммад Убайдулла әл-Асғаді, 2021). Қаза қылмау деген тіркес құлшылықтарды өз уақытында атқару қажет екенін меңзейді. Ақын шариғат міндеттерін уақытында атқарудың негізгі факторын «көңілінде Құдай барлығы» деген сөзімен дәйектейді. Осы тіркесте ақын ғибадаттардың үздіксіз орындалуын адам мен Құдай арасындағы байланыстың белгісі ретінде көрсетеді. Келесі жолдары да «жаяулық пенен жалғыздық, жалғанның жаман тарлығы» деп дүниенің жалған пәнилік ұғымы, өмірдің қиындығы, дәрменсіздігі сипатталған. «Жалған» дегені пәни дүние болса, «тарлық» өмірдің қиындығы, тіршіліктің күйбеңі мақсат етіледі. Сонымен қатар бұл шумақта ислам ақидасына сай иман мен амалдың үйлесімі көрініс тапқан. Әрі парыздарды орындау ислам шариғатында қандай маңызды болса, қазақы өмір салтында да орны ерекше екенін аңғартады. Бұл ислам дінінің ұлттық болмыспен қабысқанын білдіреді. Жалған дүние ұғымы исламдағы фәни мен бақи түсінігі қазақ поэзиясынан да орын алғанының бір үлгісі.

*Сабыр қылсаң жетерсің,
Құдайдың болса берері.
...Құдай деген мұминнің,
Ауыздан кетпес тәубесі.
Иманы бардың белгісі
Тілінен тамар шырасы...
«Сен» демек қиын емес пе
Бұрынғы туған үлкенге?
Атыңды берсең азбассың,
Епті туған ілкімге
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).*

Бұл өлең жолдары діни сенім мен адамгершілік қағидаларын қамтитын ұлттық таным аясында маңызы жоғары мәтін. Ақын ислам дінінде маңызы жоғары қасиеттердің бірі сабырға шақырып, тағдыр сенімін айғақтаған. Бұл Құранда да: «Және Алладан сабырмен және намаз арқылы медет тілеңдер. Шындығында, ол намаз

бойсұнушылардан басқалар үшін бір ауырлық» (Ибадуллаев, 2023, 57 б.) деген аятта көрініс тапқан. Мұнда төзімділік арқылы нәтижеге жетудің концепциясы көркем тілмен берілген. Сонымен қатар Құдай, мүмін, тәубе деген діни ұғымдар арқылы исламдағы мұмин адамның сипаты, өмірлік ұстанымы бейнеленген. «Ауыздан кетпес тәубесі» деген тіркесте тәубе тек іспен емес, Құдайдан кешірім тілеп тілмен де жасалатынын, әрі үнемі тәубе ету мұминнің негізгі қасиеті екенін білдіреді. Бұл ұғым Құрандағы «*Ақиқатында, Алла тәубешілдерді жақсы көреді және тазаланушыларды жақсы көреді*», – деген аятпен үндеседі (Ибадуллаев, 2023, 29 б.). Тәубе сөзі араб тіліндегі «تُوبَة» қайту, өкіну, оралу ұғымын білдіретін қазақ тіліне енген кірме сөз. Ислам ұғымында тәубе – күнә үшін өкініп, Алладан кешірім тілеуді білдіреді (Әбу Хамид әл-Ғазали, 2005). «Тілінен тамар шырасы...» бұл жерде жақсы сөз, әдепті сөз иманның көрінісін айтып отыр. Яғни сөз жүректегі иманның айнасы деген идея жатыр. «Сен демек емес пе, бұрынғы туған үлкенге?» деп үлкенге құрмет, кішіге ізет деген қағиданы қамтиды. Бұл исламда да, қазақ дәстүрінде де маңызды қасиет. Келесі жолдарда аманат, қамқорлық, ұстаздық сабақтастық ұғымдары жанама түрде байқалады. Ақын ілкім, шыр, мұмин, тәубе, ат беру деген сөздерін үйлесімді қолдану арқылы қазақ дүниетанымындағы исламдық руханияттың тілдік репрезентациясын келтірген.

*Мал-дүниенің жарығы,
Жаратып шырай көркіңе,
Қызықпаңыз бес күнге,
Бұл дүние қалмас әркімге
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).*

Ақын бұл сөздерінде дүниенің жалғандығы, пәни дүние ұғымы жатыр. Яғни дүниеге берілмеу, ақыретті естен шығармауға үндейді. Құранда дүниенің тартымдылығы, алдамшылығы, уақытша сынақ екені ашық айтылған. Мысалы, Анкабут сүресінде «*Ақиқатында, дүние тіршілігінің бар болғаны ойын, ермек, әшекей және өз араларыңда мақтану һәм мал-мүлік пен балаларды көбейтуге ұмтылу ғана екендігін біліңдер! Кәпірлерді өсімдігі таңғалдырған жауын сияқты. Сосын ол құрайды да, оның сарғайғанын көресің. Содан соң қиқымға айналады. Ал ақыретте Алла тарапынан кәпірлерге қатты азап және мұминдерге кешірім мен разылық бар. Дүние тіршілігі тек алданышты қызық-*

тау ғана», – делінеді (Ибадуллаев, 2023, 423 б.). Сондай-ақ, ақынның «жаратып шырай көркіңе» деген сөзі адам жаратылысының көркем бейнеде болғанын сипаттауы, «Шын мәнінде, адамды ең көркем кейінде жараттық» – деген аяттың мағынасымен үйлеседі (Ибадуллаев, 2023, 490 б.). Жаратып – деген сөзімен жаратушының барын меңзеп тұрғандай. Ислам теологиясында жарату сипаты – Алланың фиғли сипаттары деп есептеледі (Әбу Мансур әл-Мәтуриди, 2010). Бес күн деген сөзінде бұл дүниенің қысқалығын білдіретін поэтикалық метафора жатыр. Жалпы алғанда бұл өлең шумағы мал-мүлікке, байлыққа сынақ ретінде қарау, ақыретті ұмытпау идеясын анық айтып тұрған исламдық дүниетанымға негізделген поэзия үлгісі.

*Ағаш көркі – жапырақ,
Адам көркі – шүберек,
Ақыретте жалған жоқ,
Таразысы басқа бір бөлек.
...Аманатын алғанша
Жалғанда бар ма қиғаның?
Аз тартайын десең кінә
Сахарменен тұрғаның...
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).*

Бұл шумақта өмір уақытша, ал ақырет мәңгі мекен екенін және адам баласы аманат арқалап жүргені, кейін ақыретте есеп-қисап әділ түрде болатынын бейнелі түрде жеткізеді. Ақын «адам көркі – шүберек» деу арқылы сыртқы атрибуттың емес, ішкі рухани болмысқа үңіл деп астарлап айтуда. Хадисте бұған ұқсас мазмұнда «Шынында, Алла Тағала сендердің дене-бітімдеріңе де, тұр-тұрпаттарыңа да қарамайды, алайда жүректерің мен істеріңе қарайды», – деген мәтін бар (Әкімханов, 2025, 7 б.). «Ақыретте жалған жоқ, таразысы бір бөлек», – деген сөзде ақыреттің ақиқаттылығы, таразы ұғымы қамтылған. Құранда «Әрі Біз Қиямет күні үшін әділ таразылар қоямыз да, ешбір жанға еш қиянат жасалмайды. Тіпті қыша дәнінің мысқалы сияқты іс-амал болса да, әкелеміз. Һәм Біз есепшілікке жеткіліктіміз», – делінген (Ибадуллаев, 2023, 238 б.). Сонымен қатар аманат ұғымын тағы ескертіп «...аманатын алғанша, жалғанда бар ма қиғаның?» – деп адам баласының мойнындағы аманат жауапкершілігін еске салады. Бұл жайында Құранда «Шындығында, Біз аманатты (Алланың әмір-тыйымдарын) көкке, жерге және тауларға ұсынғанда, олар оны

көтеруден бас тартты, одан қорықты. Ал оны адам көтерді. Расында, ол (адамзат) зұлым, на-дан еді», – делінген (Ибадуллаев, 2023, 318 б.). Келесі өлең жолдарында «сахар» сөзін қолданған. «Сахар» сөзі араб тілінен енген кірме сөз. Арабша «السَّخَرُ» сөзі түннің соңғы бөлігі, таң сәріден бұрынғы уақыт дегенді білдіреді (Луис әл-Мағлуф әл-Иәсуғи, 2008). Қазақ тілі сөздігінде «сахар – таң алды мезгілі, ала көбең кез деп түсіндірілген (Болғанбаев et al., 1999). Исламда бұл уақыт сәресі уақыты, тәубе ету, истиғфар жасау уақыты Һәм түннің ең қасиетті кезі деп есептеледі. Құранда тақуа жандардың осы сахар уақытында истиғфар жасайтыны баяндалған. Ол жайында Зарият сүресінде «Олар (мұхсиндер) түннен аз ғана ұйықтайтын, ал сәресінде олар кешірім тілейтін», – делінген (Ибадуллаев, 2023, 403 б.).

*Өлшеулі күнің жеткен соң,
Бұйрық дәмің біткен соң,
Төстіктей қазған бір жерге
Қырыңнан кіріп сыйғаның
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).*

Бұл шумақ исламдық фатализмге, ақыретке сенуге және өмірдің өткіншілігін мойындауға негізделген көркем толғау. Өлеңдегі «өлшеулі күн» сөзі аяттағы «Және де ешбір жан Алланың рұқсатынсыз өле алмайды. Мерзімі ме-желеңген жазмыш», – деген аятпен үндесіп адам өмірінің шектеулі екенін дәл бейнелейді (Ибадуллаев, 2023, 50 б.). «Бұйрық дәмің біткен соң» деген сөйлемдегі «дәм біту» қазақи поэтикалық тілде ажалдың келуі, өмірдің бітуін білдіреді. Кейде «дәм тұзы таусылды» деп те қолданылады. Адамның өмірі Алланың бұйрығымен басталып, Алланың бұйрығымен аяқталатынын ескерткен. Бұл жайында хадисте де «...Содан кейін оған періште жіберіліп, жан үрлейді де, төрт нәрсе бұйырылады: рызығын, ажалын, амалын және бақытты не бақытсыз екенін жазу», – деп анық баяндалған (Бердімұрат, 2021, 15 б.). «Төстіктей қазған бір жерге, қырыңнан кіріп сыйғаның» деп ақын адам баласы бұл өмірде қанша даңдайсынып, кеудесін көтеріп жүрсе де, тар қабірге барып жататынын ескертеді. Ақын бұл шумақта қабірге қатысты діни-этикалық ойды метафорамен көркем жеткізген. Адам баласына ислами рухани тәрбие, тәубе, кішіпейілдік, мойынсұну секілді құндылықтарды насихаттайды.

*Медресе, мешіт салдырып,
Мұфтиге берсең балаңды,
Азан тәкбір айттырып,
Мешітке қойсаң молдаңды,
Сираттың желі соққанда,
Ораза – намаз панаңды.
Тірлікте есіңе ал
Өлгенде жанға пайданы*
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).

Ақын бұл жерде дүниедегі амал – ақыреттегі қорған деген исламдық қағиданы көтеріп, діни білім алуға, мешітке қызмет жасауға, құлшылықты орындауға, тіршілікте рухани жолмен жүріп, ақыретті естен шығармауға шақырады. Ақынның үндеген жақсылығының бірі медресе, мешіт салу. Қазақ даласында медресе – алғашқы білім беретін рухани-тәлім мекені болған. Қазақ зиялыларының барлығы осы медреселерден білім алғаны белгілі. Медресе олардың дүние-танымын қалыптастырып, сауатын ашқан алғашқы білім ордасы қызметін атқарған. Ақын бұл жерде қоғамдық істі үгіттеп, исламдағы «жария садақа» ұғымына шақыруда. Исламда мешіт салудың сауабы жайында *«Кімде-кім Алланың разылығы үшін мешіт салса, Алла оған жұмақта сондай үй салады»*, – деген хадис бар (Әбу Абдилла Мухаммад ибн Йәзид ибн Ибн Мәжә, 1990). Сонымен қатар ақын рухани инвестицияға үндей отырып, баланды мұфтиге бер деп, діни-рухани инвестиция салу керектігін айтып жатыр. Келесі өлең жолдарында азан, тәкбір терминдері қолданылған. Азан – намаз уақытының кіргенін білдіретін зікір түрі. Ислам шариятында және қазақ дәстүрінде де сәбидің құлағына азан шақырып, ат қою дәстүрі де бар (Ибадуллаев & Оңғаров, 2017). Ал «тәкбір» сөзі Алланы ұлықтау дегенді білдіреді. «Мешітке қойсаң молдаңды», – деп ақын діни ортаны сақтауға және қоғам ішінде рухани ортаны қалыптастыруға шақырған. Сират көпірі – ислам ақидасында Қиямет күні жаннат пен тозақ арасында болатын өте жіңішке, әрі өткір көпір. Имам Тахауидің мәтініне түсіндірме жазған Әбу Исхақ Сиражуддин әл-Ғазнауи былай деген: «Сират: Тоzaқтың үстінен тартылған көпір, ол қылыштан өткір, қылдан жіңішке» (Әбу Хафс әл-Ғазнауи, 2009, 140 б.). Сол кезде ораза, намаз құлшылықтары жәрдем болатынын айтуда. Исламда құлшылықтар шапағат ететіні жайында нақты айтылған. Мысалы, хадисте *«Қиямет күні ораза мен Құран пендеге шапағат етеді...»*, – делінген (Ахмад ибн Ханбал, 1972, 174 б.). Ақын осы шумақтың соңында тіршілікте

ақыретің үшін пайдалы болатын істерді ұмытпа, ақыретте сауабы қайтатын амалдарды осы өмірде жасап қал деп қорытындылаған. Жалпы алғанда бұл шумақ теоцентрлік ұғымға негізделген. Исламның ақида, құлшылық және ақырет сенімдерін насихаттайтын мағыналы туынды.

*Жалғанда титтей пайда жоқ,
Адамның аз күн албауы.
Жорға мініп теңселтіп,
Торғын тоның белсентіп,
Мамық төсек салдыртып,
Ыңырантып тұрғызып,
Дүрия көрпе жамылтып,
Дүниенің қалай алдауы?*
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).

Ақын бұл жерде өмірдің алдамшылығын, сән-салтанаттың өткіншілігін және адам баласының нәпсіге беріліп алданып қалатынын сынайды. «Жалғандай титтей пайда жоқ, адамның аз күн албауы» деп ақын адамның рухани құлдырауын көрсетіп, оның себебін дүниеге алданумен байланыстырады. Мұндағы «жалған» деп пәни дүние меңзелген. Қазақ поэзиясында дүниені жалған деп өмірдің өткіншілігін, сенімсіздігін білдереді. «Титтей де пайда жоқ», – деп ақырет тұрғысынан бұл дүниенің маңызы жоқ, құнсыз деген ұғымды айтуда. «Албауы» – алдауы, алдану дегенді білдіретін көне қазақ сөзі. «Жорға мініп теңселтіп, торғын тоның белсентіп» деп ақын адам баласының дүнелік байлыққа, сән-салтанатқа қалай алданатынын бейнелеген. Ақын бұл жерде дүниедегі алдамшы көзбояушылықты сипаттап, сәнге тәуелді өмірді сынауда, Құрандағы *«Ақиқатында, дүние тіршілігінің бар болғаны ойын, ермек, әшекей және өз араларыңда мақтану һәм мал-мүлік пен балаларды көбейтуге ұмтылу ғана екендігін біліңдер! Кәпірлерді өсімдігі таңғалдырған жасауын сияқты. Сосын ол құрайды да, оның сарғайғанын көресің. Содан соң қиқымға айналады. Ал ақыретте Алла тарапынан кәпірлерге қатты азап және мүміндерге кешірім мен разылық бар. Дүние тіршілігі тек алданышты қызықтау ғана»*, – деген аяттың мағынасымен үштасады (Ибадуллаев, 2023, 423 б.). Ақын келесі жолдарда ыңғай мен рахатты сынай отырып, «дүрия көрпе» деп жұмсақтық пен сән-салтанаттың символдарын атаса, «ыңырантып тұрғызып» деу арқылы жалқаулықтың, еркеліктің символын келтірген. Соңында «дүниенің қалай алдау?» деп автор оқырманға өзін-өзі сұраққа тартуын талап етіп, риторика-

лық сұрақ қояды. Яғни осынша жалған көріністің бәрі сені алдап, өзіне баурап алған болса, сені алдағаны емес пе? – деп рухани оянуға, нәпсіні тәрбиелеуге һәм тәубеге шақырады.

*Мал бақтырар пайдаға,
Зекетсіз мал айдама,
Қайыры жоқ ас сақтап,
Дәмді харам шайнама
...Файбаттың жаман екенін,
Біле тұра айтасыз.
Күн шыққан соң тұрмасаң,
Намаз қаза боларын
Біле тұра жатасыз.
Алланың берген ақ дәмін,
Шайтанға қайтіп сатасыз?!
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).*

Ақын зекеттің маңызыдылығын ескертіп, зекет беру парызығын жеткізгісі келеді. Исламда зекет бес парыздың бірі екені белгілі. Ақынның бұл сөзінде малды адал жолмен тапсаң да зекет бермесең харам болатынын ескертуі жатыр. Кейін адал ас ішуге үндеп «дәмді харам шайнама» деп астың адалдығына назар аудару керектігін ескерткен. Бұл ислам талаптарындағы халал асқа мән беру ұғымына толық сай келеді. Хадисте «Кімнің еті хараммен өссе, оған тозақ лайық болады», – деп ескертілген (Муслим ибн Әл-Хажжаж, 2011). Шарифаттағы харам дегеніміз – бір істің тәрк етілуі кесімді бұлтартпас дәлелмен бекітілген тыйым (Мухаммад әл-Асғаді, 2021). Қазақ тілінде көбіне «харам» сөзі арам деп қолданылады. Мысалы, «есектің еті арам, күші адал» деген мақалда арам сөзі шарифаттағы харам мағынасын білдіреді. Файбат – адамның сыртынан ол жайында жағымсыз сөз айту екенін әрі оның шарифат бойынша үлкен күнә екенін жоғарыда баяндадық. Ақын ғайбат айтудан бас тартуға үндеп, оның күнә екенін еске салуда. Яғни ғайбат айтудың күнә екенін біле тұра неге ғайбат айтасың деп рухани жауапкершілікке шақырады. Бұл сөздері Құрандағы: «Әрі бір-біріңді аңдымаңдар және бір-біріңді ғайбаттамаңдар. Әлде сендердің біреулерің өзінің өлген бауырының етін жеуді ұната ма? Әрине, ұнатпайсыңдар», – деген аяттың мағынасымен үндеседі (Ибадуллаев, 2023, 399 б.). Кейін ақын біле тұра намазды қаза қылуды сынға алады. Бұл жердегі сөздің мәні біле тұрып, білгеніңмен амал жасамасаң білімің өзіне қарсы дәлел болады деген ислами ұғымды білдіреді. «Алланың берген ақ дәмін, шайтанға қайтып сатасыз?!» ақын бұл

жерде өткір ескерту жасап, шайтанға ермеуге шақырады. Ақ дәм – адал ризық болса, «шайтанға сату» шайтанның арбауына еру, сол адалды күнәға айырбастау дегенді білдіреді.

*...Күнә қайдан шығады,
Жарылып жан болып тумаса.
Әділ деп соны айтыңыз,
Турасын қисық бұрмаса.
Бұйрықсыздың бәрі харам
Шарифатқа сыймаса
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).*

Ақын күнәнің шығу тегін ашықтап, адамның нәпсісі күнәнің туатын мекені деп сипаттауда. Яғни күнә сырттан келмейді, ол адамның өз нәпсісінен, ерік-жігерінен туындайды деген идея жатыр. Бұл сөзі хадистегі «Адамның денесінде бір кесек ет бар, ол тұзу болса бүкіл дене тұзу болады. ал, егер ол ет бұзылса, бүкіл дене бұзылады. Ол әрине жүрек қой» – деген мағынаға сай келеді (Бердімұрат, 2021, 17 б.). Кейін әділдікті насихаттап «әділ деп соны айтыңыз, турасын қисық бұрмаса» деп әділет жолынан таймау, ақиқатты өз мүддесіне сай бұрмаламау туралы ескерту жасаған. Әділдік жолы ислам шарифатының негізгі принциптерінің бірі. Құранда «Уа, иман келтіргендер! Алла үшін әділдікпен куәлік етіп, табанды болыңдар. Һәм бір қауымға деген өшпенділіктерің әділдік етпеулеріңе итермесін», – деп ескертеді (Ибадуллаев, 2023, 77 б.). Ақын келесі өлең жолдарында «бұйрықсыздың бәрі харам, шарифатқа сыймаса», – деп Құран мен сүннет Исламдағы заңдық әрі моральдық өлшем екенін меңзейді. Бұйрықсыз – Алланың әмірінсіз, шарифат қағидатынсыз дегенді білдірсе, «шарифатқа сыймаса» дегені шарифат талабына сай келмейтін істің бәрі харам деген үкім беріп тұр.

*...Шын екен деп иланбаңыз
Жалғанышының сөзіне.
Сырттан ғайбат қылғаныша
Айт көзі мен өзіне.
Құдайдан қорыққан мұсылман
Қарауыл қояр сөзіне.
Айтқан жөнге жүрмеген,
Менменсінген зор кеуде
Қиық жүріп кете алмас,
Аспанменен өте алмас,
Алдындағы жолығар
Құдайдың құрған тезіне
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).*

Ақын әрбір ақпаратқа сене бермеу керектігін, сыни ойлай алу керектігін ескертіп «...шын екен деп иланбаңыз жалғаншының сөзіне», – деу арқылы әрбір хабаршыға сене бермеу керектігін ескерткен. Бұл жайында Құранда да «*Уа, иман келтіргендер! Егер сендерге бір насық хабар әкелсе, бейкүнә адамдарға білместікпен тиіспеулерің үшін алдымен сол хабарды анықтаңдар. Әйтпесе істегендеріңе өкінерсіңдер*», – деп ескертеді (Ибадуллаев, 2023, 398 б.). Кейін шыншылдық пен ақиқатты қатаң ұстануға шақырып, адамның артынан емес, бетіне айт дейді. Бұл ислам этикасын ұстануға үндеу. «Құдайдан қорыққан мұсылман, қарауыл қояр сөзіне» деген сөзінде мұсылманның тақуалық сипаты берілген. Шынайы мұсылман Құдайының азабынан қорықса, әр сөзін сүзгіден өткізіп, ой елегін сүзіп сөйлеуі керектігін білдіреді. Хадисте «*Кім Аллаға және ақырет күніне иман келтірген болса, жақсы сөз сөйлесін немесе үндемесін*», – деп ескертілген (Әбу Закария ән-Науауи, 2014). Кейін ақын тәкаппар адамның әдеті болған ақылға келмеу, біреудің сөзін елемей деген сипатын білдіріп «айтқан жөнге жүрмеген, менменсіген зор кеуде» деп баяндайды. Бұл сөздері арқылы ақын тәкаппарлықтың рухани соқырлыққа апаратынын меңзеп, тәкаппар адамның рухани тұрғыда биік шыңға жете алмайтынын: «қиық жүріп кете алмас, аспанменен өте алмас», – деп әдемі бейнелеп түсіндірген. Әрі бұндай күнәһар адам Құдайдың жазасына лайық болатынын ескертіп, «алдындағы жолығар, Құдайдың құрған тезіне», – деп ешкім Құдайдың тезінен құтыла алмайды, әркім істеген ісі үшін жауапқа тартылатынын еске салады. «Тез» сөзі қазақ тілінде қисық ағашты түзету үшін не түзу ағашты ию үшін қолданылатын құралдың атауы. Ауыспалы мағынада тез – талқы, сын, ауыртпалық дегенді білдіреді (Болғанбаев et al., 1999).

*...Өткен соң қайтып келмейді,
Өлгенге мал ермейді,
Бү дүниенің шолағы.
Жиырма тоғыз әріптің
Жайын білмек керек дүр.*
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).

Ақын бұл шумақта өмірдің өткіншілігін, өлімнің қайтарымсыздығын, мал мен дүние осы дүниеде қалатынын ескертіп, ақыретті естен шығармай білімге, танымға шақырады. Өмір қайтып келмейтіні, сынақ екенін меңзеп «...Өткен соң қайтып келмейді, өлгенге мал ер-

мейді», – дейді. Бұл адам баласының барлығы өлімнің дәмін тататынын ескерту. Ол жайында Құранда да «*Әрбір жан өлімнің дәмін татады*» – деп ескертеді (Ибадуллаев, 2023, 55 б.). Әрі қабірде адамға амалы пайда беретінін, байлықтың дүниеден өткен адамның артынан ермейтінін де ескертеді. Бұл ескерту хадисте де «*Адам баласы өлгенде үш нәрсе артынан еріп барады: мал-мүлкі, отбасы, амалы. Екеуі қайтып кетеді, ал амалы қалады*» – деп келген (Мұслим ибн Әл-Хажжаж, 2011). Кейін ақын дүниенің шолақ, қысқалығын ескертеді. Яғни мына қысқа ғұмырда жалған дүниеге алданбай, ақыретке пайдалы амал жасау керектігін ескертеді. Одан соң ақын ерекше, символикалық мағынаға ие «жиырма тоғыз әріптің, жайын білмек керек дүр», – деген жолды ұсынады. Жиырма тоғыз әріп араб әліпбиінің әріптер жинағының саны. Араб әліпбиіндегі жиырма тоғыз әріп жайында Ахмад ат-Тиби деген ғалым өзінің «әл-Муфид фи илми әт-тажвид» деген кітабында «*Һижә әріптерінің саны еш талассыз жиырма тоғыз...*», – деп ашық баяндаған (Айман Рушди, 2019). Ақын бұл жерде білім жолын әуелі хат танумен, оқумен болатынын меңзейді. Яғни ақын бұл жерде білімге шақырып, ақиқатқа оқу-білім арқылы жетуге болатынын ескертіп отыр.

*...Ақыл сұрасаң азбассың,
Көпті көрген көнеден.
Қасиет кетті төреден,
Ғаділдік кетті билерден,
Абырой кетті әкімнен.
Қайын енесі ас ішпес,
Қабағын түйген келіннен.
Жалғыз Құдай болмаса,
Енді үміт жоқ өзгеден*
(Бердібаев et al., 2023, 200 б.).

Ақын ақыл сұрау, өмірде тәжірибелі тұлғадан өнеге үйренудің маңыздылығын білдіріп, «...ақыл сұрасаң азбассың, көпті көрген көнеден», – деп насихат жасауда. Қазақ ұғымында «көп сүргеннен емес, көпті көргеннен сұра» деген нақыл сөз бар. Ақынның осы құндылыққа шақыруы, исламдағы «кімде кім ақылдасса ұтылмайды», деген нақыл сөз бар (Әт-табарани, 1985) деген ұғыммен үндеседі. «Қасиет кетті төреден, ғаділдік кетті билерден, абырой кетті әкімнен» мұнда қоғамдағы билік иелеріне сын айтылып отыр. Төре – бұрынғы заманда қазақ қоғамында үстемдік еткен ақсүйек (Болғанбаев et al., 1999), олар мемлекет басшылары болған.

Ал, Би – дау-жанжалға бітім айтып, төрелік жасаушы, ел ішіндегі әділ қазы, ру басы еді (Болғанбаев et al., 1999). Яғни қазіргі кездегі сот қызметін жүргізген тұлғалар сияқты халық ішіндегі дау-дамайға қазылық жасаған. Қазақ тілінің сөздігінде әкім – билеп төстеуші, басқарушы деп берілген (Болғанбаев et al., 1999). Қазіргі таңда әкім – жергілікті басқарушы екені мәлім. Ақын жоғарыда айтылған тұлғаларға тән қасиеттер жоғалып бара жатқанын, құндылықтардың ауысқанын, сенім кетіп бара жатқанын ескертеді. Бұл жерде әділдік, адалдық биліктен кеткенін айту арқылы әлеуметтік-моральдық сын бар. Әрі отбасы ішіндегі сыйластықтың жойылып бара жатқанын «қайын енесі ас ішпес, қабағын түйген келіннен» деген сөздермен өрнектеп келтірген. Енесінің ас ішпеуі өзара реніш пен салқындықтың символы болса, қабағын түйген келін тәрбиесіздіктің, тәкаппарлықтың символы. Өлең соңында ақын Алладан үміт үзілмейтінін білдіріп: «Жалғыз Құдай болмаса, енді үміт жоқ өзгеден», – деп аяқтайды. Яғни қандай қиын жағдай болса да, жақын адамнан, биліктен, салттан үміт кетсе де, Алладан үміт үзілмейтінін ескертеді. Ақынның бұл сөздері Құрандағы «*Алланың рақымынан күдер үзбеңдер!*» – деген аяттың мағынасымен қабысады (Ибадуллаев, 2023, 354 б.). Өлеңнің соңында ақын Аллаға сенім артып, тәуекел етудің керек екенін айтып исламдағы теоцентрлік ұғыммен қорытындылады.

Қорытынды

Әдеби шығармалардың діни мазмұнына талдау жасау қазақ халқының діни дүниетанымын терең түсінуге, діни терминдердің қолданылуы аясының кеңдігін ұғынуға жол ашады. Ақын-жараулар діни насихатты өлең-шумақтары арқылы насихаттап, халықтың діни сауатын жетілдіріп отырғанын байқауға болады. Әрі қазақы дүниетаныммен шарифат ұғымдары тығыз байланысып ұлттық-діни бояуы көрінеді. Осы арқыры қазақ ұлтының рухани түсінігінің аясы дінімен тығыз байланысты болғанын көреміз. Сонымен

қатар ұлттық коды анық көрінеді. Осы орайда ақын-жараулардың поэзиясындағы діни насихаттарына теолінгвистикалық талдау жасау қазіргі таңда өте маңызды.

Осы орайда Шортанбай Қанайұлы өзінің шығармалары арқылы тек әдеби поэзияның шеберлігін ғана емес, ислам дініне қатысты танымның, моральдық нормалардың тіл арқылы берілген діни дискурстың жарқын үлгісін көрсеткен. Ақын бұл өлеңінде ислам терминологиясын ұтымды қолданып, діни-ахлақтық ережелерді көркем тілмен жеткізеді. Жаратушыға деген сенім, парыз, тәубе, күнә сияқты концепттерді ұлттық санаға бейімдеген. Сонымен қатар этикалық нормалар мен қоғамдық сын айтуды діни дискурспен ұсынған. Ақынның бұл туындысы қазақ елінің діни, ұлттық дүние танымын, мұсылмандық сенімін айқын білдіреді. Ислам діні қазақ жеріне сегізінші ғасырда келіп, халықтың негізгі діни ұстанымына айналғанын, ақын-жараулардың өлеңдерінен де білуге болады. Шортанбай Қанайұлының бұл туындысы соның бір куәсі болмақ.

Алғыс

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан № BR24993035 – «Қазақстандағы дәстүрлі ислам: ғылыми-тәжірибелік негіздері мен дамыту жолдары» атты бағдарламалық-нысаналы ғылыми жоба аясында қаржыланды.

Авторлар үлесі

Мұхитдинов Рашид Сражұлы: концептуализация және деректерді өңдеу, зерттеу процесін жүргізу, мәтінді редакциялау және толықтыру.

Бердмұрат Бекболат: зерттеу, ресми талдау, нәтижелерді тексеру, мәтінді редакциялау және толықтыру.

Махмет Мұратхан: материалды талдауға көмектесу, нәтижелерді тексеру.

Махиудин Дауд Әли: ғылыми материалға кесес беру, әдебиеттерді таңдауға көмектесу.

Әдебиеттер

- Айман Рушди Сүейд (2019). *Шарх манзумати әл-муфид фи әт-тәжвид*. Дәр әл-Ғаусани лид-дираһат әл-Кураһия. Әбу Абдилла Мухаммад ибн Йәзид ибн Ибн Мәжә (1990). *Китәбу әс-Сунән*. Дәр ар-Раһян литтурас. Әбу Мансур әл-Мәтуриди (2010). *Китәбу әт-Тахид*. Дәр Садир. Әбу Хамид әл-Ғазали (2005). *Ихйә улуһиддин*. Дәру әл-баян әл-Араби. Әбу Хафс Сиражуддин Омар ибн Исхак әл-Ғазнауи (2009). *Шарху ақидати әл-Имаһи әт-Таһауи*. Дәрәту әл-Караз. Әбу Иса Мухаммад әт-Тирмизи (1997). *Әл-Жамиғу әс-сахих*. Дәр әл-фикр.

- Әбу Закария Мухиддин Яхйә ибн Шараф ән-Науауи (2014). *Риядус-салихин*. Дәр ар-рисала әл-аламия. Ахмад ибн Ханбал (1972). *Әл-Муснәд лил-имәм Ахмад ибн Ханбал*. Дәру әл-Мағариф.
- Әкімханов, А. (2025). *Имам Нәуәуидің хадистер жинағы (Риядус салихин)*. Дәуір баспасы.
- Бердібаев, Р., Мағауин, М., Тілеухан, Б., Айталы, А., Қарабаев, С., Егеубаев, А., Дәуітұлы, С., & Смақова, А. (2023). *Он ғасыр жырлайды*. Дәуір баспасы.
- Бердімұрат Б. (2021). *Имам Науауи жинақтаған қырық хадис*. Мұфтият баспасы.
- Болғанбаев, Ә., Қалиев, Б., Бизақов, С., Османова, А., Дәулетқұлов, Ш., Жүрсінова, М. & Нұрғазиева, М. (1999). *Қазақ тілінің сөздігі*. Дайк-Пресс баспасы.
- Ибадуллаев, С. (2023). *Қасиетті Құран/мағыналық аударма*. Дәуір баспасы.
- Ибадуллаев, С. & Оңғаров, Е. (2017). *Дін мен дәстүр (Тал бесіктен жер бесікке дейін)*. Мұфтият баспасы.
- Қанипаш М. (2013). *Шортанбай Қанайұлы шығармалары*. Ана тілі баспасы.
- Луис әл-Мағлуф әл-Иәсуғи (2008). *Әл-Мунжид фи әл-лугати уә әл-ағләм*. Дәр әл-Машрик.
- Муслим ибн Әл-Хажжаж (2011). *Жамиғу әс-сахих*. Дәр әл-кутуб әл-илмия DKI.
- Мухаммад Убайдулла әл-Асғаді (2021). *Әл-Мужаз фи усул әл-фиqh*. Әл-Мәктаба әл-Һәшимия.
- Мухитдинов Р.С. & Құрманғазыұлы Ю. (2025). Ақан Серінің «Сабыр түбі сары алтын» өлеңіндегі діннің тілдік бейнесі: теолінгвистикалық талдау. *Адам әлемі*, 3(103), 131-140. <https://doi.org/10.48010/aa.v103i3.704>
- Ораз С. (2018). *Ұлы дала төсіндегі ислам*. Мұфтият баспасы.
- Палтөре, Ы., Жүсіпбеков, Ж., Мухитдинов, Р. & Қыдырбаев, Қ. (2016). *Арабша-қазақша сөздік*. Нұр-Мүбәрак баспасы.

References

- Aiman Rushdi Suweid (2019). *Sharh manzumati al-mufid fi at-tajwid* [Commentary on the Poem “Al-Mufid” in “Tajwid] Dar al-Fausani lid-dirasat әl-Qurania. (in Arabic)
- Abu Abdilla Muhammad ibn Iazid ibn Majah (1990). *Kitabu as-Sunan* [The Book of Sunan]. Mujallad auwal. Dar ar-Raian litturas. (in Arabic)
- Abu Mansur al-Maturidi (2010). *Kitabu at-Tauhid* [The Book of Monotheism]. Dar Sadir. (in Arabic)
- Abu Hamid әл-Gazali (2005). *Ihiya ulumiddin* [The revival of the Religious Sciences]. Daru al-bayan al-Arabi. (in Arabic)
- Abu Hafs Sirajuddin Omar ibn Iskhak al-Gaznawi (2009). *Sharhu aqidati al-Imami at-Tahawi* [Commentary on the Creed of Imam al-Tahawi]. Daratu al-Karaz. (in Arabic)
- Abu Isa Muhammad at-Tirmizi (1997). *Al-Jami as-sahih* [The Authentic Collection]. Dar al-fikr. (in Arabic)
- Abu Zakaria Muhiddin Yahya ibn Sharaf an-Nauawi (2014). *Riadus-salihin* [Gardens of the Righteous]. Dar ar-risala al-alamia. (in Arabic)
- Ahmad ibn Hanbal (1972). *Al-Musnad lil-imam Ahmad ibn Hanbal* [Musnad of Imam Ahmad ibn Hanbal]. Daru al-Maarif. (in Arabic)
- Akimhanov, A. (2025). *Imam Nauauyidin hadister zhinagy (Riadus salihin)* [Imam al-nawawi’s Collection of Hadiths]. Dauri baspasy. (in Kazakh)
- Berdibaev, R., Magauin, M., Tileuhan, B., Aitaly, A., Qarabaev, S., Egeubaev, A., Dauituly, S., & Smaqova, A. (2023). *On gasyr zhyrlaidy* [Poetry of Ten Centuries]. Dauri baspasy. (in Kazakh)
- Berdimurat, B. (2021). *Imam Nauauy zhinaqtagan qyryq hadis* [The Forty Hadiths Compiled by Imam ai-Nawawi]. Muftyat baspasy. (in Kazakh)
- Bolganbaev, A., Qaliev, B., Bizaqov, S., Osmanova, A., Dauletqulov, Sh., Zhursinova, M. & Nurgazieva, M. (1999). *Qazaq tilinin sozdigi* [Dictionary of the Kazakh Language]. Daik-Press baspasy. (in Kazakh)
- Ibadullaev, S. (2023). *Qasyetti Quran/magynalyq audarma* [The Holy Qur’an: A Semantic Translation]. Dauri baspasy. (in Kazakh)
- Ibadullaev, S. & Ongarov, E. (2017). *Din men dastur (Tal besikten zher besikke deyin)* [Religion and Tradition (From the Cradle to the Grave)]. Muftyat baspasy. (in Kazakh)
- Qanipash, M. (2013). *Shortanbay Qanayuly shygarmalary* [The Works of Shortanbay Qanayuly]. Ana tili baspasy. (in Kazakh)
- Luis al-Maaluf al-Iasugi (2008). *Al-Munjid fi al-lugati ua al-aglam* [Language and Proper Names]. Dar al-Mashriq. (in Arabic)
- Muslim ibn Al-Hajjaj (2011). *Jamigu as-sahih* [The Authentic Collection]. Dar al-kutub al-ilmia DKI. (in Arabic)
- Muhammad Ubaidulla al-Asgadi (2021). *Al-Mujaz fi usul al-fiqh* [A Concise Guide to the Principles of Islamic jurisprudence]. Al-Maktaba al-hashimiya. (in Arabic)
- Muhitdinov, R.S. & Qurmangazyuly, J. (2025). Aqan Serinin «Sabyr tubi sary altyn» olenindegi dinnin tildik beinesi: teolingvistikalыq taldau [The Linguistic Worldview of Religion in Akan Seri’s Poem «Patience is Pure Gold»: Theolinguistic Analysis]. *Adam әlemi*, 3(103), 131-140. <https://doi.org/10.48010/aa.v103i3.704> (in Kazakh)
- Oraz, S. (2018). *Uly dala tosindegi Islam* [Islam of the Great Steppe]. Muftyat baspasy. (in Kazakh)
- Paltore, Y., Zhusipbekov, Zh., Muhitdinov, R. & Qydyrbaev, Q. (2016). *Arabsha-qazaqsha sozdik* [Arabic-Kazakh Dictionary]. Nur-Mubarak baspasy. (in Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет

Мұхитдинов Рашид Сразжұлы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті ислам ілімдері факультеті исламтану кафедрасының доценті, Алматы, Қазақстан, e-mail mukhitdinov.rashid@gmail.com.

Бердмұрат Бекболат (корреспондент автор) – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті ислам ілімдері факультеті исламтану кафедрасының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail bekbolat.berdmurat@mail.ru.

Махмет Мұратхан – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті ислам ілімдері факультеті дінтану кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, e-mail: Murat919@gmail.com.

Махмудин Дауд Әли – философия ғылымдарының докторы, Малайя университеті ислам ілімдері академиясының оқытушысы, университетке дейінгі дайындық факультеті деканының орынбасары, Куала-Лумпур, Малайзия, e-mail muhyi@um.edu.my.

Information about the authors

Mukhitdinov Rashid Srazhuly – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Docent at the Department of Islamic Studies of the Faculty of Islamic Sciences, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, e-mail mukhitdinov.rashid@gmail.com.

Berdmurat, Bekbolat (corresponding author) – PhD Student at the Department of Islamic Studies of the Faculty of Islamic Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan e-mail bekbolat.berdmurat@mail.ru.

Makhmet, Muratkhan – PhD, Senior Lecturer of the Department of Religious Studies of the Faculty of Islamic Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, e-mail kerim-1962@mail.ru.

Mahyudin, Daud Ali – Doctor of Philosophical Sciences, Lecturer at the Academy of Islamic Studies, University of Malaya, Deputy Dean for Pre-University Studies, Kuala Lumpur, Malaysia, e-mail muhyi@um.edu.my.

Сведения об авторах

Мухитдинов Рашид Сразжович – кандидат филологических наук, асоциированный профессор, доцент кафедры исламоведения факультета исламских исследований Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, e-mail mukhitdinov.rashid@gmail.com.

Бердмұрат Бекболат (автор-корреспондент) – PhD докторант кафедры исламоведения факультета исламских исследований Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, e-mail bekbolat.berdmurat@mail.ru.

Махмет Мұратхан – PhD, старший преподаватель кафедры религиоведения факультета исламских исследований Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, e-mail: Murat919@gmail.com.

Махмудин Дауд Али – доктор философических наук, преподаватель Академии исламских исследований университета Малайя, заместитель декана по довузовской подготовке, Куала-Лумпур, Малайзия, e-mail muhyi@um.edu.my.

2025 жылы 8 қарашада тіркелді.
2026 жылы 20 маусымда қабылданды.

Г. Мухатаева* , Р. Сарсембаев

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: gmukhataeva@inbox.ru

РАДИКАЛИЗАЦИЯ ЖЕНЩИН: КАЗАХСТАНСКИЙ КЕЙС

Данное исследование направлено на то, чтобы понять процесс радикализации казахстанских женщин, находившихся в зоне вооруженного конфликта в Сирии и Ираке. Ранее в академических кругах основное внимание уделялось радикализации мужчин-боевиков, и исследований процесса радикализации женщин не проводилось; представлялась лишь общая картина экстремизма в сознании женщин из-за отсутствия прямого доступа исследователей к самим женщинам. После поражения террористической организации «Исламское государство» многие страны начали возвращать своих граждан, в частности, женщин и детей. Это привело к росту научного интереса к теме радикализации женщин. Ранее основное внимание в академических кругах было посвящено экстремизации сознания мужчин-боевиков. Гораздо меньше написано о женской деструктивности. Наше исследование призвано восполнить этот пробел. В статье представлены результаты глубинного интервью с практиками первой линии и репатриантками. Проведены глубинные интервью с женщинами-репатриантками и экспертные интервью со специалистами теологами, психологами, а также руководителями и работниками неправительственных организаций, участвующими в процессе дерадикализации и реинтеграции возвращенных женщин. На основе европейских академических работ и исследования казахстанского опыта радикализации женщин, вернувшихся из зон террористической активности, были описаны индивидуальные и структурные причины радикализации. Концептуальный вклад нашего исследования заключается в определении структурных причин радикализации женщин. Авторы предлагают изменить стратегию дерадикализации, что имеет практическое значение в исследовании.

Ключевые слова: женщины в Исламском государстве, репатриантки из Сирии, радикализация, террористические организации, джихадисты

G. Mukhatayeva*, R. Sarsembayev

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: gmukhataeva@inbox.ru

The Radicalization of Women: The Kazakhstani Case

This study aims to examine the process of radicalization among women from Kazakhstan who found themselves in the armed conflict areas in Syria and Iraq. Previously, in academic circles, the main attention was paid to the radicalization of male militants, and studies of the process of radicalization of women were not carried out; only a general picture of extremism in the minds of women was presented due to the lack of direct access of researchers to the women themselves. Following the defeat of the terrorist organization the “Islamic State”, several countries commenced repatriation programs of their nationals, particularly women and children. This development prompted increased academic scrutiny of female radicalization, whereas previous studies had primarily focused on the extremist indoctrination of male combatants when the radicalization of women received significantly less attention. Our study attempts to bridge this scholarly gap. This article presents findings from in-depth interviews with front-line practitioners and repatriated women. In-depth interviews were conducted with repatriated women along with expert interviews with professional theologians, psychologists as well as leaders and staff of non-governmental organizations engaged in deradicalization and reintegration initiatives. Building upon European academic literature and analysis of Kazakhstan’s experience with the radicalization of women repatriated from areas of terrorist operations, individual and structural causes of radicalization have been outlined. The conceptual contribution of our study is to identify the structural causes of women’s radicalization. The authors suggest a change in the strategy of de-radicalization, which is practical in the study.

Keywords: Women in the Islamic State, Repatriated Women from Syria, Radicalization, Terrorist Organisations, Jihadists

Г. Мухатаева*, Р. Сарсембаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: gmukhataeva@inbox.ru

Әйелдерді радикалдандыру: қазақстандық кейс

Бұл зерттеу Сирия мен Ирактағы қарулы қақтығыс аймағында болған қазақстандық әйелдердің радикалдану үдерісін түсіндіруге бағытталған. Бұрын академиялық ортада басты назар ер жауынгерлердің санасын экстремизациялауға бағытталды да әйелдердің радикалдану үрдісіне арналған зерттеулер болмады, тек әйелдер санасындағы экстремизмінің жалпы көрінісі ұсынылды, бұл зерттеушілердің әйелдердің өздеріне тікелей қол жеткізуінің болмауына байланысты болды. «Ислам мемлекеті» террористік ұйымы жеңілгеннен кейін көптеген елдер өз азаматтарын, атап айтқанда әйелдер мен балаларды қайтара бастады. Бұл әйелдердің радикалдануы тақырыбына ғылыми қызығушылықтың артуына әкелді. Біздің зерттеуіміз бұл олқылықтың орнын толтыруға арналған. Бұл мақалада алдыңғы қатардағы мамандармен және оралмандармен тереңдетілген сұхбаттардың нәтижелері ұсынылған. Оралман әйелдермен тереңдетілген сұхбаттар және теологтармен, психологтармен, сондай-ақ оралған әйелдерді дерадикализациялау және қайта интеграциялаумен айналысатын үкіметтік емес ұйымдардың жетекшілері мен қызметкерлерімен сараптамалық сұхбаттар жүргізілді. Еуропалық академиялық жұмыстар және террористік белсенділік аймақтарынан оралған әйелдердің радикалдануына арналған қазақстандық тәжірибені зерттеу негізінде радикалданудың жеке және құрылымдық себептері анықталды. Біздің зерттеуіміздің тұжырымдамалық үлесі әйелдердің радикалдануының құрылымдық себептерін анықтау болып табылады. Авторлар зерттеуде практикалық маңызы бар дерадикализация стратегиясын өзгертуді ұсынады.

Түйінді сөздер: Ислам мемлекетіндегі әйелдер, Сириядан келген оралмандар, радикалдану, террористік ұйымдар, жихадшылар

Введение

Сирийский кризис, начавшийся в 2011 году, и переросший в гражданскую войну, привлек интерес тысячи мусульман по всему миру. В отчете неправительственной аналитической организации The Soufan Group (SG) за 2017 год указывается, что на первом месте по импорту иностранных боевиков-террористов оказалась Россия – 3417 человек участвовали в военных конфликтах в Сирии и Ираке на стороне террористических группировок. Далее следует Саудовская Аравия – 3244 рекрутов, Иордания – 3000 боевиков. Из Туниса в зону вооруженного конфликта выехало 3000 человек, из Франции – 1910. Из территории Центральной Азии было рекрутировано около 5000 боевиков. Наибольшее число рекрутов фиксируется с территории Узбекистана – 1500 человек и Таджикистана – 1300 человек (Barrett, 2017).

Из Казахстана с начала военного конфликта по данным Комитета национальной безопасности в Сирию и Ирак выехали около 800 граждан, из которых около 120 мужчин, более 250 женщин и 500 несовершеннолетних детей (Zakon.kz, 2021). В январе 2019 года Казахстан начал эвакуацию своих граждан. В рамках операций «Жусан» и «Русафа» было возвращено более 700 человек, среди которых 189 женщин и 522 ребенка (Время, 2022).

Дискуссии в международной академической среде посвящены возрастающей роли женщин в террористических организациях. Не пользуется поддержкой сегодня неориенталистский подход, закрепляющий за мусульманскими женщинами статус жертвы. Несмотря на то, что исследователи сходятся во мнении о выполнении женщинами ролей «жен солдат Халифата», «матерей будущих джихадистов», также есть свидетельства о занятии женщинами онлайн-вербовкой, участии в охране порядка в женской сети Исламское государство (далее ИГ). Среди возвращенных казахстанок 19 из них оказались привлечены к уголовной ответственности за вербовку и причастность к деятельности террористической группы (Kazakhstan Today, 2021).

Обоснование выбора темы исследования, цели и задачи

Тема радикализации женщин недостаточно изучена. В западных исследованиях приводится общая картина экстремизации сознания женщин, что связано с отсутствием доступа ученых непосредственно к самим женщинам, поскольку Европа не возвращала своих граждан из зон террористической активности. Исследования ученых опираются в основном на вторичные источники: аккаунты женщин-вербовщиц в со-

циальных сетях, пропагандистские издания ИГ. Отсутствие понимания мотивов, приводящих женщин в террористические организации, не позволяет разработать тактики вмешательства в процесс религиозной радикализации.

Исследователи, изучавшие радикализацию в Центральной Азии и Казахстане, рассматривали проблему сквозь призму религиозной безграмотности, низкого материального положения, поиска идентичности, что оставило неизученной проблему структурного давления.

Радикализация женщин подробно рассмотрена в работах западных исследователей М. Блум, Н. Лахунд, Ч. Винтер, Д. Марголин, Э.М.Солтман, М. Смит, Р. Мирза. Исследования западных ученых представили только общую картину радикализации женщин. Это связано с тем, что в них использовались вторичные источники: социальные сети, журналистские материалы, пропагандистские издания ИГ. Кроме того, современные исследования о женском терроризме опираются на неориенталистские теории, отсюда патриархатная интерпретация участия женщин в радикальном проекте «Исламское государство», сфокусированность на личных мотивах радикализации с исключением политического контекста. Кроме того, работы западных исследователей сфокусированы на проблеме радикализации европейских женщин, что с учетом иного культурного и политического контекста не позволяет применить их к ситуации с радикализацией казахстанских женщин.

В свою очередь, казахстанские исследователи Е. Карин, Ю. Шаповал, М. Бекмаганбетова на основе глубинных интервью с более чем ста женщинами, а также участвующими в программе дерадикализации теологами и психологами установили, что причинами радикализации могли стать их идеологические представления, религиозная неграмотность, низкий материальный статус, стремление превратить себя в религиозный субъект. Указанные интервью с возвращенными женщинами проводились в первые месяцы их нахождения в реабилитационном центре в городе Актау, когда не были начаты работы по дерадикализации и реинтеграции. Выявленные особенности не позволяют оценить казахстанскую программу дерадикализации и ресоциализации женщин в полной мере.

Теория интерсекциональности, применяемая в нашем исследовании, позволяет объяснить мотивы радикализации женщин в контексте структурных проблем, что, в свою очередь, требует

пересмотра дерадикализационной программы, сфокусированной на теологическом переубеждении.

Цель предлагаемого исследования – на основе глубинных интервью с репатриантками и практиками первой линии (теологами, психологами, сотрудниками неправительственных организаций) изучить причины радикализации казахстанских женщин. Пути радикализации в ИГ описываются из-за характера исследования, проводимого авторами, и сосредоточенности на этой теме.

В работе используется теория интерсекциональности, призванная восполнить пробелы в изучении радикализации женщин в Казахстане.

Авторы предполагают, что проведенное ими исследование позволит восполнить пробелы в изучении мотивов женской радикализации и внесет ясность в вопросы профилактики религиозного радикализма и дерадикализации женщин, возвращенных из зон террористической активности.

Научная методология исследования

Исследование опиралось на знания практиков первой линии (специалисты, непосредственно работающие с лицами из группы риска, осведомленные о признаках радикализации, умеющие наладить контакт с человеком, поддерживать позитивные отношения, в казахстанской программе это теологи и психологи), а также на нарративы репатрианток.

Качественное исследование было проведено в городах Актобе, Жезказган, Сатпаев, Караганда, а также Алматинской области (город Каскелен, поселок Узынагаш), где проживали вернувшиеся женщины. Города Актобе, Жезказган, Сатпаев были выбраны вследствие выезда из этих регионов наибольшего числа граждан в зону террористических действий. Полу структурированные интервью использовались для беседы с репатриантками и специалистами, работающими с ними и их семьями. В организации исследования содействие оказывали управления по делам религий на местах. В период 2022–2023 гг. было проведено 21 глубинное интервью с женщинами-репатриантками и 13 экспертных интервью со специалистами теологами, психологами, а также руководителями и сотрудниками неправительственных организаций, участвующими в процессе дерадикализации возвращенных женщин.

Во время интервью применялся метод активного непредвзятого слушания, по типу биографического интервью, с возможностью не затрагивать темы, которые могут стать триггерами травм.

Возникали сложности, связанные с нежеланием женщин участвовать в опросах, поскольку ранее они давали интервью журналистам. Тогда публикации в СМИ вызвали в обществе негативную реакцию и усложнили отношения репатрианток с родственниками. В частности, осуждению подверглись признания женщин о вынужденном неоднократном замужестве на территории так называемого Исламского государства (Nur.kz, 2019). Также, существовали ограничения, связанные с невозможностью опросить всех возвращенных женщин, списки репатрианток предоставлялись государственными органами.

Мотивы радикализации и роли женщин в Исламском государстве

О радикализации верующих женщин в казахстанской и зарубежной академической литературе имеется крайне скудная информация. Более подробно роль женщин в Исламском государстве раскрыта в европейских исследованиях. Согласно данным The Soufan Group (SG) наибольшее число женщин выехало из Франции, Германии и Великобритании (Barrett, 2017). Мотивы выезда женщин представляют собой сочетание религиозных, идеологических, политических и личных причин (Peresin, 2015).

Канадский профессор Миа Блум обобщает личностные показатели вовлечения женщин в терроризм: месть, искупление, отношения, уважение. Месть за смерть близкого члена семьи может стать фактором вовлечения женщин в политическое насилие. Мученичество является привлекательным вариантом после незаконных отношений (включая кровосмесительные отношения с членами семьи) или для очищения истории семьи из-за какого-то другого скандала. Если женщины скрывают постыдную тайну, они могут чувствовать, что совершают этот поступок во имя Бога, мученическая смерть женщины стирает все ее грехи и стигматы. Брачные отношения с джихадистом также могут содействовать участию женщины в насилии. Вместе с тем, акт мученичества может сделать известной женщину, чего при жизни сложно добиться в патриархальном обществе (Bloom, 2011).

Американский исследователь Нелли Лахуд, изучив официальные онлайн-журналы ИГ – «Аль-Наба», «Дабик», «Румия» и «Дар аль-Ислам», приходит к выводу, что ИГ контролирует повседневную жизнь женщин на микроуровне, и мужчины, в конечном счете, несут ответственность за женщин. Более того, она утверждает, что женские роли ограничены ролями жены, матери. Журналы поощряют женщин находить мужей для своих дочерей, а вдов – вступать в повторный брак с боевиками ИГ (Lahoud, 2018). Исследователи терроризма Чарли Винтер и Девора Марголин подтверждают стратегический характер привлечения женщин в ИГ – жены, в некоторых случаях рабыни-езидки должны были служить для привлечения и удержания мужчин-боевиков (Winter, 2017).

Вместе с тем, женщинам в «Халифате» приписываются и более активные роли. Несмотря на отсутствие доказательств участия женщин в боевых действиях ИГ, имеются сообщения об их работе в женской полиции, сборе разведывательных данных, подготовке к военным операциям или, возможно, к нападениям смертниц. Активные онлайн-вербовщицы поощряют потенциальных новобранцев (женщин) переходить в Исламское государство или совершать теракты внутри страны (Bloom, 2020).

Ряд ученых критично относится к нарративам о личных мотивах радикализации женщин, так, по мнению постколониального исследователя Джулии Раджан подобный подход ограничивает интерпретацию мотиваций женщин в контексте патриархальных стандартов, исключая политический контекст (Rajan, 2012).

Исследователи женского радикализма Эрин Мари Солтман и Мелани Смит наиболее устойчивым выталкивающим фактором называют чувство изоляции мусульман в западном обществе, проистекающем из отсутствия чувства принадлежности к западной культуре. Тогда как основными притягивающими факторами в радикализации женщин, по мнению ученых, являются: идеалистические цели религиозного долга и построения утопического государства-халифата; идентичность, принадлежность и сестринство; романтизация опыта. (Saltman, 2015).

Описывая опыт радикализации канадских женщин, Рабия Мирза в качестве притягивающего фактора указывает салафитско-джихадистскую идеологию, которая заполняет пустоту, возникшую из-за несовместимости западной и исламской культуры. Обещание чистого ис-

ламского общества, лишенного греховных соблазнов, воспринимается как ценность. Возможность быть частью чего-то большего, чем ты сам, и стать важным для уммы (глобального мусульманского сообщества) рассматривается как предназначение (Mirza, 2018).

Вытесняющим фактором для казахстанских верующих, вероятно, стала религиозная нетерпимость. Образ практикующего верующего воспринимался обществом как угроза светским ценностям. К сожалению, практикующие верующие оказались в фокусе «стереотипного сценария ориенталистской демонизации» (Тлостанова 2020: 179). Вероятно, неприятию верующего сообщества способствовала западная истерия, рассматривающая ислам в соответствии со «стандартным узким репертуаром стереотипов» (Тлостанова 2020: 179) как терроризм, угрозу. В своей исследовательской работе профессор антропологии и гендерных исследований Колумбийского университета Лила Абу Луход критикует культуралистский подход, противопоставляющий мусульманский мир западному и позиционирующий мусульман как самую гомогенизированную, особую и угрожающую культуру, от которой нужно «спасать» мусульманских женщин (Abu-Lughod, 2013).

«Новые мусульмане» (Термин используется казахстанским социологом религии Алмой Султангалиевой в монографии «Возвращение ислама» в Казахстан) в Казахстане испытывают кризис идентичности, обусловленный несовместимостью светских и исламских ценностей. Репатриантки в интервью рассказывали о своем опыте публичной нетерпимости, связанной с внешним видом. Большинство участниц-мусульманок предпочитали носить хиджаб, поскольку исламская одежда была доказательством их поклонения Аллаху. Внешнее проявление религиозности окружающими воспринималось как радикальное поведение. Отсутствие общественного признания статуса практикующих мусульманок привело к их маргинализации.

Современные исследования о женском терроризме опираются на неориенталистские теории, отсюда патриархатная интерпретация участия женщин в радикальном проекте «Исламское государство». Кроме того, в общественно-политическом дискурсе эксплуатируется нарратив, виктимизирующий выехавших в Сирию казахстанок. Нельзя отказать в правоте казахстанскому антропологу Алиме Бисеновой, которая пишет: «Хотя уже и нет понятия «жен-

щины Востока», его, казалось бы, успешно деконструировали, но продолжает существовать женщина-субалтерн, которую надо «спасать» из тисков традиционного общества и патриархата» (Бисенова, 2023: 440).

Казахстанские исследователи Юлия Шаповал и Мадина Бекмаганбетова предлагают изучать факторы и мотивы выезда женщин через призму женской агентности. Верующие женщины ставили своей целью превращение себя в подлинно религиозного субъекта (Шаповал & Бекмаганбетова, 2021). Респондентки рассказали, что пришли в религию до замужества, более того, им пришлось отстаивать право на ношение хиджаба перед родственниками. Некоторые репатриантки выехали на территорию Сирии самостоятельно, без сопровождения супруга или родственника-мужчины.

Во время интервью только одна женщина рассказала о том, что супруг обманул ее, когда говорил об отдыхе в Турции. Из Турции, шантажируя ее детьми, он вывез семью в Сирию.

Следовательно, не все верующие женщины были жертвами, обманом вывезенными из страны. У большинства из них было право выбора.

Лишение репатрианток субъектности, отказ им в праве голоса и неприятие их инаковости скорее всего приведут к сохранению их протестного потенциала, который, в настоящее время находится в латентной фазе.

Советская антирелигиозная кампания привела к тому, что ислам в Казахстане и в целом, в Центральной Азии, оказался отрезан от мусульманского мира, был локализован и отождествлялся с обычаями и традицией. Появилось понятие «народный» или «бытовой» ислам (Халид, 2010). Быть мусульманином означало жить в согласии с определенными местными нормами и обычаями, а не следовать ограничениям, санкционированным религией. Процесс реисламизации в постсоветских государствах внес свои коррективы в религиозную практику.

Социолог религии Алма Султангалиева, раскрывая феномен «новых мусульман», пишет о том, что для них принадлежность к глобальной мусульманской общине выше, чем принадлежность к своей этнической или национальной группе. И приход в ислам – это результат осознанного личного выбора (Султангалиева, 2015).

Оливье Руа солидарен с позицией казахстанского исследователя о выходе современного ислама за рамки понимания того, что достаточно родиться мусульманином. По мнению учено-

го, черты религиозности включают кризис социального авторитета религии, разделение религиозных и культурных паттернов, консти-туирование религиозных общин на основе индивидуального самоопределения «себя как верующего», стремление вернуться к истинным религиозным доктринам. Индивидуализация религиозности предполагает доказательство своей веры, ее демонстрацию, в том числе, через следование религиозным ритуалам, внешним обликом (Руа, 2018).

Образ жизни «новых мусульман», заключающийся в демонстрации своей религиозности, стал вызовом светскому обществу. Контролирующие образы верующих женщин действуют как механизмы создания инаковости и субординации по признакам религиозной идентичности и гендера. Верующие оказались в пространстве социального исключения. При этом, наиболее уязвимыми в социальном и экономическом отношении стали женщины. На момент выезда казахстанских семей в Сирию в стране существовал официальный запрет на ношение хиджаба в учебных заведениях, мусульманок в хиджабах не принимали на работу в государственные органы.

В основе такого отношения к практикующим верующим лежит подход, свойственный для идеологии советского периода, когда религия считалась пережитком прошлого, деструктивным явлением. О воспроизводстве советского дискурса говорит тот факт, что религия находится под государственным контролем, и им же инициирован «правильный и «неправильный» ислам. Кроме того, на некоторые религиозные течения навешан ярлык средневекового фундаментализма. Тогда как исследователь современного ислама Оливье Руа говорит о неofундаментализме и называет происходящие процессы в исламе модерностью (Руа, 2018).

Выехавшие на территорию Сирии казахстанцы ассоциировали себя с глобализированной исламской уммой. Их выезд в центральноазиатском академическом дискурсе был охарактеризован «семейным джихадом» и объяснялся патриархальным устройством семьи, безусловным подчинением супругу (Шаповал, 2011, Soliev, 2021). Ноа Такер корни терроризма видит в неблагоприятных социально-экономических условиях, структурных проблемах в конкретных регионах Центральной Азии (Tucker, 2019). Ряд исследователей считает, что выезд иностранных

боевиков, в том числе из Центральной Азии, и присоединение к Исламскому государству имел идеологическую подоплеку (Mironova, 2019, Карин, 2020).

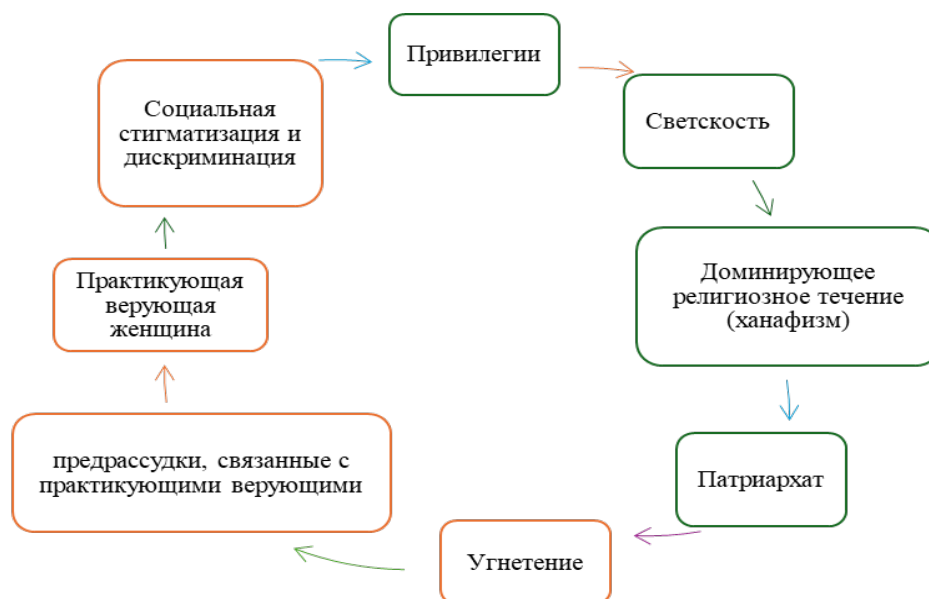
С точки зрения самоидентификации, мусульманские женщины, присоединившиеся к ИГ и переехавшие в «Халифат», называют себя мухаджират (совершившая хиджру) по аналогии с последователями Пророка Мухаммада, переселившимися вместе с ним из языческой Мекки в Медину. Одним из триггеров для выезда казахстанцев целыми семьями в зону террористической активности, в так называемое «Исламское государство» казахстанские исследователи называют религиозную идентичность, восприятие себя частью «воображаемой уммы» (Шаповал & Бекмаганбетова, 2021).

Теория интерсекциональности, впервые разработанная Кимберли Креншоу для исследования опыта черных американок, который характеризуется множественным угнетением, порожденным действием пересекающихся систем доминирования (Crenshaw, 1989) может способствовать пониманию факторов радикализации верующих женщин в Казахстане. Социальное положение «практикующая мусульманка» обозначает позицию на пересечении осей гражданского, религиозного, гендерного неравенства. Множество видов дискриминации: светскость, доминирование религиозного течения ханафизм, патриархат, страх перед практикующими верующими взаимодействуют друг с другом, образуя структурную систему угнетения.

Так, среди верующих практикующих женщин гораздо выше процент безработных, чем среди привилегированной группы светских женщин. Вероятность столкнуться с дискриминацией при приеме на работу для них намного выше – поскольку они не просто женщины, но еще и демонстрирующие религиозность, что с учетом распространенности в обществе нетерпимости к «новым мусульманам», воспринимается как радикальное поведение. На рисунке 1 представлена модель радикализации казахстанских женщин, оказавшихся на пересечении множественных осей дискриминации.

Следовательно, множественная дискриминация, которой подвергается верующая казахстанская женщина, может стать объяснением мотива ее присоединения к террористическим группировкам.

Рисунок 1

Пересекающиеся оси привилегий/угнетения

Выезд казахстанских женщин в большинстве случаев был обусловлен решением супруга, а также шансом расширить права и возможности на территории, где действуют нормы шариата. Респондентка из Сатпаева объяснила свое решение выехать в Сирию ограничением религиозных прав и свобод, а также влиянием пропагандистского ролика о выехавших казахстанцах (интервью проводилось на казахском языке, женщине 28 лет, вернулась с двумя детьми, супруг, по ее словам, погиб в Сирии). Женщина из неполной семьи, отец рано умер, проживает с мамой, завершает учебу в колледже по медицинской специальности):

«Когда я поступила в университет, остро стояла проблема хиджаба. Сказали, что на занятия нельзя приходить в хиджабе. Меня часто вызывал декан. На втором курсе он потребовал от меня перевестись на другой факультет или отчислиться. За чтение намаза автоматически следовало отчисление. Тогда я стала задумываться о дальнейших действиях. В это же время появился призыв ста пятидесяти казахов (видеоролик о «150 казахстанцах», приехавших в Сирию для участия в военных действиях, распространенный в 2013 году медиаресурсом H-Center.info, принадлежащем ИГ.): «Мы живем свободно. Никто не мешает нашей вере!». Тогда я задумалась, если я поеду туда, возможно, смогу свободно исповедовать религию. Здесь у меня не было

будущего, если не смогу получить диплом, не найду работу» (глубинное интервью, 13 марта, 2022).

Респондентка из Актобе также не смогла получить высшее образование из-за запрета хиджаба в университете (женщине 30 лет, мама страдала психическим заболеванием, отец – инвалид, жила в городе Актобе, вначале с супругом выехала в Афганистан, потом перебрались в Сирию. Первый супруг погиб, вернулась со вторым супругом и двумя детьми, супруг находится в тюрьме):

«Я поступила в Актюбинский государственный педагогический институт. У нас в семье все педагоги, ну родственники с папиной стороны, мама и папа педагоги. Все хотели, чтобы я стала учителем. А я хотела стать архитектором-дизайнером. В то время открывался Евразийский университет в Астане, хотела туда поступить. Но так как я единственная дочь и приглядывала за домом, отец у меня инвалид, парализована левая сторона после инсульта, поэтому отец не захотел меня отпускать. Я училась хорошо, но с деньгами проблема была. На втором курсе хотели перевести на грант, так как я хорошо училась, но я начала одевать хиджаб и ректор, не хочу плохие вещи говорить о нем, потому что он уже умер, он сказал либо традиционная обычная одежда, либо отчисляйтесь, и я оставила учебу» (глубинное интервью, 27 апреля 2022 г.).

Жительница Караганды свое решение к выезду обосновывает уговорами супруга о необходимости помощи мусульманам, а также пообещавшего жизнь в шариатском государстве. Кроме того, для нее, как и для респондентки из Сатпаева, убедительным оказался пропагандистский ролик о выехавших в Сирию казахстанцах (интервью проводилось на русском языке, респондентке 29 лет, у нее двое детей, один из них родился в Сирии. Респондентка родом из города Жезказган, в восьмилетнем возрасте с родителями переехала в Караганду. На момент интервью родители были разведены, женщина проживала в доме отца. Родители помогали финансово в период ее нахождения в Сирии в лагере аль-Холь): «Он говорил, что мусульмане это – жамагат, одно тело. Мы должны помогать. Я ему отвечала: «Давай два делать, мы всё равно ничем не сможем помочь, ни физически, ни финансово. Потом сто пятьдесят семь казахстанцев уехали туда. Официально объявили Халифат, Халифат – это по закону Аллаха, нет никаких конституций, это образ жизни по Корану и Сунне. Конечно, я долго думала над этим, долго решалась. Он говорил, что всё равно умрем на пути Аллаха, пусть будет это один раз, и это будет путь в рай. Когда человек, который находится рядом с тобой постоянно, повторяет одно и то же, конечно это тоже повлияет. Потом я подумала, может у меня знаний не хватает, и супруг прав. Я спрашивала у него: «Как я там буду воевать?». А он отвечает: «Мы едем ну не то, что воевать, а это переселение. Я же не призываю воевать, убивать кого-то. Мы переедем туда, где женщины покрываются и где все живут только по закону Аллаха» (глубинное интервью, 10 марта, 2022 г.).

Репатриантка из Жезказгана рассказала, что работала в государственной организации. Ее вынудили уволиться из-за ношения хиджаба. Свой приход в религию она объясняет недовольством светским, как ей казалось, аморальным образом жизни (интервью проводилось на казахском языке, репатриантке 32 года, она из полной семьи, вернулась с тремя детьми, один ребенок умер в Сирии, на момент интервью была замужем, является второй женой, брак зарегистрирован по религиозным законам, ожидает появления пятого ребенка): «Я закончила экономический колледж, начала стажироваться в государственном центре по выплате пенсий. Тогда еще я не была замужем. С подругами ходила в кафе. Однажды, я почувствовала недовольство своим образом жизни. Мне перестали нравиться клубы, я по-

няла, что одеваюсь неправильно, поскольку носила короткие вещи. Начала замечать на улице девушек в хиджабах. Нашла дома книгу по обучению намазу. Никто из родственников не читал намаз, не знаю, как эта книга оказалась дома. Стала совершать пятикратный намаз. К концу стажировки я одела хиджаб. Тогда руководитель на работе потребовал, чтобы я уволилась. И я уволилась. В этот момент меня не интересовало мирское: деньги, карьера. Моя душа обрела покой. Я решила, что все произошло по воле Аллаха» (глубинное интервью, 12 марта 2022 г.).

Жительница Караганды уехала из Египта, где супруг получал религиозные знания, в Казахстан. Через четыре месяца родители, боясь осуждения родственников и знакомых, заставили дочь с двумя детьми вернуться к супругу, который на тот момент уже перебрался в Сирию (В казахстанском обществе, где доминирует патриархальная система ценностей, разведенные женщины подвергаются стигматизации) (интервью проводилось на русском языке, респондентке 30 лет, она из полной семьи, жили в поселке рядом с городом Караганда. Вернулась с двумя детьми. В Казахстане вышла замуж, родились еще двое детей. Родители помогают с воспитанием детей, женщина работает в салоне красоты парикмахером): «Потом на девочку я беременная была, мы в Египет уехали, он там учился. Я там родила девочку, второго ребенка. Мне там плохо было. С первого дня плохо было в Египте. Там грязно, жарко и вообще менталитет другой, люди другие. Я захотела домой. А он говорил, что у меня вероубеждение неправильное: «Как ты это место можешь оставить? В Казахстане где ты Азан услышишь?». Однажды я его уговорила, при условии, что вернусь в Египет. В Караганде я где-то четыре месяца была. Потом мне стало уже надоедать, я всех увидела, все моих детей увидели. Все начали шептать: «Почему без мужа? Где он? Чем он там занимается?». Начали в меня тыкать со всех сторон. Уже со всех сторон что-то начали мне говорить, да и мне самой стыдно стало одной ходить с двумя детьми» (глубинное интервью, 6 марта 2022 г.).

Жительница Актобе называет свой выезд в Сирию «слепым следованием» за мужем. Необходимо отметить, что в дальнейшем другие женщины также будут использовать подобную терминологию: «слепое следование», «слепая любовь». Возможно, данные термины являются навязанными в процессе дерадикализационной работы. Респондентка также, как и многие дру-

гие женщины отрицает материальные проблемы в качестве причины выезда. Вместе с тем, кроме желания жить в шариатском государстве и уклончивом упоминании запрета хиджабов в школах не называет другие причины, вынудившие ее с супругом выехать из страны (респондентке 27 лет, интервью проводилось на русском языке, она из неполной семьи, отец рано погиб, воспитывалась у бабушки с бабушкой, жила в городе Актобе, из Сирии вернулась с одним ребенком, после гибели супруга замуж не выходила): «Мы в 2015 году приехали в Сирию, это было лето. Сначала в Стамбуле были, недельку. Ну мы как туристы туда ехали, билеты купили туда – обратно, через турагенство. Муж поехал туда, как и все, у него была мечта жить в шариате, практиковать каноны ислама. Вообще, изначально никто не ехал убивать, резать туда. Тогда хиджабы в школах не разрешали. Может и на этом фоне мы уехали, не знаю. Но мы то за мужьями в основном уезжали. Куда он – туда я. Слепое следование да, как бы. Сыну было тогда 8 месяцев. Муж вначале не сожалел. Такого вообще не было, чтобы кто-то приехал и сразу сожалел. Через время, наверное, потому что вначале эйфория. Все довольные все хорошо. Муж не из-за денег туда поехал. Там 50-100 долларов выдают, никто бы не поехал бы, когда у него в Казахстане приличная зарплата. Он в «Қаражанбасмұнай» работал, нефтяник по специальности» (глубинное интервью, 27 апреля 2022 г.).

Таким образом, причинами, которые мотивируют на выезд из страны в Сирию, со слов респонденток, являются: ограничение религиозных прав и свобод (запрет хиджабов в учебных заведениях и на государственной службе), стигматизация (выезд вслед за супругом был вызван страхом осуждения со стороны родственников и знакомых из-за статуса незамужней женщины). Кроме того, некоторые женщины сообщали о нежелании оставлять своих детей без отцов, поскольку сами выросли в неполных семьях. Также женщины говорили о следовании за супругом из-за любви и нежелании разрушать семью. Окончательное решение о выезде некоторые семьи приняли после пропагандистских материалов ИГ, адресованных казахстанской аудитории. В дискурсе респонденток религиозные убеждения и материальные проблемы не указывались как основные причины выезда. Следовательно, векторами угнетения могла стать государственная политика запрета религиозного одевания, а также культурные и индивидуальные особен-

ности – стремление сохранить брак из-за страха осуждения либо нежелания повторения для детей собственной сиротской судьбы.

Результаты и обсуждение

Недостаток казахстанских исследований о радикализации верующих, вероятно, заключается в нераскрытости структурных проблем. Единственной отечественной работой, акцентирующей внимание на структурных причинах радикализации (несправедливости, социальной изоляции, депривации, виктимизации верующих, придерживающихся фундаменталистского ислама) является исследование Дины Шариповой и Серика Бейсембаева. Они рассматривают террористические действия в Казахстане в 2012, 2016 годах в городах Актобе, Атырау, Алматы как выражение институционального недоверия. Объектами террористических действий тогда оказались правоохранные органы, к которым у общества было сформировано недоверие из-за коррупции, несправедливости, низкого профессионализма (Sharipova & Beissembayev, 2021).

Кроме того, неприятие государственных органов некоторыми верующими выражается в искаженном понимании коранического термина «тагут», принимающего в радикальном дискурсе значение административной и правовой системы нетеократических стран, с которыми необходимо бороться (Сабдин, 2020).

Одна респондентка из города Жезказган не была указана в списке для интервьюирования. Она пришла на встречу по собственной инициативе. Для ее речи был характерен протестный дискурс. Описывая свой негативный опыт взаимодействия с государственными организациями, она делает предположение, что, возможно, имел место коррупционный контекст. Так, в государственной поликлинике врач общей практики отказал ей в прохождении бесплатного осмотра, несмотря на то, что она стоит на учете по беременности и имеет право на получение бесплатных медицинских услуг. Также, она столкнулась с бюрократическими препятствиями при попытке получения государственного гранта на развитие собственного бизнеса.

В связи с указанным, видеть только религиозную (идеологическую) предпосылку либо материальные проблемы в решении казахстанцев выехать на Ближний Восток было бы упрощением проблемы.

Заключение и выводы

Опыт казахстанских мусульманок, который характеризуется множественным угнетением, способствовал формированию их религиозной идентичности, принявшей радикальную форму выезда в «Исламское государство». Находясь на пересечении структурной дискриминации, верующие женщины видели шанс расширения своих прав и возможностей в «Халифате», контролируемой шариатскими нормами. В основе радикализации сознания женщин находятся личные и структурные проблемы: отсутствие эмоциональной связи с родственниками, отвержение со стороны семьи и общества; чувство изолированности; сложности с получением образования и трудоустройством. Модернистский проект «Исламское государство» стал воплощением «воображаемого сообщества», живущего по справедливым исламским законам, и в котором существовал дух единения мусульман со всего мира.

Помимо материальных и идеологических причин, в качестве выталкивающих факторов, возможно, стоило бы рассматривать и системные проблемы – институциональное недоверие, проблемы с коррупцией.

Фокус современных исследований о радикализации женщин сконцентрирован на неориенталистском подходе – верующие женщины в них позиционируются в качестве жертв. Действительно, на территории Сирии и Ирака женщины выполняли отведенную им патриархатной структурой ИГ роль жен джихадистов и матерей будущих «солдат Халифата». Но также имеются свидетельства о более активной роли женщин, таких как онлайн-вербовщицы, сотрудницы женской сети охраны. Между тем, отсутствуют

доказательства участия женщин в военных действиях. Указанное позволяет говорить о женской агентности и наличии у репатрианок свободы выбора. Лишение возвращенных женщин субъектности, отказ им в праве голоса может привести к сохранению их протестного поведения в латентной форме.

Возможно, неверное представление об истинных причинах выезда казахстанских семей сузило стратегию дерадикализации, которая в целом сводится к религиозному переубеждению. Тогда как неучтенными остаются такие причины как институциональное недоверие, исключение из социальной жизни (невозможность практикующими верующими женщинами получения высшего образования и трудоустройства, общественная стигматизация).

Благодарность, конфликт интересов

Данное исследование профинансировано Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP25796507 «Реинтеграция в казахстанское общество лиц, находящихся под влиянием идеологии религиозного экстремизма на постпенсианном этапе»).

Вклад авторов

Сарсембаев Р. – предложил идею и разработал концепцию исследования, отредактировал и доработал рукопись.

Мухатаева Г. – проводила интервью, обобщила методологию исследования, написала первоначальную рукопись. Систематизировала материал и подготовила аналитический обзор научной литературы.

Литература

- Abu-Lughod, L. (2013). *Do Muslim women need saving?* Harvard University Press.
- Barrett, R. (2017). *Beyond the caliphate: Foreign fighters and the threat of returnees*. The Soufan Center. <https://thesoufancenter.org/wp-content/uploads/2017/11/Beyond-the-Caliphate-Foreign-Fighters-and-the-Threat-of-Returnees-TSC-Report-October-2017-v3.pdf>
- Bloom, M. (2011). Bombshells: Women and terror. *Gender Issues*, 28(1–2), 1–21. <https://doi.org/10.1007/s12147-011-9098-z>
- Bloom, M., & Lokmanoglu, A. (2023). From pawn to knights: The changing role of women's agency in terrorism. *Studies in Conflict & Terrorism*, 46(4), 399–414. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2020.1759263>
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139–167. <http://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8/>
- Kazakhstan Today (2021). *Вернувшуюся из Сирии казахстанку приговорили к 5 годам лишения свободы*. https://www.kt.kz/rus/incidents/vernuyshuyusya_iz_sirii_kazahstanku_prigovorili_k_5_godam_lisheniya_svobody_1377913505.html
- Lahoud, N. (2018). *Empowerment or subjugation: An analysis of ISIL's gendered messaging*. UN Women.
- Mironova, V. (2019). *From freedom fighters to jihadists: Human resources of non-state armed groups*. Oxford University Press.

- Mirza, R. (2018). *Canadian women in ISIS: Deradicalization and reintegration for returnees*. Master's thesis, University of Ottawa. <https://ruor.uottawa.ca/handle/10393/38238>
- Nur.kz (2019). «Женщины выходили замуж по 19 раз»: Казахстанка рассказала, как попала в Сирию. <https://www.nur.kz/incident/crime/1793656-zensiny-vyehodili-zamuz-po-19-raz-kakazahstanka-rasskazala-kak-popala-v-siriu/>
- Peresin, A. (2015). Fatal attraction: Western Muslimas and ISIS. *Perspectives on Terrorism*, 9(3), 21–38.
- Rajan, J. V. (2011). *Women suicide bombers: Narratives of violence*. Routledge.
- Saltman, E. M., & Smith, M. (2015). *Till martyrdom do us part: Gender and the ISIS phenomenon*. Institute for Strategic Dialogue.
- Sharipova, D., & Beissembayev, S. (2021). Causes of violent extremism in Central Asia: The case of Kazakhstan. *Studies in Conflict & Terrorism. Advance online publication*, 46(9), 1702–1724. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2021.1872163>
- Soliev, N. (2021). Tracing the fate of Central Asian fighters in Syria: Remainers, repatriates, returnees, and relocators. *Perspectives on Terrorism*, 15(4), 125–140. https://www.researchgate.net/publication/354178157_T
- Tucker, N. (2019). *Terrorism without a God: Reconsidering radicalization and counter-radicalization models in Central Asia* (CAP Paper No. 225). Institute for European, Russian, and Eurasian Studies, The George Washington University. <https://centralasiaprogram.org/terrorism-god-reconsidering-radicalization-counter-radicalization-models-central-asia>
- Winter, C., & Margolin, D. (2017). The mujahidat dilemma: Female combatants and the Islamic State. *CTC Sentinel*, 10(7). <https://ctc.westpoint.edu/the-mujahidat-dilemma-female-combatants-and-the-islamic-state/>
- Zakon.kz (2021, June 15). Реабилитация возвращенных из зон боевых действий граждан идет успешно. <https://www.zakon.kz/5085492-reabilitatsiya-vozvrashchennyh-iz-zon-boevykh-deystviy-grazhdan-idet-uspeшно>
- Бисенова, А. (2023). Конструкт «Женщина Востока» и проблема ее «спасения» в колониальном, советском и новом либеральном дискурсах. В А. Бисенова (Ред.), *Qazaqstan, Казахстан: Лабиринты современного постколониального дискурса*. Центр современной культуры «Целинный».
- Время (2022). Более 700 граждан Казахстана возвращены из «горячих точек». <https://time.kz/news/politics/2022/09/16/bolee-700-grazhdan-kazahstana-vozvrashheny-iz-goryachih-tochek>
- Карин, Е. (2020). *Операция «Жусан»: Кого и почему вернули из Сирии?* Print House Gerona.
- Рух, О. (2018). *Глобализированный ислам: в поисках новой уммы*. Фонд Марджани.
- Сабдин, А. (2020). *Теологические нарративы дерадикализации*. ТОО Bsquared.
- Султангалиева, А. (2012). «Возвращение ислама» в Казахстан. Фонд Алтынбека Сарсенбайулы.
- Тлюстанов, М. (2020). *Деклониальность бытия, знания и ощущения*. Центр современной культуры «Целинный».
- Халид, А. (2010). *Ислам после коммунизма: Религия и политика в Центральной Азии*. Новое литературное обозрение.
- Шаповал, Ю., & Бекмаганбетова, М. (2021). Хиджра в «Исламское государство» через призму женских нарративов: Кейс Казахстана. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, 39(3), 289–315. <https://doi.org/10.22394/2073-7203-2021-39-3-289-315>

References

- Abu-Lughod, L. (2013). *Do Muslim women need saving?* Harvard University Press.
- Barrett, R. (2017). *Beyond the caliphate: Foreign fighters and the threat of returnees*. The Soufan Center. <https://thesoufancenter.org/wp-content/uploads/2017/11/Beyond-the-Caliphate-Foreign-Fighters-and-the-Threat-of-Returnees-TSC-Report-October-2017-v3.pdf>
- Bisenova A. (2023) *Konstruktsiya «Zhenshchina Vostoka» i problema ee «spaseniya» v kolonial'nom, sovetskom i v novom liberal'nom diskursah. Qazaqstan, Kazakhstan: Labirinty sovremennogo postkolonial'nogo diskursa* [The Construct of the 'Woman of the East' and the Problem of Her 'Salvation' in Colonial, Soviet and New Liberal Discourses. Qazaqstan, Kazakhstan: Labyrinths of Modern Postcolonial Discourse]. V.A. Bisenova (Ed.) Tselinny Center of Contemporary Culture. (in Russian)
- Bloom, M. (2011). Bombshells: Women and terror. *Gender Issues*, 28(1–2), 1–21. <https://doi.org/10.1007/s12147-011-9098-z>
- Bloom, M., & Lokmanoglu, A. (2023). From pawn to knights: The changing role of women's agency in terrorism. *Studies in Conflict & Terrorism*, 46(4), 399–414. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2020.1759263>
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139–167. <http://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8/>
- Halid Adib (2010). *Islam posle kommunizma: religija i politika v Central'noj Azii*. [Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia]. New Literary Observer. (in Russian)
- Karin E. (2020) *Operatsiya «Zhusan» Kogo i pochemu vernuli iz Sirii?* [Operation Zhusan: Who Was Brought Back from Syria and Why?] Monograph. Print House Gerona. (in Russian)
- Kazakhstan Today (2021) *Vernuvshuyusya iz Sirii Kazakhstanku prigovorili k 5 godam lisheniya svobody* [Returners from Syria judged for five years] [<https://www.zakon.kz/obshestvo/5070024-vernuvshiesya-iz-sirii-zhenshchiny.html?ysclid=lop95f8txm243434977>] (in Russian)
- Lahoud, N. (2018). *Empowerment or subjugation: An analysis of ISIL's gendered messaging*. UN Women.
- Mironova, V. (2019). *From freedom fighters to jihadists: Human resources of non-state armed groups*. Oxford University Press.
- Mirza, R. (2018). *Canadian women in ISIS: Deradicalization and reintegration for returnees* (Master's thesis, University of Ottawa). University of Ottawa. <https://ruor.uottawa.ca/handle/10393/38238>

- Nur.kz (2019) «Zhenshhiny vyhodili zamuzh po 19 raz»: kazhstanka rasskazala, kak popala v Siriju [Women married 19 times]: a Kazakh woman told how she got to Syria] <https://www.nur.kz/incident/crime/1793656-zensiny-vyvodili-zamuz-po-19-raz-kakazhstanka-rasskazala-kak-popala-v-siriu/> (in Russian)
- Persin, A. (2015). Fatal attraction: Western Muslimas and ISIS. *Perspectives on Terrorism*, 9(3), 21–38.
- Rajan, J. V. (2011). *Women suicide bombers: Narratives of violence*. Routledge.
- Roy O. (2018) *Globalizirovannyj islam: v poiskah novoj ummy* [Globalized Islam: A Search of a New Ummah]. Mardjani Foundation. (in Russian)
- Sabdin A. (2020) *Teologicheskie narrativy deradikalizacii. Metodicheskoe posobie* [Theological Narratives of Deradikalization] Methodological Manual. Bsquared LLP. (in Russian)
- Saltman, E. M., & Smith, M. (2015). *Till martyrdom do us part: Gender and the ISIS phenomenon*. Institute for Strategic Dialogue.
- Shapoval Ju., Bekmaganbetova M. (2021) Hidzra v «Islamskoe gosudarstvo» cherez prizmu zhenskih narrativov: kejs Kazahstana [The Hijra to the ‘Islamic State’ through the Lens of Women’s Narratives: The Case of Kazakhstan]. *State, Religion and Church in Russia and Worldwide*, 39(3), 289–315 DOI: <https://doi.org/10.22394/2073-7203-2021-39-3-289-315>. (in Russian)
- Sharipova, D., & Beissembayev, S. (2021). Causes of violent extremism in Central Asia: The case of Kazakhstan. *Studies in Conflict & Terrorism. Advance online publication*, 46(9), 1702–1724. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2021.1872163>
- Soliev, N. (2021). Tracing the fate of Central Asian fighters in Syria: Remainers, repatriates, returnees, and relocators. *Perspectives on Terrorism*, 15(4), 125–140. https://www.researchgate.net/publication/354178157_T
- Sultangaliyeva A. (2012) «Vozvrashhenie islama» v Kazakhstan [The ‘Return of Islam’ to Kazakhstan]. Altynbek Sarsenbauly Foundation. (in Russian)
- Tlostanova M. (2020) *Dekolonial’nost’ bytiya, znanija i oshhushheniya* [Decoloniality of Being, Knowledge, and Perception]. Collected Articles. Tselinny Center of Contemporary Culture. (in Russian)
- Tucker, N. (2019). *Terrorism without a God: Reconsidering radicalization and counter-radicalization models in Central Asia* (CAP Paper No. 225). Institute for European, Russian, and Eurasian Studies, The George Washington University. <https://centralasiaprogram.org/terrorism-god-reconsidering-radicalization-counter-radicalization-models-central-asia>
- Vremja (2022). Bolee 700 grazhdan Kazahtana vozvrashheny iz «gorjachih tocek» [More than 700 citizens of Kazakhstan returned from “hot spots”] <https://time.kz/news/politics/2022/09/16/bole-700-grazhdan-kazahstana-vozvrashheny-iz-goryachih-tocek?ysclid=luf2ztzokr172653731> (in Russian)
- Winter, C., & Margolin, D. (2017). The mujahidat dilemma: Female combatants and the Islamic State. *CTC Sentinel*, 10(7). <https://ctc.westpoint.edu/the-mujahidat-dilemma-female-combatants-and-the-islamic-state/>
- Zakon.kz (2021). *Reabilitacija vozvrashchennyh iz zon boevyh dejstvij grazhdan idet uspeshno* [The Rehabilitation of Repatriated Persons is Proceeding Successfully] <https://www.zakon.kz/5085492-reabilitatsiya-vozvrashchennyh-iz-zon.html> (in Russian)

Сведения об авторах

Мухатаева Гульнара Исахановна (автор-корреспондент) – PhD докторант кафедры политологии и политических технологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: gmukhataeva@inbox.ru.

Сарсембаев Руслан Меиржанович – PhD, старший преподаватель кафедры религиоведения и культурологии факультета философии и политологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: rus_tk007@mail.ru.

Авторлар туралы мәлімет

Мұхатаева Гүлнар Исаханқызы (корреспондент автор) – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail: gmukhataeva@inbox.ru.

Сәрсембаев Руслан Мейіржанұлы – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, e-mail: rus_tk007@mail.ru.

Information about the authors

Mukhatayeva, Gulnara Issakhanovkyzy (corresponding author) – PhD student of the Department of Political Sciences and Political Technologies of the Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gmukhataeva@inbox.ru.

Sarsembayev Ruslan Meyirzhanuly (corresponding author) – PhD, Senior Lecturer at the Department of Religious Studies and Cultural Studies, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: rus_tk007@mail.ru.

Зарегистрировано 3 апреля 2025 года
Принято 20 июня 2026 года

Е. Нүсіпбаев^{1*} , А. Саид²

¹Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

²ИЕСКО араб тілі бөлімі, Рабат, Марокко

*e-mail: emussa.kz@gmail.com

FATUA.KZ САЙТЫНЫҢ ОНЛАЙН-ПӘТУАЛАРЫ: ДИСКУРС-АНАЛИЗ

Мақалада Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының (ҚМДБ) ресми пәтуа порталы fatua.kz-тің онлайн-пәтуалары сыни дискурс-анализ (СДА) тұрғысынан зерттеледі; цифрлық діни авторитет пен «мемлекет бекіткен ислам» дискурсы посткеңестік Қазақстанда өзекті мәселе болып қала береді. Зерттеудің мақсаты – fatua.kz пәтуаларының тілдік-риторикалық құрылымы мен дискурстық стратегияларын ашу; негізгі бағыттары – тақырыптық профильді, дәлелдеу базасын, риторикалық схеманы және фреймдерді талдау. Жұмыстың ғылыми мәні – қазақ тілді ислами цифрлық медиадискурсты алғаш рет жүйелі СДА мен есептеуіш-лингвистикалық құралдарды ұштастыра зерделеуінде, тәжірибелік мәні – ҚМДБ цифрлық коммуникациясын түсінуге негіз беруінде. Әдіснамасы негізінен сапалық: Фэрклоудың үш деңгейлі моделі мен Энтманның фреймдеу теориясы; қосымша барлаушы (exploratory) деңгейде автоматты тематикалық жіктеу мен VADER сентимент-анализі (n=192) қолданылды. Дереккөз – порталдың сұрақ-жауап бөлімінен жиналған n=285 пәтуа (2024–2025 жж., орташа 541 сөз); кодтау сенімділігі екінші тәуелсіз кодермен тексерілді (орташа κ=0,74). Зерттеу нәтижесінде ғибадат-ритуал сұрақтары басым (шамамен 46%), дәлелдеу базасы Құран (шамамен 56%) мен хадиске сүйенетіні, пәтуалардың тұрақты алты компонентті риторикалық схеманы ұстанатыны анықталды; VADER нәтижесі (65,6% позитив) мәтін тонының өлшемі емес, алгоритмнің діни-заңдық лексикадағы позитивтілікті асыра бағалайтынын көрсететін әдіснамалық байқау ретінде оқылады. Зерттеудің құндылығы – fatua.kz-тің ресми діни авторитетті бекітетін бірбағытты коммуникациялық арна екенін нақты дискурстық тетіктер (алты компонентті схема, «насс + сүннет» дәлелдеу иерархиясы, кері байланыстың құрылымдық жоқтығы) арқылы эмпирикалық айқындауында. Қорытынды нәтижелер діни білім беру бағдарламаларында, ҚМДБ цифрлық коммуникация стратегиясын жетілдіруде және ислами цифрлық медианы зерттеуде практикалық қолданысқа ие.

Түйін сөздер: Онлайн-пәтуа, дискурс-анализ, fatua.kz, ҚМДБ, цифрлық ислам

Ye. Nussipbayev^{1*}, A. Saeed²

¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

²ICESCO Arabic Language Department, Rabat, Morocco

*e-mail: emussa.kz@gmail.com

Online fatwas of Fatua.kz: a discourse analysis

This article examines the online fatwas of fatua.kz, the official fatwa portal of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan (SAMK), through Critical Discourse Analysis (CDA); digital religious authority and the discourse of “state-endorsed Islam” remain a salient issue in post-Soviet Kazakhstan. The study aims to discover the linguistic-rhetorical structure and discursive strategies of fatua.kz fatwas, focusing on the thematic profile, the evidential base, the rhetorical schema, and discursive frames. Its scientific significance lies in the first systematic study of Kazakh-language Islamic digital media discourse combining CDA with computational-linguistic tools, and its practical significance in providing a basis for understanding SAMK’s digital communication. The methodology is primarily qualitative – Fairclough’s three-dimensional model and Entman’s framing theory – complemented at an exploratory level by automated thematic classification and VADER sentiment analysis (n=192). The corpus comprises n=285 fatwas from the portal’s question-and-answer section (2024–2025; mean length 541 words), with coding reliability verified by a second independent coder (mean κ=0.74). The analysis finds a dominance of worship and ritual questions (about 46%), an evidential base resting on the Quran (about 56%) and hadith, and a stable six-component rhetorical schema. The VADER result (65.6% positive) is interpreted not as a measure of tone but as a methodological observation that the algorithm over-detects positivity in religious-legal lexis. The study’s value is its empirical demonstration that fatua.kz operates as a one-directional channel consolidating official religious authority through concrete discursive mechanisms (the six-component schema, the “nass + sunna” evidential hierarchy, and the absence of feedback). The

conclusions are applicable in religious-education programmes, in refining SAMK's digital-communication strategy, and in research on Islamic digital media.

Keywords: Online Fatwa, Discourse Analysis, fatua.kz, SAMK, Digital Islam

Е. Нусипбаев^{1*}, А. Сайед²

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

²Департамент арабского языка ИСЕСКО, Рабат, Марокко

*e-mail: emussa.kz@gmail.com

Онлайн-фетвы сайта Fatua.kz: дискурс-анализ

В статье онлайн-фетвы официального портала фетв Духовного управления мусульман Казахстана (ДУМК) – fatua.kz – исследуются методом критического дискурс-анализа (КДА); цифровой религиозный авторитет и дискурс «одобренного государством ислама» остаются актуальной проблемой постсоветского Казахстана. Цель исследования – раскрыть языково-риторическую структуру и дискурсивные стратегии фетв fatua.kz; основные направления – анализ тематического профиля, доказательной базы, риторической схемы и фреймов. Научная значимость работы состоит в первом систематическом изучении казахскоязычного исламского цифрового медиадискурса средствами КДА в сочетании с компьютерно-лингвистическими инструментами, практическая – в создании основы для понимания цифровой коммуникации ДУМК. Методология преимущественно качественная: трёхуровневая модель Фэрклоу и теория фреймирования Энтмана; на вспомогательном разведочном (exploratory) уровне применены автоматическая тематическая классификация и сентимент-анализ VADER (n = 192). Корпус – n = 285 фетв из раздела «вопрос-ответ» портала (2024–2025 гг., средняя длина 541 слово); надёжность кодирования проверена вторым независимым кодировщиком (средний κ = 0,74). В результате установлено преобладание вопросов богослужения и ритуала (около 46%), опора доказательной базы на Коран (около 56%) и хадисы, а также устойчивая шестикомпонентная риторическая схема фетв; результат VADER (65,6% позитивных) трактуется не как измерение тона, а как методологическое наблюдение о завышении позитивности религиозно-правовой лексики. Ценность исследования – в эмпирическом выявлении того, что fatua.kz выступает однонаправленным каналом, закрепляющим официальный религиозный авторитет посредством конкретных дискурсивных механизмов (шестикомпонентная схема, иерархия доказательства «насс + сунна», отсутствие обратной связи). Выводы применимы в программах религиозного образования, в совершенствовании стратегии цифровой коммуникации ДУМК и в исследованиях исламских цифровых медиа.

Ключевые слова: Онлайн-фетва, дискурс-анализ, fatua.kz, ДУМК, цифровой ислам

Кіріспе

Цифрлық технологиялардың дамуы діни институттардың ақпарат тарату тәсілін түбегейлі өзгертті. Бүгінгі таңда мұсылмандардың діни сауалдарына жауап беретін ресми онлайн-пәтуа порталдары исламдағы құқықтық дәстүрдің жаңа коммуникациялық арнасына айналды. Банттың (Bunt, 2003) «киберислам» концепциясы бойынша 1990-жылдардан бастап пайда болған ислами веб-сайттар дәстүрлі пәтуа беру практикасын желіге шығарып, жастарға, диаспорадағы мұсылмандарға және жаңа мұсылмандарға қолжетімді етті. Сислер (Sisler, 2009) бұл трансформацияны «пәтуа беру демократизациясы» деп атап, оның исламдағы бедел дағдарысымен байланысты проблематикасын ашып көрсетті. Ресми ислами порталдардың коммуникациялық стратегиясын зерттеу әсіресе посткеңестік контекстте цифрлық дінтану мен медиасоциологияның маңызды бағыты. fatua.kz осы контексттегі ең ірі және ең белсенді қазақстандық ресми ис-

ламдық платформа болып саналады, сондықтан оны зерттеу өзекті.

Қазақстан контекстінде бұл процес ерекше маңыздылыққа ие. 1991 жылғы тәуелсіздіктен кейін ҚМДБ Қазақстандағы жалғыз діни бірлестік ретінде бекіп, 2012 жылы fatua.kz порталын іске қосты. «Мемлекет бекіткен ислам» (state-sponsored Islam) моделіне сәйкес, ҚМДБ ресми пәтуа беруші мекеме ретінде мемлекеттің діни ахуалды реттеудегі стратегиялық серіктесі саналады. Дін істері агенттігінің (2023) деректері бойынша Қазақстанда 82,4% интернет пайдаланушысы бар, бұл онлайн-пәтуа платформасының әлеуетті аудиториясы кең екенін аңғартады.

Қазақстандық ислами интернет-ресурстардың дискурстық ерекшеліктері отандық ғылымда жеткілікті зерттелмеген. Андерсон (Anderson, 1999), Бант (Bunt, 2003; 2018) және Заман (Zaman, 2007) сынды батыстық зерттеушілер ислами онлайн-дискурсты жалпы сипаттады, бірақ Орта Азиялық, атап айтқанда Қазақстандық контекстке назар аударған жұмыстар өте аз. Қазақстандық мұсылман жастарының ресми

діни ресурстарға деген сенімін әлеуметтанулық тұрғыдан зерттеді, алайда дискурс-аналитикалық және лингвистикалық зерттеу әлі жоқ. Осы академиялық алшақтықты толтыру – зерттеудің негізгі мақсаты.

Қазақстандағы ресми онлайн-пәтуа дискурсы посткеңестік трансформация мен ислами ренессанстың қиылысуынан туындады. ҚМДБ-ның ислами цифрлық кеңістіктегі монополиялық ықпалы «мемлекет бекіткен ислам» моделіне сәйкес келеді. Бұл модельде ресми діни институт жалғыз заңды пәтуа беруші мекеме ретінде заңнамамен бекітіледі (2011 жылғы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» ҚР Заңы, 17-бап). Мемлекет пен ҚМДБ-ның бірлесе жұмыс істеуі пәтуа дискурсын таза теологиялық мәтіннен әлеуметтік-саяси функциясы бар коммуникациялық актіге айналдырады.

Ислами интернет-ресурстарды зерттеудің академиялық тарихы 2000-жылдардан басталады. Андерсон (1999) алғаш рет мұсылман диаспорасының интернетті пәтуа мен діни кеңес алу үшін қолданатынын байқап, «cyber-умма» концепциясын ұсынды. Бант (2003) ислами онлайн-кеңістікті «киберислам» деп атап, мешіт шеңберінен тыс жаңа діни авторитет орталықтарының туындауын зерттеді. Заман (2007) ислами авторитет мәселесін әлеуметтанулық тұрғыдан зерттеп, ресми ғұламалар мен онлайн пәтуа беруші кәсіпкерлердің арасындағы шиеленісті ашты. Осы зерттеулердің орта азиялық контексте дамуы – Отандық ғылымдағы алшақтық саналады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Зерттеудің нысаны – fatua.kz порталының онлайн-пәтуа мәтіндері (n=285, 2024–2025 жж.). Зерттеудің пәні – пәтуа мәтіндеріндегі тілдік және риторикалық стратегиялар, фреймдеу механизмдері және дискурстық легитимация. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – fatua.kz пәтуалары алғаш рет жүйелі сыни дискурс-анализ тұрғысынан зерттелуінде. Теориялық маңыздылығы Фэрклоу мен Энтман шеңберлерін Орта Азиялық ислами онлайн-мазмұнға қолдануда; практикалық маңыздылығы ҚМДБ цифрлық коммуникация стратегиясын түсіну. Зерттеудің негізгі шектеуі: іріктеме бір порталмен әрі 2024–2025 кезеңімен шектелген, талдау бір зерттеуші тарапынан жүргізілген.

Зерттеуде аралас әдіснама (mixed methods research) қолданылды: сапалық және сандық әдістердің бірлесуі нәтижелердің сенімділігін

арттырады. Сапалық бөлікте – риторикалық және фреймдік талдау; сандық бөлікте – тематикалық кодтау және VADER сентимент-анализ. Аралас әдіснаманың артықшылығы: сапалық әдіс мәтіннің нюанстарын ашса, сандық әдіс жаппай заңдылықтарды табады. Екеуінің үйлесімі fatua.kz дискурсын микро (жеке пәтуа) және макро (порталдың жалпы дискурстық стратегиясы) деңгейлерде бір мезгілде зерттеуге мүмкіндік берді.

Fatua.kz – ҚМДБ-ның ресми онлайн-пәтуа порталы, 2012 жылдан бері жұмыс істейді. Портал ислами құқық (фиqh), ғибадат, ақида, отбасы және заманауи өмір мәселелері бойынша сұрақ-жауап форматында пәтуа жариялайды. Зерттеу жүргізілген кезде (2026 ж.) порталдың сұрақ-жауап бөлімінде жүздеген мәтін қолжетімді болды; олардың басым бөлігі қазақ тілінде. Порталдың веб-сайтпен қатар мобильді әрі әлеуметтік-медиалық таралымы оны тек сайт емес, кеңейтілген цифрлық платформаға айналдырады.

Зерттеудің өзектілігін тағы бір бұрыштан дәлелдеу үшін әлемдік трендке назар аударайық. Pew Research Center (2022) деректері бойынша жаһандық мұсылмандардың 73%-ы смартфон арқылы діни контент тұтынады. Орта Азиядағы жастар арасында бұл үлес одан да жоғары – 82%-ға дейін жетеді (DataReportal, 2023). Демек, онлайн-пәтуа платформалары бүгінде дәстүрлі мешіт пен медресеге балама, кейде тіпті бәсекелес діни білім алу арнасына айналды. Осы кеңейтілген рөлді дискурс-анализ әдісімен зерттеу заманауи медиатанудың маңызды міндеті саналады. Сондықтан осы зерттеу отандық ислами медиатану саласындағы алғашқы жүйелі дискурс-аналитикалық еңбек деп бағаланады.

Мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: 1) пәтуалардың тақырыптық ауқымын сипаттау; 2) дәлелдеу базасы мен оның дереккөздерін талдау; 3) пәтуалардың риторикалық құрылымы мен фреймдеу механизмдерін зерттеу; 4) пәтуа дискурсының әлеуметтік-саяси функциясын СДА тұрғысынан түсіндіру.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеудің негізгі әдіснамалық шеңбері ретінде Фэрклоудың (1995) үш деңгейлі сыни дискурс-анализ (СДА) моделі таңдалды. Бұл модель дискурсты үш өзара байланысты деңгейде – мәтін (text), дискурстық практика (discursive practice) және әлеуметтік практика (social practice) – талдайды. Мәтін деңгейінде лексикалық таңдау, синтаксистік құрылым және риторикалық тәсілдер зерттеледі; дискурстық

практика деңгейінде мәтін өндірілу, тарату және тұтыну процестері; әлеуметтік практика деңгейінде дискурстың идеологиялық функциялары.

Энтман (1993) фреймдеуді «мәтіннің кейбір аспектілерін бөліп, олардың белгілі бір анықтамасын, себептік интерпретациясын, моральдық бағасын немесе ұсынылатын шешімін ерекшелендіру» ретінде анықтайды. Фреймдеу теориясы медиа мәтіндерде «әлемді» қалай конструкциялайтынын аналитикалық әдіспен ашып береді. Ван Дейктің (1993) «идеологиялық шаршысы» – өзін жағымды, «Басқасын» жағымсыз суреттеу стратегиясы – пәтуалардың өзін «дұрыс ислам» ретінде позициялауын талдауда қолданылды.

Ислами интернет-зерттеулердің әдіснамалық эволюциясына назар аударсақ, алғашқы зерттеулер (Anderson, 1999; Bunt, 2003) негізінен дескриптивтік сипатта болды: ислами веб-сайттардың мазмұнын каталогтау және санаттау. Кейіннен Sisler (2009), Zaman (2007) сынды зерттеушілер әлеуметтанулық және саяси-ғылыми тәсілдерді қолдана бастады. Қазіргі буын зерттеулер цифрлық ислами беделдің қарқынды дамуы мен есептеуіш-сандық әдістердің рөлін қарастыруда (Wahid & Abdulloh, 2026). Осы әдіснамалық эволюцияда аралас әдіс (mixed methods) – сапалық CDA + сандық корпус лингвистикасы – ең перспективалы бағыт ретінде анықталды.

Перельман мен Ольбрехтс-Тытека (1969) жаңа риторика теориясы аргументация стратегияларын – авторитетке апелляция, прецедентке апелляция, аналогиялық аргумент – ислами дискурста қолдануға мүмкіндік берді. Фуконың (1980) «билік-білім» концепциясы пәтуа институтының әлеуметтік функциясын – нормативтік субъектіні «дұрыс мұсылман» бейнесін конструкциялау арқылы әлеуметтік тәртіпті қалыптастыруды – теориялық тұрғыдан негіздеді.

Зерттеудің теориялық шеңбері аралас әдіснама – сыни дискурс-анализ, фреймдеу теориясы және сандық лингвистика – принципіне негізделген. Бұл пәнаралық (interdisciplinary) тәсіл тек fatua.kz-ті зерттеуге ғана емес, жалпы діни медиадискурсты кешенді талдауға да қолданылады. Нәтижелердің қайталанатын болуы (replicability) үшін кодтау схемасы және VADER параметрлері осы мақалада толық сипатталды – бұл болашақ зерттеушілерге әдіснаманы жаңа корпусстарға қолдануға мүмкіндік береді.

Фуконың (1980) «билік-білім» (power/knowledge) концепциясы пәтуа институтының әлеуметтік функциясын тереңірек ашуға мүм-

кіндік береді. Фуко үшін білім жай ақпарат емес – ол оны әрдайым билік қатынастарымен байланыстырады. fatua.kz-те «ислам дегеніміз не», «намазды осылай оқу керек» деген мәлімдемелер тек діни ақпарат бермейді. Олар нормативтік субъектіні, «дұрыс мұсылман» бейнесін конструкциялайды. «Субъективациялау» (subjectivation) процесінде дискурс белгілі тәртіпке бағынатын дінді өмірде қолданатын әлеуметтік субъект ретінде қалыптастырады.

Хабермастың (1989) коммуникативтік әрекет теориясы тұрғысынан fatua.kz негізінен бірбағытты «хабарлаушы» функцияны атқарады: дискурс аудиторияға жеткізіледі, бірақ ашық пікірталас пен кері байланысқа орын берілмейді. Пәтуаның аудитория тарапынан қалай қабылданатыны және оған сәйкес әрекет ету мәселесі – мәтінді талдауға негізделген осы зерттеудің ауқымынан тыс, бөлек эмпирикалық міндет.

Фуко мен Хабермастың теориялық ұстындары бір-біріне қарама-қарсы екенін айқын ескерген жөн: Фуко үшін әрбір дискурс билік қатынасымен байланыстырылса, ал Хабермас болса, оны мақсаты ретінде еркін, диалогтық коммуникативтік әрекеттің мүмкіндігі деп мойындайды. Осы зерттеуде бұл екі шеңбер бітімге келтірілмейді, керісінше әрқайсысы бөлек аналитикалық қызмет атқарады. Фуконың «билік-білім» тұжырымы пәтуа дискурсының іс жүзіндегі жұмысын нормативтік субъект пен «дұрыс мұсылман» бейнесін конструкциялауды сипаттау құралы ретінде қолданылады. Хабермастың коммуникативтік әрекет идеалы болса нормативтік өлшем (benchmark) ретінде пайдаланылады: соған қатысты fatua.kz-тің бірбағытты, диалогсыз форматта болуы коммуникативтік олқылығы ретінде айқындалады. Осылайша, Фуко – сипаттаушы (дискурс қалай жұмыс істейді), Хабермас – бағалаушы (ол идеалды коммуникациядан қаншалықты алыс) рөлінде, екі түрлі деңгейде қызмет етеді.

Зерттеудің деректер базасы – fatua.kz порталының сұрақ-жауап бөлімінен жиналған $n=285$ пәтуа мәтіні. Мәтіндер 2025 жылдың қазан айында порталдан Python (urllib) арқылы автоматты жиналып, әрқайсысы қолмен тексерілді; жарияланым күндері 2024 жылдың мамырынан 2025 жылдың қазанына дейінгі аралықты қамтиды (бұл – зерттеу кезінде порталда қолжетімді ең соңғы мазмұн). Корпустың орташа пәтуа ұзындығы 541 сөз, медианасы 240 сөз. Іріктемеге тек мәтіндік форматтағы, мағыналық толық пәтуалар енгізілді. Ескерту: порталда бұдан ертерек жарияланған мазмұн да бар, алайда зерт-

теу кезінде қолжетімді мұрағат осы кезеңмен шектелді.

Фэрклоудың үш деңгейлі моделі мынадай аналитикалық процедуралармен операционалдандырылды. Мәтін деңгейінде лексикалық жиілік пен қайталанатын тілдік маркерлер есептелді. Дискурстық практика деңгейінде әр пәтуа алты компонентті риторикалық схема бойынша талданды: (1) бастапқы формула, (2) сұрақтың рәсімделуі, (3) шариғаттағы анықтамасы, (4) дәлелдер блогы, (5) нормативтік үкім, (6) қорытынды. Бұл схема корпустың бастапқы оқылымынан индуктивті түрде анықталып, кейін барлық пәтуаларға қолданылды. Кодтауды автор жүргізді; кодтаудың сенімділігін бағалау үшін екінші тәуелсіз кодер (Р. Барикулов) корпустан кездейсоқ таңдалған 40 пәтуаны (шамамен 14%) кодтау нұсқаулығы бойынша дербес қайта кодтады. Негізгі кодталатын айнымалылар бойынша – тақырып, Құран сілтемесі, хадис сілтемесі, үкім бағыты – Коэннің каппа коэффициенті 0,63–0,85 аралығында, орташа $\kappa=0,74$ болды, бұл Ландис пен Кох (1977) шкаласы бойынша «нақты» (substantial) деңгейдегі келісімді көрсетеді. Әлеуметтік практика деңгейінде әр пәтуа Қазақстандағы мемлекет пен дін қатынасы контекстімен байланыстырылды. Айнымалылар бойынша келісім: тақырып $\kappa=0,85$, Құран сілтемесі $\kappa=0,81$, хадис сілтемесі $\kappa=0,68$, үкім бағыты $\kappa=0,63$. Бөлек тексеру ретінде автоматты тематикалық жіктеудің дәлдігі осы қолмен кодталған 40 пәтуаны эталон ала отырып бағаланды: сәйкестік 77,5% (негізгі айырмашылық – ақида мен ғибадат тақырыптарының шекарасында). Сондықтан тематикалық үлестер дәл сан емес, шамамен бағыт ретінде оқылады.

Қосымша, барлаушы өлшем ретінде сентимент-анализ VADER (Valence Aware Dictionary and sEntiment Reasoner) алгоритмімен жүргізілді (Hutto & Gilbert, 2014). Қазақ тіліндегі пәтуа мәтіндері алдымен машиналық аударма (Google Translate сервисі, deep-translator кітапханасы арқылы) көмегімен ағылшын тіліне аударылып, сосын VADER баллдары есептелді: позитив ($\text{compound} \geq 0,05$), бейтарап ($-0,05-0,05$), негатив ($\leq -0,05$). Техникалық себептермен (аударма қызметінің шектеулері) 285 мәтіннің 192-сіне ғана балл есептелді. VADER әуелде ағылшын тілді әлеуметтік медиаға валидацияланғандықтан, оны аударылған ресми діни-заңдық жанрға қолданудың елеулі шектеулері бар. Сондықтан сентимент нәтижелері дербес дәлел емес, тек барлаушы (exploratory) байқау ретінде ұсынылады. Машиналық аударма толық детерминирлен-

бегендіктен дәл нұсқаның қайталануы шектеулі; балл есептелмеген 93 мәтін орташадан ұзынырақ болуы ықтимал (аударманың таңбалық шегінен асуы), бұл үлестірімде шамалы жүйелі ауытқу тудыруы мүмкін. Зерттеу этикасы: барлық талданған пәтуалар порталдың ашық жарияланған мазмұны, жеке деректер жиналмады.

Әдіснамалық ашықтық: деректі автоматты жинау (web scraping, Python urllib), қазақшадан ағылшыншаға машиналық аударма және автоматты сентимент пен тематикалық талдау есептеуіш құралдармен, оның ішінде үлкен тілдік модельмен орындалды. Барлық сандық нәтиже осы нақты корпустан есептелді; мазмұндық дискурстық интерпретация мен сенімділік кодтауын авторлар жүргізді. Қолданылған скриптер мен корпус қайталанатын болғандықтан (reproducibility) сұраныс бойынша қолжетімді.

Нәтижелері және талқылау

Тематикалық профиль талдауы

Жиналған $n=285$ пәтуаның тақырыптық ауқымы кең. Автоматты, болжамды жіктеу бойынша ғибадат-ритуал сұрақтары (намаз, ораза, дәрет, зекет, қажылық) айқын басым (шамамен 46%); одан кейін ақида-сенім (шамамен 12%), жаназа-өлім рәсімдері (шамамен 12%), тағам-диета (шамамен 7%) және отбасы-неке (шамамен 4%) тақырыптары келеді; қаржы-муамалат пен заманауи технологияға қатысты сұрақтардың үлесі аз. Ғибадат-ритуал сұрақтарының басымдығы порталдың негізінен практикалық діни нұсқаулық беру қызметін айқындайды: оқырман ең алдымен күнделікті күлшылықты дұрыс орындау жолын іздейді. Тематикалық үлестер автоматты жіктеуге негізделгендіктен шамамен бағыт ретінде оқылады.

1-кесте

fatua.kz пәтуаларының тақырыптық жіктелімі ($n=285$, 2024–2025 жж.; автоматты, болжамды)

Тақырып	Пәтуа саны	Үлесі (%)
Ғибадат-ритуал	130	45,6
Ақида-сенім	33	11,6
Жаназа-өлім рәсімдері	33	11,6
Тағам-диета	20	7,0
Неке-отбасы	12	4,2
Қаржы-муамалат	5	1,8
Заманауи мәселе	1	0,4
Өзге/аралас	51	17,9
Жиыны	285	100,0

Дәлелдеу базасының талдауы

Пәтуалардың дәлелдеу базасы классикалық ислами-құқықтық иерархияны цифрлық форматта жаңғыртады. Корпустағы мәтіндердің шамамен 56%-ында Құран аяттарына (аят/сүре) тікелей сілтеме жасалады, шамамен 37%-ында хадистер (Бұхари, Мүслим, риуаят) келтіріледі. Бұл «насс» – нормативтік мәтінге тікелей апелляция – стратегиясының басымдығын көрсетеді. Көп жағдайда Құран аяты мен хадис бір мәтінде қатар келтіріліп, «насс + сүннет» параллель дәлелдеу үлгісі қолданылады. Бұл көрсеткіштер мәтінде дереккөздің кемінде бір рет аталуын есептейтін автоматты өлшемге негізделген.

Дәлелдеу базасының тілдік безендірілуі де маңызды ерекшелік танытады. Құран аяттары әрдайым арабша + қазақша аударма форматында, хадистер үш элементті схемада – хадис мәтіні / жеткізуші сілтемесі / сенімділік дәрежесі (сахих, хасан) ұсынылады. Бұл стандарт исламдағы құқықтық мәтіндердің онлайн-форматқа дәл көшірілгенін айқындайды. ҚМДБ бұл цитата тәжірибесі арқылы «циркулярлық легитимация» яғни өз беделін Алланың сөзіне сілтеме жасау арқылы үздіксіз нығайту стратегиясын жүзеге асырады.

2-кесте

fatua.kz пәтуаларының дәлелдеу базасы (n=285; мәтінде аталу жиілігі)

Дереккөз	Мәтін саны	Мәтіндердегі үлесі (%)
Құран (аят/сүре)	160	56,1
Хадис (Бұхари, Мүслим, риуаят)	105	36,8
Классикалық ғалымдар (ибн/факих)	162	56,8
Барлық корпус	285	—
Ескерту: үлестер дереккөздің мәтінде аталуын білдіреді (қосынды ≠ 100%)		

Дәлелдеу базасында жекелеген ғалымдардың пікіріне (ижтиһад) сілтеу де маңызды орын алады: пәтуаларда классикалық фақиһтар: Ибн Құдама, ән-Нәуәуи, ибн Ғабидин және басқалар аты-жөнімен келтіріледі. Корпустың жиілік сөздігінде «ибн» (329 рет) мен «риуаят» (307 рет) терминдерінің жоғары жиілігі дәл осы ғалымдар тізбегі мен иснадқа сүйену стратегиясын растайды. Бұл ҚМДБ дискурсының классикалық сүн-

ниттік-ханафи дәстүрмен сабақтастығын бейнелейді.

Риторикалық стратегия: алты компонентті схема

Пәтуалардың риторикалық құрылымы жүз-жәлі түрде алты компонентті схеманы ұстанатыны анықталды: (1) бисмилла формуласы, (2) сұрақтың рәсімделуі, (3) шариғаттағы терминдік анықтама, (4) дәлелдер блогы, (5) нормативтік үкім, (6) қорытынды тілек. Әрбір кезеңде нақты лингвистикалық маркерлер қолданылады: «Бисмилләһ...» формуласынан басталып, «Алла жақсырақ біледі» (Уаллаһу Ағләм) фразасымен аяқталады.

«Сұрақтың рәсімделуі» кезеңі әлеуметтік-лингвистикалық тұрғыда өте маңызды. Бейресми «намаз оқысам бола ма» деген сұрақ пәтуада «намаздың заманауи жағдайдағы шарттары мен рұқсаттары туралы» деген формалды тіркеске айналады. Бұл трансформация Гофманның (1974) фреймдеу теориясымен үндеседі: институт сұрақты өзінің дискурстық логикасына «аударарды» және осылайша жауаптың шеңберін алдын ала белгілейді.

Фреймдік талдауы

Отбасы мен неке тақырыбы да (ажырасу, неке шарттары, мұрагерлік) пәтуа сұраныс тұрғысынан тұрақты орын алады және Қазақстандық отбасы институтын нығайтуға бағытталған ресми дискурспен сабақтасады. Жалпы тақырыптық бейне fatua.kz аудиториясының күнделікті діни-практикалық сұрақтармен жиі жүгінетінін көрсетеді: ғибадатты дұрыс орындау мен заманауи өмірдің исламмен үйлесімі ең жиі ізделетін мәселелер.

Энтман (1993) фреймдеу теориясы тұрғысынан пәтуа дискурсында бірнеше тұрақты фрейм байқалады. Құлшылық фреймінде мәселе исламдағы құқықтық нормаға сәйкестендіру арқылы шешіледі. Заманауи мәселе фреймінде жаңа құбылыстар «рұқсат – тыйым» (халал – харам) бинарлы жүйесінде жіктеледі. Ал «дұрыс ислам» шекарасын белгілейтін пәтуаларда поляризация стратегиясы қолданылады: «бүлік», «бидғат», «адасушылық» лексикасы арқылы ресми ҚМДБ ұстанымы «дұрыс», ал одан тыс пікірлер «қате» деп белгіленеді. Бұл ван Дейктің «идеологиялық шаршысы» – «Біздің» топты жағымды, «Басқаны» жағымсыз суреттеу стратегиясымен үндеседі.

Ғибадат пен заманауи мәселе фреймдерінің ішкі логикасы тұрақты когнитивтік сценарийге құрылады: «мәселе» (сұрақ) → «ислами норма»

(шариғат сілтемесі) → «шешім» (нормативтік үкім). Корпустағы нақты мысалдар осыны айқын көрсетеді: «Бильярд ойнауға бола ма» деген сұрақ ойынның анықтамасынан басталып, ақша тігілген жағдайда оны харамға жатқызатын үкіммен аяқталады; «Мешітке ғұсылсыз кірсе бола ма» деген сұраққа жүніп адамға тыйым салынатыны жайлы хадиске негізделген дәлелмен беріледі. Осы үш сатылы схема арқылы шариғат логикасы кез келген, тіпті жаңа сұрақты да белгілі санатқа орналастырып, ҚМДБ авторитетінің әмбебап сипатын бекітеді.

Пәтуа дискурсының аудитория тарапынан қабылдануы мен оған сәйкес әрекет ету мәселесі – мәтіндік талдау тікелей аша алмайтын, рецепциялық социологияның бөлек тақырыбы. Ресми пәтуаға деген сенім мен оны нақты орындау арасында алшақтық болуы мүмкін, оның ықтимал себептері когнитивтік бейімдеушілік, әлеуметтік қысым және контекстік кедергілер; алайда бұл болжамды тексеру пәтуа оқырмандарымен тереңдетілген сұхбат пен сауалнамаға негізделген бөлек зерттеуді талап етеді. ҚМДБ-ның онлайн-пәтуа стратегиясы веб-сайтпен қатар әлеуметтік желілерде (Instagram, Telegram, Facebook) де белсенді жүзеге асырылады.

Әлеуметтік практика деңгейінде fatua.kz посткеңестік Қазақстандағы мемлекет пен дін қатынасының тікелей өнімі саналады. Порталдың мемлекеттік медиаарналарда жарнамалануы, медресе оқулықтарына сілтеме ретінде қосылуы және ресми іс-шараларда насихатталуы ҚМДБ дискурсының әлеуметтік-мәдени кеңістікте мемлекеттік санкция алатынын дәлелдейді. Хабермастың (1989) «коммуникативтік әрекет» тұрғысынан fatua.kz стратегиялық коммуникацияның аудитория реакциясын бақылауға алынбайтын бірбағытты хабар беру үлгісін ұстанады.

Орта Азия ресми пәтуа порталдарын салыстырғанда мынадай ұқсастықтар байқалады: барлық порталда бірбағытты коммуникация үлгісі, ресми мемлекеттік мекемемен байланыс және антиэкстремизм дискурсы орын алады. Алайда әр ел өзінің тілдік стратегиясын жүргізеді: Өзбекстандағы darulhikma.uz порталы өзбек және орыс тілдерінде, тәжік портал тәжік және орыс тілдерінде жазады, ал fatua.kz қазақ тілін басымдықпен қолданады (мәтіндердің басым бөлігі қазақ тілінде). Бұл тілдік айырмашылық дәстүрлі ислам дискурсының мемлекеттік тіл саясатымен тікелей байланысын дәлелдейді. Египеттің Дар әл-Ифта институтымен салыстырғанда fatua.kz жанрлық-құрылымдық тұрғыдан ұқсас, тұрақты

пәтуа форматын сақтайды, алайда аудиторияның кері байланыс мүмкіндігі батыс порталдарымен салыстырғанда әлсіз.

Аймақтық салыстыру тереңдетілгенде Орта Азия ресми пәтуа порталдарының ортақ институционалдық қалыпты бөлісетіні, бірақ тілдік стратегияда айырмашылықтар бар екені анықталады. Өзбекстандағы darulhikma.uz порталы тарихи исламтанудың академиялық тілін сақтайды. Қазақстандағы fatua.kz-тің ерекшелігі – қазақ тілді және «дәстүрлі ислам» нарративінің басымдығында. Бұл айырмашылық ұлттық мемлекеттің ислами дискурсқа тікелей әсерін айқындайды: посткеңестік әр мемлекет өзінің «дәстүрлі ислам» нұсқасын тілдік және риторикалық деңгейде конструкциялайды.

Сандық лингвистикалық талдау және сентимент-анализ

Сандық-лингвистикалық қосымша талдау ретінде корпустың жиілік сөздігі есептелді. Барлық мәтіндер біріктіріліп, сөзформалар санақталды; жиі кездесетін қызметтік сөздер алынып тасталды. Бұл талдау пәтуа дискурсындағы орталық ұғымдарды объективті көрсетеді.

Зерттеудің сенімділігін арттыру мақсатында әртүрлі аналитикалық тәсілдер (сапалық СДА, тематикалық жіктеу, жиілік сөздігі, барлаушы сентимент) өзара салыстырылды. Бұл тәсілдер бір-бірін толықтырып, ғибадат-ритуал тақырыбының басымдығы мен діни-авторитеттік лексиканың жоғары жиілігі сияқты негізгі заңдылықтарды бекемдеді. Талдау бір зерттеуші тарапынан жүргізілгендіктен, бұл – интерпретивті СДА-ға тән, ашық мойындалатын шектеу. Рефлексивтілік тұрғысынан автордың ұстанымын ашық атаған жөн: автор – Нұр-Мұбарак ислам мәдениеті университетінің докторанты, ал зерттеу нысаны – ҚМДБ-ның институционалдық дискурсы. Бұл жақындық интерпретацияны ресми өрістің өзіндік түсінігіне қарай ыңғайлау қаупін тудырады; оны азайту үшін кодтау схемасы алдын ала жазбаша бекітіліп, екінші тәуелсіз кодермен сенімділік тексерілді әрі есептеуіш талдаулар мөлдір (скриптер қолжетімді) жүргізілді.

Тематикалық жіктеу автоматты кілтсөзге негізделген тәсілмен жүргізіліп (нәтижелер болжамды, сипаттаушы деңгейде), қолмен тексерілді. Жіктеудің басты заңдылығы – құлшылық-ритуал сұрақтарының айқын басымдығы. Бұл автоматты жіктеудің дәлдігі шектеулі екені, әсіресе «халал, харам» сияқты үкім-терминдерінің барлық тақырыпта кездесетіні ескеріледі;

сондықтан тематикалық үлестер нақты сан емес, шамамен бағыт ретінде оқылады.

VADER арқылы есептелген 192 пәтуаның сентимент үлесі мынадай болды: позитив 65,6% (n=126), негатив 31,2% (n=60), бейтарап тек 3,1% (n=6). Бұл нәтиже пәтуа жанрының іс жүзіндегі тоналдылығын емес, керісінше маңызды әдіснамалық заңдылықты ашады: VADER діни-заңдық мәтіндегі «Алла», «Пайғамбар», «игілік», «сүннет» сияқты жоғары валентті лексиканы позитив деп санап, тонды жүйелі түрде оңға қарай ығыстырады; ал тыйым (харам, күнә, азап) туралы пәтуалар негатив жаққа ығысады. Мәтіндердің формалды-академиялық тоны басым болса да, бейтарап балл небәрі 3,1% шықты. Демек, ағылшынша валидацияланған сентимент алгоритмдерін аударылған діни мәтінге тура қолдану әдіснамалық тұрғыдан сенімсіз – бұл өз алдына практикалық қорытынды.

3-кесте

VADER сентимент үлестірімі (n=192; барлаушы)

Тональдылық	Пәтуа саны	Үлесі (%)
Позитив	126	65,6
Негатив	60	31,2
Бейтарап	6	3,1
Жиыны (есептелген)	192	100,0

Корпустың жиілік сөздігінде (жалпы шамамен 122 700 токен) ең жиі мағыналық терминдер теологиялық-авторитеттік өріске жатады. 1000 сөзге шаққанда: «Алла» 8,5; «ибн» (классикалық ғалымдарға сілтеу) 2,7; «риуаят» 2,5; «Пайғамбар» 2,4; «намаз» 1,9; «харам» 1,2. Жоғары жиілікті терминдердің өзі тосын емес – діни-құқықтық мәтінде күтілетін жайт; маңыздысы – олардың дискурстық қызметі. «Алла», «Пайғамбар» және ғалымдар тізбегіне (иснад/риуаят) сілтеу үкімді сатылап легитимациялайды: бедел тікелей қасиетті бастаудан өрбіп нығаяды. Жиіліктердің абсолютті емес, нормаланған (1000 сөзге) берілуі салыстыруды дәлдейді; болашақта жалпытілдік эталон корпусқа қарсы keyness (log-likelihood) талдауы бұл бейнені одан әрі нақтылар еді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу мынадай негізгі тұжырымдарға мүмкіндік береді. Біріншіден, fatua.kz онлайн-пәтуалары Фэрклоудың үш деңге-

йінде де институционалдық биліктің дискурстық конструкциясын жүзеге асырады. Мәтіндік деңгейде – «насс + сүннет» аргументация иерархиясы; дискурстық практика деңгейінде – алты компонентті риторикалық схема; әлеуметтік практика деңгейінде – «дәстүрлі ислам» дискурсы. Зерттеу нәтижелері посткеңестік Орта Азия мәнмәтінінде де өзектілігін сақтайды: Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан ресми ислами медиасы цифрлық трансформацияның бастапқы кезеңінде тұр, сондықтан Қазақстандық тәжірибе, әсіресе fatua.kz порталының институционалдық үлгісі аймақтық деңгейде де үлгі бола алады. Болашақ зерттеулерде іріктемені $n \geq 500$ -ге ұлғайту, уақыт қатарын 2018–2025 жылдарға кеңейту және пайдаланушылар тәжірибесін (UX) сапалық зерттеу әдістерімен зерделеу ұсынылады.

Бұл арада маңызды әдіснамалық ескертпе: пәтуа жанрының өзі белгілі дәрежеде бірбағытты (пәтуа беруші қойылған сұраққа жауап береді), сондықтан зерттеудің эмпирикалық үлесі бірбағыттылық фактісін ашуда емес. Үлес – сол бірбағыттылықтың цифрлық ортада нақты қандай дискурстық тетіктер арқылы жүзеге асатынын көрсетуде: алты компонентті риторикалық схема, «насс + сүннет» дәлелдеу иерархиясы, кері байланыстың құрылымдық жоқтығы және «дәстүрлі ислам» фреймі – пәтуаны таза теологиялық мәтіннен әлеуметтік-саяси коммуникативтік актіге айналдыратын нақты механизмдер ретінде эмпирикалық түрде айқындалды.

Екіншіден, дәлелдеу базасы классикалық ислами-құқықтық дәстүрмен сабақтасады (мәтіндердің шамамен 56%-ында Құран, 37%-ында хадис аталады), бұл fatua.kz-тің беделін дәстүрлі исламтанумен байланыстыру стратегиясын бейнелейді. Үшіншіден, фреймдік талдау әртүрлі тақырыптардың әрқайсысы өзіндік риторикалық стратегия ұстанатынын көрсетті. Төртіншіден, барлаушы сентимент-анализ ағылшынша валидацияланған алгоритмдердің аударылған діни мәтінге шектеулі екенін айқындады. Бұл – өзіндік әдіснамалық қорытынды.

Алынған нәтижелер тілдік саясат пен діни білім беру аясында да практикалық маңызға ие. Пәтуалардың басым бөлігі қазақ тілінде берілуі ҚМДБ-ның тіл саясатын бейнелесе де, арабша цитаталардың жиі аудармасыз берілуі қазақтілді оқырманға семантикалық кедергі туғызуы мүмкін. Болашақ зерттеулерге ұсыныстар: (1) fatua.kz-тің диахрониялық эволюциясын зерттеу; (2) аудитория рецепциясын сапалық сұхбат арқылы

зерттеу; (3) Орта Азия ресми пәтуа порталдарының салыстырмалы дискурс-анализі.

Зерттеу нәтижелері теориялық деңгейде де маңыздылыққа ие. Фэрклоудың (1995) медиадискурс теориясы алғаш рет Орта Азиялық ресми ислами онлайн-контентке жүйелі түрде қолданылды. Бұл қолдану аталмыш теорияның әмбебаптылығын батыс медиа контекстінде туындаған әдіснаманың посткеңестік ислами дискурсқа да тиімді екенін – дәлелдейді. Сонымен қатар Энтманның фреймдеу теориясы пәтуа жанрына бейімделіп, «ғибадат фреймі», «технология фреймі» және «антиэкстремизм фреймі» деген үш тақырыптық фреймдеу типологиясы ұсынылды. Бұл типология Орта Азиялық ислами медиа зерттеулерінде аналитикалық құрал ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы: нәтижелер ҚМДБ цифрлық коммуникация стратегиясын түсінуде, цифрлық діни медиа саясатын әзірлеуде және медиасауаттылық бағдарламаларында пайдаланылуы мүмкін.

Пәтуалардағы арабша цитаталардың жиі аудармасыз берілуі қазақтілді оқырманға кедергі келтіруі мүмкін.

Зерттеудің шектеулерін ашық атаған жөн. Біріншіден, іріктеме бір порталмен (fatua.kz) әрі 2024–2025 кезеңімен шектелген, бұл диахрониялық динамиканы қамтымайды. Екіншіден, сентимент-анализ машиналық аудармаға негізделіп, 285 мәтіннің 192-сіне ғана есептелді, әрі VADER діни жанрға толық сай емес; сондықтан сентимент нәтижелері тек шолу деңгейінде. Үшіншіден, толық корпус бойынша тематикалық жіктеу автоматты болғандықтан, оның үлестері шамамен; алайда негізгі кодталатын айырмашылықтардың сенімділігі екінші тәуелсіз кодермен расталды (орташа Cohen $\kappa=0,74$). Төртіншіден, зерттеу пәтуа мәтінін талдайды, аудитория рецепциясына кіріспейді. Болашақ зерттеулерге ұсыныстар: диахрониялық талдау; аудитория рецепциясының сапалық тұрғыда зерттеу; Орта Азия порталдарының салыстырмалы дискурс-анализі.

Әдебиеттер

- Anderson, J. W. (1999). The internet and Islam's new interpreters. In D. Eickelman & J. Anderson (Eds.), *New media in the Muslim world* (pp. 45–60). Indiana University Press.
- Bunt, G. R. (2003). *Islam in the digital age: E-Jihad, online fatwas and cyber Islamic environments*. Pluto Press.
- Bunt, G. R. (2018). *Hashtag Islam: How cyber-Islamic environments are transforming religious authority*. University of North Carolina Press.
- Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51–58. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x>
- Fairclough, N. (1995). *Media discourse*. Arnold.
- fatua.kz. (2025). *Пәтуалар*. ҚМДБ. URL: <https://fatua.kz> (қаралған күні: қазан 2025).
- Foucault, M. (1980). *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977*. Pantheon Books.
- Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere* (T. Burger, Trans.). MIT Press.
- Hutto, C. J., & Gilbert, E. (2014). VADER: A parsimonious rule-based model for sentiment analysis of social media text. *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, 8(1), 216–225.
- Kerim, S., & Kurmanaliyev, M. (2026). Traditional Islam in Kazakhstan: historical formation, state discourse, and contemporary challenges. *Frontiers in Sociology*, 11, 1786903. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2026.1786903>
- Landis, J. R., & Koch, G. G. (1977). The measurement of observer agreement for categorical data. *Biometrics*, 33(1), 159–174.
- Perelman, Ch., & Olbrechts-Tyteca, L. (1969). *The new rhetoric: A treatise on argumentation*. University of Notre Dame Press.
- Sisler, V. (2009). The internet and the construction of Islamic knowledge in Europe. *Masaryk University Journal of Law and Technology*, 3(2), 15–28.
- Van Dijk, T. A. (1993). *Discourse and society*. Sage.
- Wahid, S. H., & Abdulloh, S. (2026). Digital Islamic authority: A revolutionary shift or mere hype? A systematic review. *SN Social Sciences*, 6(2), 62. <https://doi.org/10.1007/s43545-026-01328-5>
- Zaman, M. Q. (2007). *The ulama in contemporary Islam: Custodians of change*. Princeton University Press.
- Дін істері агенттігі (2023). *Қазақстандағы діни ахуал туралы ақпарат* [Электрондық ресурс]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mra> (қаралған күні: 15.03.2024).
- Керім Ш., Нүсіпбаев Е. (2024). Әлеуметтік желілерді ислами уағызға қолдану. *ҚазҰУ Хабаршысы, Дінтану сериясы*, 1(37), 3–14. <https://doi.org/10.26577/EJRS.2024.v37.i1.r1>

References

- Anderson, J. W. (1999). The internet and Islam's new interpreters. In D. Eickelman & J. Anderson (Eds.), *New media in the Muslim world* (pp. 45–60). Indiana University Press.
- Bunt, G. R. (2003). *Islam in the digital age: E-Jihad, online fatwas and cyber Islamic environments*. Pluto Press.
- Bunt, G. R. (2018). *Hashtag Islam: How cyber-Islamic environments are transforming religious authority*. University of North Carolina Press.
- Din isteri agenttigi (2023). Qazaqstandagy dini ahual turaly aqparat [Agency for Religious Affairs]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mra>. (in Kazakh)
- Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51–58. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x>
- Fairclough, N. (1995). *Media discourse*. Arnold.
- fatua.kz. (2025). Patualar [Fatwas]. SAMK. URL: <https://fatua.kz> (qaralğan kyni: qazan 2025). (in Kazakh)
- Foucault, M. (1980). *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977*. Pantheon Books.
- Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere* (T. Burger, Trans.). MIT Press.
- Hutto, C. J., & Gilbert, E. (2014). VADER: A parsimonious rule-based model for sentiment analysis of social media text. *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, 8(1), 216–225.
- Kerim, S. & Kurmanaliyev, M. (2026). Traditional Islam in Kazakhstan: historical formation, state discourse, and contemporary challenges. *Frontiers in Sociology*, 11, 1786903. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2026.1786903>
- Kerim Sh. & Nysipbaev E. (2024). Aleumettik zhelilerdi islami uagyzga qoldanu [Using social media for Islamic preaching]. *Eurasian Journal of Religious Studies*, 1(37), 3–14. <https://doi.org/10.26577/EJRS.2024.v37.i1.r1> (in Kazakh)
- Landis, J. R., & Koch, G. G. (1977). The measurement of observer agreement for categorical data. *Biometrics*, 33(1), 159–174.
- Perelman, Ch., & Olbrechts-Tyteca, L. (1969). *The new rhetoric: A treatise on argumentation*. University of Notre Dame Press.
- Sisler, V. (2009). The internet and the construction of Islamic knowledge in Europe. *Masaryk University Journal of Law and Technology*, 3(2), 15–28.
- Van Dijk, T. A. (1993). *Discourse and society*. Sage.
- Wahid, S. H., & Abdulloh, S. (2026). Digital Islamic authority: A revolutionary shift or mere hype? A systematic review. *SN Social Sciences*, 6(2), 62. <https://doi.org/10.1007/s43545-026-01328-5>
- Zaman, M. Q. (2007). *The ulama in contemporary Islam: Custodians of change*. Princeton University Press.

Авторлар туралы мәлімет

Нүсіпбаев Еркебулан Бақытұлы (корреспондент автор) – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті ислам ілімдері факультеті дінтану кафедрасының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail: emussa.kz@gmail.com.

Др. Анас Х. Сауд – Араб тілі бөлімінің халықаралық жетістігін қолдау жауаптысы, Араб тілін ана тілі емес адамдарға оқыту бойынша сараптамалық орталығы, Рабат, Марокко Корольдігі, e-mail: dr.anasainuaimi@gmail.com.

Information about the authors

Nussipbayev, Yerkebulan Bakhytuly (corresponding author) – PhD student of the Department of Religious Studies of the Faculty of Islamic Studies, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, e-mail: emussa.kz@gmail.com.

Dr. Anas H. Saeed – Responsible of the Support for International Excellence of the Arabic Language Department, Expert Center of Arabic for Non-Arabic Speakers, Rabat, Kingdom of Morocco, e-mail: dr.anasainuaimi@gmail.com.

Сведения об авторах

Нусипбаев Еркебулан Бактович (автор-корреспондент) – PhD докторант кафедры религиоведения факультета исламских наук Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, e-mail: emussa.kz@gmail.com.

Доктор Анас Х. Сауд – ответственный за поддержку международного превосходства отдела арабского языка, Экспертный центр арабского языка для неарабговорящих, Рабат, Королевство Марокко, e-mail: dr.anasainuaimi@gmail.com.

2026 жылы 28 мамырда қайта тіркелді.
2026 жылы 20 маусымда қабылданды.

ШЕТЕЛ БАСЫЛЫМДАРЫ

FOREIGN PUBLICATIONS

ЗАРУБЕЖНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ

Faiza Kabir Umar¹ , **Shuaibu Umar Gokaru^{2*}** ,
Aisha Balaraba Bello¹ , **Mariya Kabir Umar³**

¹Sa'adu Zungur University, Bauchi State, Nigeria

²Universiti Malaya, Kuala Lumpur, Malaysia

³Bayero University, Kano, Nigeria

*e-mail: gokaru@um.edu.my

SOFT SKILLS IN THE LIGHT OF THE GLORIOUS QUR'AN AND SUNNAH: SIGNIFICANCE AND CONTEMPORARY APPLICATIONS

The contemporary Muslim ummah faces numerous challenges that, in various ways, undermine social cohesion and threaten its sustainability. This study examines the significance of acquiring soft skills and their practical application in light of the Glorious Qur'an and Sunnah, to benefit the Muslim ummah in today's contexts. The soft skills explored include empathy, effective communication, teamwork, problem-solving, and leadership. Using a qualitative methodology, the research employs descriptive, thematic, and analytical approaches for data collection and analysis. The findings reveal that integrating these soft skills into the daily life of the Muslim ummah promotes personal and professional growth, strengthens interpersonal relationships, and contributes to a more harmonious and cohesive Muslim society. The study recommends that individuals, educators, professionals, and policymakers actively promote and implement these skills to foster mutual respect, uphold law and order, and build a civilized society rooted in Islamic principles. Such efforts are expected to reduce conflicts, counter radical ideologies, and enhance overall societal well-being and stability.

Keywords: Qur'an, Sunnah, Soft Skills, Empathy, Islamic Teachings, Contemporary Muslim Society

Файза Кабир Умар¹, Шуайбу Умар Гокару^{2*},
Айша Балараба Белло¹, Мария Кабир Умар³

¹Са'аду Зунгур университеті, Баучи штаты, Нигерия

²Малая университеті, Куала-Лумпур, Малайзия

³Байеро университеті, Кано, Нигерия

*e-mail: gokaru@um.edu.my

Қасиетті Құран мен сүннеттегі жұмсақ дағды негіздері: маңызы және заманауи қолданылуы

Қазіргі мұсылман үмбеті қоғамдық бірлікті әлсірететін және оның тұрақты дамуына қауіп төндіретін көптеген сын-қатерлерге тап болып отыр. Осыған байланысты зерттеудің мақсаты – Қасиетті Құран мен сүннет негізінде жұмсақ дағдылардың (soft skills) маңызын айқындап, олардың қазіргі мұсылман қоғамындағы практикалық қолданысын талдау. Зерттеуде эмпатия, тиімді қарым-қатынас, топпен жұмыс істеу, мәселені шешу және көшбасшылық сияқты негізгі жұмсақ дағдылар қарастырылады. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы Құран мен сүннеттегі адамаралық қатынастар мен тұлғалық дамуға қатысты қағидаларды заманауи жұмсақ дағдылар тұжырымдамасымен сабақтастыра қарастыруында жатыр. Бұл исламдық білім беру, тәрбие және әлеуметтік даму мәселелерін зерттеуге теориялық үлес қосады. Зерттеу барысында сапалық әдіснама қолданылып, деректерді жинау мен талдауда сипаттамалық, тақырыптық және аналитикалық тәсілдер пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері жұмсақ дағдыларды мұсылмандардың күнделікті өміріне енгізу тұлғалық және кәсіби дамуға ықпал ететінін, адамдар арасындағы өзара түсіністік пен ынтымақтастықты нығайтатынын және қоғамдағы үйлесімділік пен бірлікті арттыратынын көрсетті. Сонымен қатар зерттеу Құран мен сүннетке негізделген жұмсақ дағдылардың қазіргі қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді шешуде маңызды рөл атқаратынын дәлелдейді. Зерттеудің қорытындысында жеке тұлғаларға, білім беру ұйымдарына, мамандарға және мемлекеттік саясатты қалыптастырушыларға аталған дағдыларды насихаттау және тәжірибеде қолдану ұсынылады. Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңыздылығы өзара құрметті нығайтуға, заң мен тәртіпті сақтауға, исламдық құндылықтарға негізделген өркениетті

қақтығыстарды азайтып, радикалды идеологиялардың таралуының алдын алуға және қоғамдық тұрақтылықты арттыруға мүмкіндік беруімен сипатталады.

Түйін сөздер: Құран, сүннет, жұмсақ дағдылар, эмпатия, ислам ілімдері, заманауи мұсылман қоғамы

Файза Кабир Умар¹, Шуайбу Умар Гокару^{2*},
Айша Балараба Белло¹, Мария Кабир Умар³

¹Университет Са'аду Зунгур, Штат Баучи, Нигерия

²Университет Малайя, Куала-Лумпур, Малайзия

³Университет Байеро, Кано, Нигерия

*e-mail: gokaru@um.edu.my

Гибкие навыки в свете Священного Корана и Сунны: значение и современные практики применения

Современная мусульманская умма сталкивается с многочисленными вызовами, которые ослабляют общественное единство и создают угрозу её устойчивому развитию. В связи с этим целью данного исследования является выявление значимости гибких навыков (soft skills) на основе Священного Корана и сунны, а также анализ их практического применения в современном мусульманском обществе. В исследовании рассматриваются такие ключевые гибкие навыки, как эмпатия, эффективная коммуникация, командная работа, решение проблем и лидерство. Научная значимость исследования заключается в рассмотрении принципов межличностных отношений и личностного развития, содержащихся в Коране и сунне, в их взаимосвязи с современной концепцией гибких навыков. Это способствует расширению теоретических представлений в области исламского образования, воспитания и социального развития. В ходе исследования была использована качественная методология, а для сбора и анализа данных применялись описательный, тематический и аналитический методы. Результаты исследования показали, что интеграция гибких навыков в повседневную жизнь мусульман способствует личностному и профессиональному развитию, укрепляет взаимопонимание и сотрудничество между людьми, а также повышает уровень гармонии и сплочённости в обществе. Кроме того, исследование подтверждает, что гибкие навыки, основанные на принципах Корана и сунны, играют важную роль в решении актуальных социальных проблем современности. В заключение рекомендуется отдельным лицам, образовательным учреждениям, специалистам и разработчикам государственной политики активно продвигать и внедрять данные навыки в практику. Практическая значимость результатов исследования заключается в укреплении взаимного уважения, поддержании законности и общественного порядка, формировании цивилизованного общества, основанного на исламских ценностях, а также в снижении уровня конфликтности, предупреждении распространения радикальных идеологий и повышении общественной стабильности и благополучия.

Ключевые слова: Священный Коран, сунна, гибкие навыки, эмпатия, исламские учения, современное мусульманское общество

Introduction

In the contemporary world, soft skills have emerged as a crucial component of personal and professional development. These skills, which encompass a range of interpersonal and intrapersonal abilities, are essential for effective communication, collaboration, and problem-solving in various contexts (Krauss et al., 2005). As the world becomes increasingly interconnected and complex, the importance of soft skills has gained widespread. Reader's recognition across nations and industries, the Islamic worldview is known for its essential Islamic values and extrinsic sacred behavior, known as Islamic Religious Personality. Islamic values are essentially relevant and are the core and influence the individual behavior of a Muslim. the essential

value of Muslims reflects an individual's ability to adhere to the pillars of Islam. People with a highly Islamic worldview, view religion as an active driving force, not just a tool used to achieve selfish ends. In contrast to essential religiosity, extrinsic sacred behavior is based on rituals and ways of worship (Ji & Ibrahim, 2007).

The Glorious Quran contains guidance for people on how to live in this world. All aspects of human life are included considerably in the Quran. The following diagram shows the soft skill and human aspects as a part of the Quran concept. We all know that Qur'an is the book of Allah revealed to the Prophet Muhammad revealed in the period of 23 years with its wordings and meanings concealed and protected by Allah the Magnificent also used as a medium of worship in prayers and the guidance

for every generation as a source of shariah (Pantami, 2022).

Islam is not substantially similar to other religions. It is a complete civilization and worldview. The Islamic worldview has plays a very fundamental role for Muslims in how to live in this world. The rule of conduct to Allah's Law, sharia.

The Quran and Sunnah are the primary sources of guidance for Muslims that offers a rich framework for developing soft skills. Islamic teachings emphasize the importance of empathy, compassion, effective communication, teamwork, and leadership, among other essential soft skills. These skills are not only vital for personal growth and development but also for building strong relationships, achieving professional success, and contributing to the well-being of every society.

Justification of the choice of articles and goals and objectives

- Reasons for selecting soft skills as the core topic
- Relevance of soft skills to modern societal challenges within the Muslim ummah
- Gap in existing literature regarding soft skills framed through the Qur'an and Sunnah
- Significance of integrating religious teachings with contemporary social needs

Research Goals

- To explore the concept of soft skills within the framework of Islamic teachings
- To examine the relevance of soft skills in addressing social and communal challenges faced by the Muslim ummah
- To highlight the role of soft skills in fostering harmony, cohesion, and sustainability in Muslim societies

Research Objectives

- To identify key soft skills emphasized in the Qur'an and Sunnah
- To analyze Qur'anic verses and Prophetic traditions related to empathy, communication, teamwork, problem-solving, and leadership
- To examine the practical application of these soft skills in contemporary Muslim life
- To assess the potential impact of soft skills on personal development and social cohesion
- To propose recommendations for individuals, educators, and policymakers

Scientific research methodology

Research Design: Qualitative research approach
Methodological Framework:

Descriptive method to present relevant Qur'anic and Sunnah texts

Thematic analysis to identify recurring soft skill concepts

Analytical method to interpret texts in contemporary contexts

Sources of Data:

Primary sources: The Glorious Qur'an and authentic Sunnah

Secondary sources: Academic books, journal articles, and classical Islamic scholarship

Data Analysis Procedures:

Thematic categorization of soft skills

Contextual and interpretive analysis

Ethical Considerations:

Respect for religious texts and scholarly integrity

Results and discussion

Education and Soft Skills in Islam

In the modern educational era, the term human behavior usually refers to interpersonal skills as the way to behave in response of its surrounding. interpersonal skills are part of the soft skills aspects that are supported by many attributes, such as creativity, flexibility, change-readiness (adaptation) willing to learn new things, leadership, etc. Someone can use his/her attributes in order to bring up his soft skills quality. While this soft skills performance can be well recognized when someone conducts social contact and interactively deals with its environment (Musnandar & Ubaidi, 2022).

If we notice the basic meaning of human behavior and soft skills, then we could say that Almighty Allah commands Prophet Muhammad for improving human behavior. To some extent, it could also be interpreted as human soft skills' enhancement. In the Islamic perspective, the quality of the aforementioned soft skills should be greater than other skills, because Islam ordered Muslims to live successfully both in this world and in the hereafter. The modern education perspective does not direct people in how to obtain a successful life in Akhirah. On the other hand, Muslims are encouraged to amend *akhlaq* (exemplary ethical-moral standing) based on the teach-

ing of Quran and Hadith, as the main sources. Their intention must be correct as the true understanding and best practices of Islamic values (Musnandar & Ubaidi, 2022).

Soft skills are authoritative behaviors attained for improving not only the outputs of the direct instructional process but also the outcomes of the Muslims educational system. By implementing the right soft skills based on Sunnah and Quran, Muslims will achieve good behavior that will help to combine the results of good deeds for the afterworld. In Islam, humans' soft skills should be unified with the Qur'an and Sunnah values. Muslims may achieve excellent performance in everyday affairs, but they should put first their intention to reach happiness in the hereafter. If they have the right sense, then world and hereafter could be achieved with the blessing of Allah Almighty (Pantami, 2022). In Islam, there is an inseparable connection between the world and the hereafter. This life pertains to the life in the hereafter. Based on Islamic precepts, hereafter is the last destination for human life is the forever true life. The Islamic precepts are aimed both at this world and the hereafter. In Islam, the *world*-aspect must be related profoundly and inseparably to the *Akhirah* aspect. Everything is ultimately focused on the *Akhirah* aspect without thereby implying any attitude of neglect or being unmindful of the world aspect (Qur'an 59:18). In regards to this understanding, soft skills can also be reviewed from the perspective of Islam. In Islam encompasses both *muamalat* and *Akhlaq*, in which *muamalat* must be related profoundly and inseparably to the *akhlaq*-aspect. *Muamalat* and *akhlaq* relate to the interaction of someone (as a worshiper or believer) with other human beings and the surrounding environments. In the Quran Allah the All-Mighty says;

O you who have believed, fear Allah. And let every soul look to what it has put forth for tomorrow – and fear Allah. Indeed, Allah is Acquainted with what you do (Qur'an 59:18).

Furthermore, Allah's commandments about the good deeds, goodness and righteousness towards a man of *taqwa* can be found in the following verses:

It is not righteousness that ye turn your faces Towards east or West; but it is righteousness- to believe in Allah and the Last Day, and the Angels, and the Book, and the Messengers; to spend of your substance, out of love for Him, for your kin, for orphans, for the needy, for the wayfarer, for those who ask, and for the ransom of slaves; to be steadfast in prayer, and practice regular charity; to fulfil the contracts which ye have made; and to be firm and

patient, in pain (or suffering) and adversity, and throughout all periods of panic. Such are the people of truth, the Allah-fearing (Qur'an 2:177).

And seek help through patience and prayer, and indeed, it is difficult except for the humbly submissive [to Allah] (Qur'an 2:45).

The Qur'anic verses above imply that a person who believes in Allah should improve the quality of their life performance in this world with their efforts. The direct and indirect lessons we can obtain from the verses above are that Muslims should enhance their obedience and good deeds to get the highest level of *taqwa* or get closer to the Almighty Allah.

Muslims obey Islamic teachings which are derived from Al Qur'an. Islam teaches us how to live properly with the right credibility and responsibility. If a Muslim does not act based on the Islamic teaching, it can be assumed that he/she insults the religion itself, as quoted from the Quran:

"O you who have believed, why do you say what you do not do?" Then, this verse continued: "Great is hatred in the sight of Allah that you say what you do not do" (Qur'an 61:2-3). In addition to that, Muslims should have good soft skills based on the morality that has been shown by the Prophet Muhammad as described in the Qur'an: "And indeed, you are of a great moral character" (Qur'an 68:4). On the other hand, it is known that Allah designated the Prophet Muhammad as the messenger for improving people's moral character, as he said:

"I was only sent to complete the best manners and moral character". Furthermore, he said, "there is nothing heavier on the scale of the believer on the Day of Judgement than good character, and Allah hates the bad mannered, vulgar person".

In Islam, having a good character is very important, and the true believer is the one who has the most excellent moral character. An analogy can delineate that a great moral character is seen as a "fruit of Islamic tree which has the root of faith (*aqidah*) and possess leaves of Islamic law Islam is the religion revealed by Allah for all people. The Quran and Hadith (the authentic tradition of Prophet Muhammad) contain Islamic teachings about life in this world and hereafter. Family life is one of the Islamic life systems most essential and emphasized areas. Islam establishes relationships between husband and wife, parent and children in a family. Nurturing and bringing up children are essential duties enjoined by Allah to all parents (Batson & Ventis, 1982). The Prophet Muhammad said:

"Everyone is responsible for whatever falls under his responsibility. A man is like a shepherd of

his own family, and he is responsible for them" (Al-Bukhari, 7138; Muslim, 1829).

For parents, one of the essential facets of raising children is to provide them with the right education (*Ta'lim* and *Tadib*). According to Islamic traditions, the best gift parents can provide for their children is education that can help them live as responsible, mature Muslims to fulfil the rights of Allah and others. This can lead them to succeed in the hereafter as well. The Prophet said: "The best gift to children from parents is their correct education" (Al-Tirmidhi, n.d., Hadith No. 1253). The parents are responsible for making them love Allah, His Messenger and the teachings of Islam since early childhood.

Applying Soft Skills in Contemporary Life

The soft skills emphasized in the Quran and Sunnah are highly relevant in contemporary life. By applying these skills, individuals can achieve personal and professional growth, build stronger relationships, and contribute to a more harmonious society. Islam always ensures to educate the Muslims with the best element of the social skills. Effective communication is essential in Islam and it is considered a skill that every Muslim should possess. The Quran and Hadith emphasize the importance of communication skills and provide guidance on how to develop and improve them. One of the critical aspects of communication skills in Islam is clarity. Muslims are expected to communicate clearly and effectively, whether it is in written or verbal communication.

The Quran states that: "*And We have certainly made the Qur'an easy for remembrance, so is there any who will remember?*" (Qur'an 54:17).

This verse emphasizes the importance of clear and simple communication to ensure that every message is easily understood and remembered. Another essential aspect of communication skills in Islam is the ability to convey a message in a way that is respectful and dignified. Islam emphasizes the importance of treating others with respect, even when conveying a difficult message. The Prophet Muhammad (peace be upon him) said:

"The most beloved of people to Allah are those who are the most beneficial to people. The most beloved of deeds to Allah is to make a Muslim happy or remove one of his troubles or forgive his debt or feed him. That I walk with a brother regarding a need is more beloved to me than that I seclude myself in this mosque in Medina for a month" (Al-Tirmidhi).

This Hadith emphasizes the importance of communicating in a way that benefits others and avoids

causing harm to them. Furthermore, the massage expression is a good gesture which the Prophet thought us to always keep smiling is a sunnah. If we look at the social skill in the contemporary is the same with the way the Prophet thought us 1400 years ago (Pantami, 2022). The Prophet Muhammad said: "*Kindness is a mark of faith, and whoever has not kindness has not faith*" (Muslim, 2592).

Muslims are expected to use gentle and kind words when communicating with others, even in difficult situations. Communication skills in Islam involve avoiding gossip and backbiting. Muslims are expected to communicate in a way that avoids causing harm to others. The Quran states:

"O you who have believed, avoid much [negative] assumption. Indeed, some assumption is sin. And do not spy or backbite each other. Would one of you like to eat the flesh of his brother when dead? You would detest it. And fear Allah; indeed, Allah is Accepting of repentance and Merciful" (Qur'an 49:12)

Gossip and backbiting are considered serious sins in Islam, and they can cause great harm to individuals and relationships. Conflict resolution, modesty, generosity are the moral skills we learnt from the Quran are the exact what is called social skills in the contemporary world.

In 2020 the world economic forum revealed that social and soft skills are more important than the technology skills. It determines the growing importance of soft skills in work force. There are also soft skills known as life skill; they are human skills because they help people to interact and relate with others (Muammar & Alhamad, 2023).

What we learn from the Quran and the traditions of the Prophet are being packed and brought back to us. Many employers that largely depend on social and soft skills are more important than what is documented in the Curriculum Vetae (Pantami, 2022). These social skills have been expanded and mentioned in the Holy Quran in different places. Such as. Allah says:

"Verily you have attained an exalted stand of character" (Qur'an 68:4).

The Prophet encouraged Muslim to acquire better moral social skills in our daily life style that will help Muslim to excel in word and hereafter. Good modesty will be of Muslim benefit because Allah the All mighty in His ruling and creation will not be deprived of anything choose not to worship Him on the right path to attain success in these worlds, He gives success to whom He wishes and takes it from being a Muslim or non-Muslim. The character of a

person is to his own benefit even the people that are circulated around the personnel are to be of good interaction.

Social skills and good behavior are synonymous. Prophet Muhammad looked at his companions and said: *"You have two social skills that Allah love them, one Gentleness and endurance"*. In another tradition he said "He was sent by Allah the Exalt in other to perfect and ingrate Muslim good moral behavior to teach them good social skill" (Muslim, Hadith 17).

Communication Techniques Derived from the Quran and Hadith

Communication is a vital part of human interaction, shaping relationships and the way a society function. Islam places a significant emphasis on the importance of effective communication. The Quran, Hadith and provide timeless guidance on communication techniques that remain highly relevant today. These sources offer principles of ethical, respectful, and impactful communication that can enhance our relationships and convey messages clearly and effectively.

1. Truthfulness and Honesty

The foundation of Islamic communication is rooted in truthfulness. The Quran emphasizes speaking the truth at all times, even when it is difficult:

"O you who have believed, fear Allah and speak words of appropriate justice" (Qur'an 33:70).

The Prophet Muhammad also stressed the importance of honesty in communication. He was known as "Al-Amin" (The Trustworthy), reflecting his commitment to truthfulness. His words were never deceptive, and he taught that honesty brings blessings while dishonesty brings ruin.

In a Hadith, the Prophet said:

"Truthfulness leads to righteousness, and righteousness leads to Paradise. A man keeps on telling the truth until he becomes a truthful person. Falsehood leads to wickedness, and wickedness leads to Hellfire" (Qur'an 33:70).

2. Gentleness and Kindness in Speech

The Quran emphasizes the use of kind and gentle words, especially in difficult conversations:

"And speak to him with gentle speech that perhaps he may be reminded or fear [Allah]" (Qur'an 20:44).

This verse was revealed in the context of Musa (Moses) being commanded to speak gently to Pharaoh, one of the most tyrannical figures in history. It shows that even when dealing with harsh or challenging individuals, maintaining gentleness in speech is a key Islamic principle.

The Prophet Muhammad further demonstrated the importance of kindness in and kind words fosters mutual respect and builds positive relationships.

3. Active Listening and Respect for Others

Listening actively and giving others the chance to express themselves is a key aspect of effective communication. The life style of the Prophet Muhammad provides numerous examples of how he engaged in conversations. He always listened attentively and never interrupted others while they were speaking.

In a Hadith, it is narrated that:

"When the Prophet would turn to speak to someone, he would turn his whole body towards them and give them his full attention" (Sunan Abi Dawood).

This shows that active listening and showing respect to the speaker are essential components of communication. Giving full attention to others fosters understanding and conveys respect.

4. Clarity and Simplicity

The Prophet Muhammad was known for speaking clearly and concisely, ensuring that his words were easily understood by everyone. He avoided speaking in complicated terms or using language that would confuse people. This clarity allowed his message to resonate deeply with all types of listeners, regardless of their backgrounds.

One companion of the Prophet described his communication style as:

"The Prophet used to speak in such a way that if one were to count the words, they could be counted".

This shows the importance of being clear, concise, and direct in speech without overwhelming the listener with excessive information.

5. Avoiding Gossip and Backbiting

Islam strongly condemns gossip, slander, and backbiting, as they create discord and mistrust within communities. The Quran warns against speaking ill of others behind their backs:

"And do not spy or backbite each other. Would one of you like to eat the flesh of his brother when dead? You would detest it..." (Qur'an 49:12).

In a Hadith, the Prophet Muhammad defined backbiting as:

"Do you know what backbiting is?" They said, "Allah and His Messenger know best." He said, "Backbiting is to say something about your brother that he would dislike." It was said, "What if what I say about my brother is true?" He said, "If what you say about him is true, you have backbitten him. But if what you say is false, you have slandered him" (Muslim, Hadith 2589 [543]).

This shows the importance of safeguarding others' reputations in speech, speaking only good or remaining silent when there is nothing positive to say.

6. Using Positive and Encouraging Words

The Prophet Muhammad consistently used positive, uplifting, and encouraging words when addressing others. He recognized the power of positive reinforcement and praise in motivating people. Rather than criticizing harshly, the Prophet would guide people gently toward better behavior.

An example of this is found in the way he addressed his companions with terms of endearment, such as calling them by nicknames or titles that showed love and respect. He once said:

"He who does not show mercy to our young ones and does not realize the right of our elders is not from us" (Abu Dawud, Hadith 4943 [56/3]).

This highlights the importance of using words that uplift, encourage, and strengthen bonds within a community.

7. Humility in Communication

Islam encourages humility in both speech and action. The Quran advises believers to avoid arrogance when communicating with others:

"And do not turn your cheek [in contempt] toward people and do not walk through the earth exultantly. Indeed, Allah does not like everyone self-deluded and boastful" (Qur'an 31:18).

The Prophet Muhammad exemplified humility in all his interactions. He spoke to the poor and rich alike, never placing himself above anyone, and he always made people feel valued regardless of their social status.

Challenges and Opportunities in Applying Soft Skills from the Quran And Sunnah

Challenges

1. Cultural and Contextual Barriers: Adapting Islamic teachings to modern contexts can be challenging due to cultural and societal differences.

2. Misconceptions and Stereotypes: Negative perceptions of Islam and Muslims can hinder the application of soft skills derived from the Quran and Sunnah.

3. Balancing Tradition and Modernity: Finding a balance between adhering to Islamic principles and embracing modern values and practices can be a challenge.

4. Limited Awareness: Many Muslims may not be aware of the soft skills emphasized in the Quran and Sunnah, or may not know how to apply them in contemporary life.

Opportunities

1. Personal Growth and Development: Applying soft skills from the Quran and Sunnah can lead

to personal growth, self-awareness, and emotional intelligence.

2. Building Stronger Relationships: Soft skills such as empathy, effective communication, and conflict resolution can help build stronger, more meaningful relationships.

3. Professional Success: Developing soft skills such as teamwork, leadership, and problem-solving can lead to professional success and career advancement.

4. Community Building: Applying soft skills from the Quran and Sunnah can help build stronger, more harmonious communities by promoting social responsibility, civic engagement, and interfaith dialogue.

Strategies for Overcoming Challenges

1. Education and Awareness: Educating Muslims about the soft skills emphasized in the Quran and Sunnah, and providing guidance on how to apply them in contemporary life.

2. Cultural Sensitivity: Being sensitive to cultural differences and adapting Islamic teachings to modern contexts in a way that is respectful and inclusive.

3. Interfaith Dialogue: Engaging in respectful and open-minded dialogue with people of different faiths and backgrounds to promote understanding and cooperation.

4. Role Modeling: Providing positive role models who embody the soft skills emphasized in the Quran and Sunnah, and who can inspire and motivate others to develop these skills.

Recommendations

1. Education and Awareness: Educate individuals about the soft skills emphasized in the Quran and Sunnah, and provide guidance on how to apply them in contemporary life.

2. Integration with Modern Education: Integrate the study of soft skills from the Quran and Sunnah into modern education systems, to provide students with a holistic understanding of personal and professional development.

3. Community-Based Initiatives: Develop community-based initiatives that promote the application of soft skills derived from the Quran and Sunnah, such as workshops, training programs, and community service projects.

4. Interfaith Dialogue and Cooperation: Engage in interfaith dialogue and cooperation to promote mutual understanding, respect, and cooperation, and to apply soft skills in diverse contexts.

5. Research and Scholarship: Conduct research and scholarship on the soft skills emphasized in the Quran and Sunnah, to deepen our understanding of

their relevance and application in contemporary life.

6. Role Modeling: Provide positive role models who embody the soft skills emphasized in the Quran and Sunnah, and who can inspire and motivate others to develop these skills.

7. Parenting and Family Development: Emphasize the importance of soft skills in parenting and family development, to provide children with a strong foundation for personal and professional growth. By implementing these recommendations, individuals and communities can benefit from the timeless wisdom of the Quran and Sunnah, and develop the soft skills necessary to succeed in their personal and professional lives.

Conclusion

In conclusion, the Quran and Sunnah provide a rich outline for developing essential soft skills that are highly relevant in contemporary life. By study-

ing and applying these skills, individuals can achieve personal and professional growth, build stronger relationships, and contribute to a more harmonious society. The soft skills derived from the Quran and Sunnah, such as empathy, effective communication, teamwork, and problem-solving, are timeless and universal, transcending cultural and contextual boundaries.

Author Contribution

Faiza Kabir Umar: Conceptualization, investigation, data curation, writing of the original draft.

Shuaibu Umar Gokaru: Supervision, methodology, formal analysis, validation of results, project administration, review and editing of the manuscript.

Aisha Balaraba Bello: Visualization, resources, investigation, review and editing of the manuscript.

Mariya Kabir Umar: Software, resources, data curation, review and editing of the manuscript.

Reference

- Abu Dawud, S. A. (n.d.). *Sunan Abi Dawud*, Hadith 4943 [no 56 vol, no3].
- Al-Bukhari, M. I. (n.d.). *Sahih al-Bukhari*, Hadith 7138. Sunnah.com. Retrieved June 21, 2026, from <https://sunnah.com/bukhari>
- Ali, A. Y. (2004). *The Holy Qur'an: Text, translation and commentary*. Beirut, Lebanon: Dar Al-Choura.
- Al-Tirmidhi, M. ibn 'Isa. (n.d.). *Jāmi' al-Tirmidhī*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Batson, C. D., & Ventis, W. L. (1982). *The religious experience: A social-psychological perspective*. Oxford University Press.
- Ji, C., & Ibrahim, Y. (2007). Islamic doctrinal orthodoxy and religious orientations: Scale development and validation. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 17(3), 189–208. <https://doi.org/10.1080/10508610701402339>
- Krauss, S. E., Hamzah, A., Suandi, T., Noah, S. M., Mastor, K. A., Juhari, R., Kassan, H., Mahmood, A., & Manap, J. (2005). The Muslim Religiosity-Personality Measurement Inventory (MRPI)'s religiosity measurement model: Towards filling the gaps in religiosity research on Muslims. *Pertanika Journal of Social Sciences and Humanities*, 13(2), 131–145.
- Muammar, O. M., & Alhamad, K. A. (2023). Soft skills of students in university: How do higher education institutes respond to 21st century skills demands? *Journal of Educational and Social Research*, 13(2), 174–186. <https://doi.org/10.36941/jesr-2023-0041>
- Muslim ibn al-Hajjaj. (n.d.). *Sahih Muslim*, Hadith 17.
- Muslim ibn al-Hajjaj. (n.d.). *Sahih Muslim*, Hadith 1829a. Sunnah.com. Retrieved June 21, 2026, from <https://sunnah.com/muslim>
- Muslim ibn al-Hajjaj. (n.d.). *Sahih Muslim*, Hadith 2589.
- Musnandar, A., & Ubaidi, A. (2022). Islamic values on soft skills. *JIHBI*, 6(2), 102–116. <https://doi.org/10.33379/jihbiz.v6i2.1645>
- Pantami, I. A. I. (2022). *Skills rather than just degrees*. University Press PLC.

Information about the authors

Umar, Faiza Kabir – Department of Islamic Studies, Faculty of Arts, Sa'adu Zungur University, Bauchi State, Nigeria, e-mail: faiza@basug.edu.ng.

Gokaru, Shuaibu Umar (corresponding author) – PhD, Lecturer, Department of Islamic History, Civilization and Education, Academy of Islamic Studies, Universiti Malaya, Kuala Lumpur, Malaysia, e-mail: gokaru@um.edu.my.

Bello, Aisha Balaraba – Department of Islamic Studies, Sa'adu Zungur University, Bauchi State, Nigeria, e-mail: aishabello@basug.edu.ng.

Umar, Mariya Kabir – Department of Adult Education and Community Services, Bayero University, Kano, Nigeria, e-mail: mariyakabiru@gmail.com.

Авторлар туралы мәлімет

Умар Файза Кабир – Са'аду Зунгур университеті Өнер факультетінің Исламтану кафедрасы, Баучи штаты, Нигерия, e-mail: faiza@basug.edu.ng.

Гокару Шуайбу Умар (корреспондент автор) – PhD, Малайя университеті исламтану академиясы ислам тарихы, өркениеті және білім беру кафедрасының оқытушысы, Куала-Лумпур, Малайзия, e-mail: gokaru@um.edu.my.

Белло Айиша Балараба – Са'аду Зунгур университеті исламтану кафедрасы, Баучи штаты, Нигерия, e-mail: aishabello@basug.edu.ng.

Умар Мария Кабир – Байеро университеті ересектерге білім беру және қоғамдық қызметтер кафедрасы, Кано, Нигерия, e-mail: mariyakabiru@gmail.com.

Сведения об авторах

Умар Файза Кабир – кафедра исламоведения факультета искусств Университета Сааду Зунгур, штат Баучи, Нигерия, e-mail: faiza@basug.edu.ng.

Гокару Шуайбу Умар (автор-корреспондент) – PhD, преподаватель кафедры исламской истории, цивилизации и образования Академии исламских исследований Университета Малайя, Куала-Лумпур, Малайзия, e-mail: gokaru@um.edu.my.

Белло Айиша Балараба – кафедра исламоведения Университета Сааду Зунгур, штат Баучи, Нигерия, e-mail: aishabello@basug.edu.ng.

Умар Мария Кабир – кафедра образования взрослых и общественных услуг Университета Байеро, Кано, Нигерия, e-mail: mariyakabiru@gmail.com.

Registered 23 January 2026

Accepted 20 June 2026

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН АҚПАРАТ

ҚазҰУ Хабаршысы, Дінтану сериясы журналына жариялауға ұсынылатын мақалаларға қойылатын техникалық талаптар:

Журналда материалдарды жариялау Open Journal System, онлайн жіберу және рецензиялау жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Жүйеге тіркелу немесе кіру «Материалдарды жіберу» бөлімінде қол жетімді.

Корреспонденция авторы журналға жариялау үшін ілеспе хат ұсынуға міндетті.

Авторларға қойылатын талаптар:

Редакторлар алқасы журналдың ғылыми бағыты бойынша ілгеріде жарияланбаған мақалаларды қабылдайды. Мақалалар ТЕК журнал сайтының (Open Journal System немесе Editorial Manager) функционалы арқылы жүктелген жағдайда (doc, .docx, .rtf) форматтарында электронды нұсқада ұсынылады.

Шрифт өлшемі – 12 (андатпа, түйін сөздер (бесеу), әдебиеттер тізімі мен соңындағы авторлар туралы мәлімет, табиіа – 10), шрифт – Times New Roman, туралануы – мәтіннің еніне сәйкес, аралығы – бірлік, азат жол – 1,0 см, жиектері: жоғарғы, төменгі, оң және сол жағы – 2 см.

Сурет, табиіа, график, диаграмма және т.б. мәтін ішінде міндетті түрде нөмірі және тақырыбымен көрсетіледі (Мысалы, 1 сурет – Сурет тақырыбы). Сурет, табиіа, график, диаграммалардың саны жалпы мақала көлемінің 20% мөлшерінен аспауы қажет (кей жағдайда 30%).

Мақала көлемі кіріспе бөлімінен қорытынды бөліміне дейін (авторлар туралы мәлімет, тақырыбы, андатпа, түйін сөздер мен әдебиеттер тізімін қоспағанда) әлеуметтік-гуманитарлық бағыттар үшін 3000 сөзден кем болмауы әрі 7000 сөзден аспауы керек.

Мақала құрылымы (мақаланы рәсімдеу үшін ҮЛГІ-ні қолданыңыз):

Алғашқы бет:

Бірінші жолда – FTAMP/IRSTI/MPHTI нөмірі (grnti.ru), туралануы – сол жақ шетке қарай, шрифт – қалың, 12.

Мақала авторы (-лары) – Инициалдар мен тегі, жұмыс орны (мүшелігі/аффилиация), қала, мемлекет, электронды пошта – қазақ, ағылшын және орыс тілінде жазылады.

Мақала тақырыбы (тек мақала тілінде БАС ӘРІПТЕРМЕН, аударламалары Әдеттегідей) мақаланың мәні мен мазмұнын айқындап тұруы қажет және оқырманның назарын аударарлықтай болуы қажет. Тақырып қысқа, ақпаратты болуы әрі жаргон сөздер немесе қысқарған сөздерді қамтымауы керек. Тақырыптың лайықты ұзындығы – 5-7 сөзден (кей жағдайда 10-12 сөз) құралады, туралануы – орталыққа қарай. Мақала тақырыбы міндетті түрде қазақ, ағылшын және орыс тілдерінде ұсынылады.

Андатпа көлемі қазақ, ағылшын және орыс тілдерінде **150-300 сөз** аралығында болуы тиіс.

Андатпа құрылымы келесідей МІНДЕТТІ тармақтарды қамтиды:

Зерттеу тақырыбы жайлы кіріспе сөз,

Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары мен ойы,

Жұмыстың ғылыми және тәжірибелік мәнінің қысқаша сипаттамасы,

Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы,

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері, талдаулар мен қорытындылар,

Жүргізілген зерттеудің құндылығы (аталмыш жұмыстың сәйкес білім саласына қосқан үлесі),

Жұмыс қорытындысының тәжірибелік мәні.

Түйін сөздер/тіркестер – қазақ, орыс және ағылшын тілінде 5 сөз.

Кіріспе бөлімінде мәселенің қазіргі замандағы маңыздылығы мен мәні туралы жазыла келе, келесідей негізгі элементтермен жалғасады:

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері. Тақырып таңдау негіздемесі; тақырыптың немесе проблеманың өзектілігі. Тақырыпты таңдау негіздемесінде ілгерілердің тәжірибесінің сипаттамасы негізінде проблемалық жағдаяттардың бар-жоқтығы хабарланады (белгілі бір зерттеудің болмауы, жаңа нысанның пайда болуы және т.б.). Тақырыптың өзектілігі осы тақырыпты оқуға деген жалпы қызығушылықпен анықталады, бірақ қойылған сұрақтарға толымды жауаптың болмауынан тақырыптың теориялық немесе тәжірибелік маңыздылығымен дәлілденеді.

Жұмысыңыздың нысаны, пәні, мақсаты, міндеті, әдісі, тәсілі, болжамы мен маңыздылығын анықтау. Зерттеу мақсаты тезис дәлелдерімен байланысты, яғни зерттеу пәнін автор таңдаған аспектіде ұсыну болып табылады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы. Материал мен әдістер – материалдардың сипаттамасынан және жұмыс барысынан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұрады.

Нәтижелері және талқылама. Зерттеу материалының сипаттамасы оның сандық және сапалық жағынан бейнеленуін білдіреді. Материалдың сипаттамасы – зерттеу нәтижелері мен әдістерінің сенімділігін анықтайтын факторлардың бірі болыптабылады.

Бұл бөлімде мәселенің қалай зерттелгені баяндалады: бұрын жарияланған процедураларды қайталамайтын мәліметтер; материалдар мен әдістерді қолдану кезінде міндетті түрде жаңалық енгізу арқылы жаңа жаңалықтарды (бағдарламалық жасақтау) және материалдардың сипаттамасы қолданылады.

Ғылыми әдістемеге:

- зерттелу сұрағы/сұрақтары;
- гипотеза (тезис);
- зерттеу кезеңдері;
- зерттеу әдістері;
- зерттеу нәтижелері.

Әдебиет шолуы бөлімінде шетелдік авторлардың ағылшын тіліндегі зерттеу тақырыбындағы іргелі және жаңа еңбектері (кемінде 15 жұмыс), ғылыми үлесі тұрғысынан осы жұмыстарға талдау, сондай-ақ мақаланың толықтырылған зерттеу кемшіліктері қамтылуы керек.

Шығармаға қатысы жоқ көптеген сілтемелердің болуы немесе өзіңіздің жетістіктеріңіз туралы, алдыңғы жұмысыңызға сілтемелердің болуына ЖОЛ БЕРІЛМЕЙДІ.

Нәтижелер және талқылау бөлімі – сіздің зерттеу нәтижелеріңізді талдауға және пікірталасуға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында алынған нәтижелер туралы қорытынды беріледі, негізгі мәні ашылады. Әрі бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда олардың жұмысының нәтижелерін талдап, сәйкес нәтижелерін алдыңғы жұмысымен, талдаулары мен қорытындыларымен салыстырғанда талқылау қажет.

Қорытынды, нәтиже – осы кезеңдегі жұмыс нәтижелерін жинақтау және қорытындылау; автор алға қойған тұжырымның растығын және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми білімнің өзгеруі туралы автордың қорытындысын растау. Қорытынды абстрактілі болмауы керек, оларды белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін қорытындылау үшін, ұсыныстарды немесе одан әрі жұмыс істеу мүмкіндіктерін сипаттай отырып қолдану керек.

Қорытындының құрылымында: зерттеудің мақсаттары мен әдістері қандай? Нәтижелері қандай? Қандай тұжырымдар бар? Дамуды енгізу, қолдану перспективалары мен мүмкіндіктері қандай? деген сұрақтар болуы керек.

Алғыс (міндетті емес). Мұнда мақаланың қаржылық деректері, мүдделер қайшылығының бар-жоғы туралы ақпарат жазылады.

Авторлар үлесі Мақалаға соавторлардың әрқайсысының өз үлестерін ашып жазылуы талап етледі.

Әдебиеттер Әдебиеттер тізімі әлеуметтік-гуманитарлық бағыттар бойынша кемінде 15 атаудан тұрады, ал ағылшын тіліндегі әдебиеттердің жалпы саны кемінде 50% болуы керек. Егер әдебиеттер тізімінде кириллицада жарық көрген еңбектер болса, сілтемелер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі – түпнұсқада (кириллица), екіншісі – романизацияланған алфавитте (транслитерация – <http://www.translit.ru>).

Романизацияланған библиография келесідей болуы керек: автор (лар) (транслитерация) → (жақша ішінде жыл) → транслитерацияланған нұсқадағы мақала тақырыбы [мақала тақырыбын ағылшын тіліне төрт бұрышты жақшаға аудару], орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе ағылшын) атауы – бар болса), ағылшын тіліндегі басылым мәліметтері.

Мысалы: Gokhberg, L., Kuznetsova, T. (2011). Strategiia-2020: novye kontury rossiiskoi innovatsionnoi politiki [Strategy 2020: New Outlines of Innovation Policy]. *Foresight-Russia*, 5(4), 8–30. <https://doi.org/10.1016/j.forsight.2011.05.001> Пайдаланылған әдебиеттер тізімі алфавиттік тәртіпте келтіріледі әрі ТЕК мәтінге сілтеме жасалған жұмыстар ғана көрсетіледі.

Романизацияланған библиографияның стилі, сондай-ақ әлеуметтік-гуманитарлық салаларға арналған ағылшын (басқа шетел) тіліндегі дереккөздер – Американдық психологиялық қауымдастық (<http://www.apastyle.org/>) үлгісі пайдаланылады. Әдебиеттер тізімі APA (American Psychology Association – Америка Психология Ассоциациясы) стилінде рәсімделеді.

Бұл бөлімде мыналар ескерілуі керек:

ғылымның осы саласында жарық көрген және автор шығармашылығында негізделген негізгі ғылыми басылымдар, алдыңғы қатарлы зерттеу әдістері сілтемеге алынады;

өз еңбектеріңізге шамадан тыс сілтеме жасаудан аулақ болыңыз;

ТМД/КСРО авторларының басылымдарына шамадан тыс сілтеме жасаудан аулақ болыңыз, әлемдік тәжірибені қолданыңыз;

библиографиялық тізімде белгілі шетелдік авторлар мен зерттеушілер мақала тақырыбы бойынша шығарған іргелі және өзекті жұмыстар болуы керек.

Әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы мәтінге сілтемелер мәтін ішінде жақшаның ішінде бірінші авторы, шыққан жылы: парақтың (беттердің) саны көрсетіледі. **Мысалы, (Залесский, 1991, 25 б.).** Егер әдебиеттер тізімінде бір автордың бір жыл ішінде жарияланған бірнеше жұмысы болса, шыққан жылына «а», «б» әрпі және т.б. белгі қойылады. Мысалы, (Садуова, 2001а, 15 б.), (Садуова, 2001б, 22-25 бб.).

Библиографиялық сілтемелерді рәсімдеу үшін Mendeley Reference Manager құралын пайдалана аласыз.

Мақала жариялау құны – 60 000 теңге (doc, .docx, .rtf) A4 форматтарында электронды нұсқада ұсынылады).

Реквизиттер:

«Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы

Индекс 050040

Мекенжай: Алматы қ., Әл-Фараби даңғылы 71

БИН 990140001154

КБЕ 16

АО «First Heartland Jýsan Bank»

ИИК KZ19998CTB0000567141 – теңге

ИИК KZ40998CTB0000567151 – USD

БИК TSESKZKA

МАЗМҰНЫ – CONTENT – СОДЕРЖАНИЕ

A. Akhmetova, E. Ongar, G. Rakhimova, İ. Çalışkan Religiosity Trends and Psychological Effects of Religious Coping in Post-Secular Society	3
A. Beisembayeva, A. Kurmanaliyeva, M. Nawawi Strategic Directions of Improving Religious Studies Education in Higher Educational Institutions of the Republic of Kazakhstan.....	13
U. Kalyakbar, K. Bishmanov, D. Achilov Deradicalization and Religious Literacy: the Role and Potential in Kazakhstan's Secular Society.....	24
Б. Нурғалиев, Ж. Кантарбаева, М. Ақмади, З. Че Картирование религиозных мотивов девиантного поведения в исламистском экстремизме: библиометрический и контент-анализ	33
Ф. Камалова, М. Төлегенов, М. Мырзабеков, Ж. Белтенов Сакралды ландшафт және спелеомұра: Түркістан өңіріндегі үңгірлік культтер	46
А. Әкімханов, Г. Купешова, Н. Анарбаев, А. Хасан «Мұсылманшылықтың тұтқасы» және «Мұсылмандық кітабы» еңбектеріндегі иман ұғымы (теологиялық салыстырмалы талдау).....	60
Р. Мұхитдинов, Б. Бердмұрат, М. Махмет, Д. Махиудин Шортанбай Қанайұлының поэзиясындағы діни дискурс: теолінгвистикалық талдау.....	70
Г. Мухатаева, Р. Сарсембаев Радикализация женщин: казахстанский кейс	83
Е. Нүсіпбаев, А. Сайед Fatua.kz сайтының онлайн-пәтуалары: дискурс-анализ.....	95

Шетел басылымдары – Foreign publications – Зарубежные публикации

<i>Faiza Kabir Umar, Shuaibu Umar Gokaru, Aisha Balaraba Bello, Mariya Kabir Umar</i> Soft Skills in the Light of the Glorious Qur'an and Sunnah: Significance and Contemporary Applications.....	106
Авторларға арналған ақпарат.....	115